

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ БІОРЕСУРСІВ
І ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ЗАКАЛЬ ОРИСЯ ОРЕСТІВНА

УДК 349.6, 349.42

ДИСЕРТАЦІЯ

**ЗАХИСТ КЛІМАТИЧНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ**

081 «Право»

08 «Право»

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень.
Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання
на відповідне джерело

О. О. Закаль

Науковий керівник:
КОСТИЦЬКИЙ Василь Васильович,
доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України

Київ – 2023

АНОТАЦІЯ

Закаль О.О. Захист кліматичних прав людини: питання теорії і практики. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 Право. Національний університет біоресурсів і природокористування України, Київ, 2023.

Дисертаційна робота є першим у вітчизняній науці міжнародного права дослідженням, яке присвячене комплексному розкриттю теоретичних і практичних питань захисту кліматичних прав у міжнародному та національних правопорядках.

У роботі на підставі комплексного науково-правового аналізу міжнародно-правової бази, конституційних і законодавчих актів, судової практики, а також відповідних наукових джерел у сфері екологічного права, з'ясовано, що формування кліматичних прав людини та їх юридична інституціоналізація є закономірним правовим процесом, що відбувається на міжнародно-правовому та на національно-правовому рівнях, та який складає один з важливим трендів сучасного праволюдного дискурсу.

Під кліматичними правами запропоновано розуміти різновид (підгрупу) системи екологічних прав людини, що об'єктивно виокремлені у зв'язку із перетворенням зміни клімату на окремий чинник розвитку людства (провідний антропогенний фактор його розвитку), а також у зв'язку із тим, що саме кліматичні фактори детермінують нові суспільні умови для задоволення економічних, екологічних, соціальних, культурно-оздоровчих, естетичних та інших потреб людини. Кліматичні права людини виникають і реалізуються як наслідок усвідомлення суспільства і державами нагальної необхідності реагувати на антропогенні зміни клімату у правових формах, юридичними засобами.

Доведено, що актуальний процес об'єктивації кліматичних прав на рівні міжнародного права та національного законодавства перебуває на початковій

стадії. Зазначена група людських прав все ще недостатньо відмежована від комплексу екологічних прав людини. Разом з тим, стрімке поглиблення кліматичної кризи та посилення уваги міжнародного співтовариства до проблематики впливу змін клімату на реалізацію прав людини детермінують об'єктивне виокремлення системи кліматичних прав. Таке виокремлення простежується як на рівні міжнародних правових документів, присвячених змінам клімату і правам людини, так і на рівні документів провідних міжнародних правозахисних інституцій, що узагальнюють тенденції інституціалізації кліматичних прав людини.

На основі аналізу правових джерел та доктринальних підходів обґрунтовано, що основні кліматичні права людини можуть бути диференційовані на матеріальні, процесуальні (процедурні) права та права, належні вразливим категоріям людей. Матеріальними є такі кліматичні права: право на безпечний для життя і здоров'я людини клімат; право на збалансований кліматичний розвиток; право на кліматичну справедливість; право на запобігання антропогенним викидам парникових газів та іншим кліматично ризикованим проявам господарської діяльності; право на усунення дискримінації у сфері безпечного клімату. Процесуальними (процедурними) є такі кліматичні права: право на доступне, зрозуміле та об'єктивне інформування щодо змін клімату; право участі у виробленні політики та у заходах щодо протидії змінам клімату; право на захист безпечного клімату державою; право участі у здійсненні державою заходів із захисту безпечного клімату; право доступу до національних і міжнародних юрисдикційних і неюрисдикційних засобів захисту права на безпечний клімат; право вимагати оцінки впливу господарської діяльності на можливі зміни клімату; право на відшкодування шкоди, заподіяної несприятливими кліматичними змінами та господарською діяльністю, що їх зумовила. Кліматичними правами людей, які перебувають у вразливому становищі, є: право додержання гендерного балансу у здійсненні заходів, пов'язаних зі зміною клімату; права дітей,

зумовлених кліматичними ризиками; права корінних народів реагувати на зміни клімату (включно з правом на вільну, попередню та усвідомлену згоду); права «кліматичних біженців»; право захисників довкілля вимагати додаткового захисту держави від переслідувань, залякувань та насильства.

З'ясовано, що інституціалізація кліматичних прав людини першопочатково відбувається на рівні міжнародно-правової договірної бази; така інституціалізація на сьогодні не має завершеного характеру; розвиток міжнародно-правової бази характеризується відсутністю єдиного уніфікованого й систематизуючого договору, який би передбачав чіткий перелік таких прав людини, за зразком міжнародних пактів про економічні, соціальні та культурні права і про громадянські та політичні права; перелік кліматичних прав людини на міжнародно-правовому рівні не є завершеним і його розширення триває; кліматичні права людини формуються поряд із формулюванням нових зобов'язань національних держав-учасниць відповідних договорів у галузі захисту прав людини; важливим є наголос у формулюванні переліку цих прав на колективних правах вразливих верст суспільства, а також на питаннях гендерної рівності та на розширенні прав жінок і на забезпеченні кліматичної справедливості між поколіннями.

Досліджено конституційний рівень закріплення кліматичних прав людини. При цьому виявлено, що включення кліматичних прав до текстів національних конституцій відповідає парадигмі розширення обсягу конституційного регулювання екологічних прав людини. 11 зі 197 держав світу вже включили до своїх національних конституцій відправні правові норми щодо змін клімату, що безпосередньо впливає на правове визнання й обґрунтування кліматичних прав людини, а також на можливості їх захисту в судовому порядку (Алжир, Болівія, Кот-д'Івуар, Куба, Домініканська Республіка, Еквадор, Таїланд, Туніс, Венесуела, В'єтнам, Замбія). Показано, що реалізація кліматичних прав людини потребує не лише конституційного визнання цих прав, але й чіткого їх законодавчого закріплення.

На підставі аналізу змісту європейського кліматичного законодавства виокремлені такі кліматичні права громадян ЄС: 1) право на кліматично нейтральне суспільство; 2) право на передбачуваність і впевненість для всіх суб'єктів господарювання, включаючи підприємства, працівників, інвесторів і споживачів, у здійсненні заходів, спрямованих на відвернення та/або подолання негативних наслідків зміни клімату; 3) право на поступове зменшення викидів парникових газів; 4) право на інформування щодо зміни клімату; 5) адаптивна «тріада» прав (право на адаптацію до зміни клімату, право на посилення стійкості до зміни клімату, право на зменшення вразливості до зміни клімату); 6) право на забезпечення справедливих умов адаптації до кліматичної політики; 7) права на участь громадськості у формуванні кліматичної політики. Водночас законодавчому закріпленню кліматичних прав людини в окремих країнах властиві такі риси: 1) воно є неодмінним елементом законодавства про зміну клімату, що формується в різних державах; 2) закріплення цих прав є напрямом формування і реалізації державної кліматичної політики в різних країнах; 3) зазвичай, закріплення цих прав людини на законодавчому рівні відбувається через прийняття спеціальних законів про зміни клімату, що мають характер рамкових або узагальнюючих нормативно-правових актів; 4) ці закони приймаються під безпосереднім впливом міжнародно-правової бази, змін кліматичної ситуації, екологічних катастроф, що почастишали в останні десятиліття, вимоги представників національного і світового громадського екологічного руху, та, відповідно, мають перспективний характер; 5) законодавче закріплення кліматичних прав супроводжується деталізацією зобов'язань держави, бізнесу, громадянського суспільства у сфері забезпечення кліматичних прав; 6) важливе значення в законодавчому закріпленні мають процесуальні (процедурні) кліматичні права людини, які є найбільш важливими з точки зору забезпеченості їх правореалізаційним механізмом, зокрема з точки зору можливостей їх судового захисту; 7) розвиток законодавчого регулювання

кліматичних прав людини характеризується високим динамізмом, оновленням відповідної правової бази, переглядом підходів держави в напрямі застосування ширшого праволюдного підходу, розширення процесуальних можливостей реалізації цих прав у правових відносинах; 8) у ряді випадків законодавче закріплення кліматичних прав випереджає конституційне їх закріплення (як у Португалії, Перу, Мексиці), що дає змогу твердити про наявність двох паралельних трендів правового закріплення кліматичних прав людини в позитивному праві; 9) законодавче закріплення кліматичних прав виявляється значимим для країн, що розвиваються, зокрема тих, в яких кліматична криза проявляється з особливою гостротою.

З'ясовано, що поступово в різних країнах судові інструменти захисту кліматичних прав людини виходять на перший план. Такі судові процеси все більше зумовлюються порушенням кліматичних прав людини, а відтак привертають значну увагу зарубіжних науковців в останні роки. У цих процесах переважну більшість справ було порушено проти держав та органів державної влади корпораціями, за якими за кількістю поданих позовів ідуть окремі особи, уряди та неурядові організації.

Докладно проаналізовано зміст та специфіку права на безпечне довкілля, права на інформацію про зміну клімату та її наслідки, право на участь у формуванні та в реалізації кліматичної політики, право на збалансований кліматичний розвиток та право на запобігання антропогенним викидам парникових газів. Показані їх взаємозв'язки та взаємообумовленість, особливості юридичної інституціалізації в позитивному праві та специфіка реалізації.

Ключові слова: клімат, зміна клімату, права людини, кліматичні права людини, екологічні права, екологічні відносини, екологічна інформація, сталий розвиток, кліматичні біженці, кліматичні кризи, право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, право на інформацію про зміни клімату та їх наслідки, право на участь у прийнятті управлінських рішень у сфері зміни

клімату, право на збалансований кліматичний розвиток, право на запобігання антропогенним викидам парникових газів.

SUMMARY

Zakal O.O. Protection of climate human rights: issues of theory and practice. Qualification scientific work on the rights of a manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the speciality 081 Law. National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv, 2023.

The dissertation is the first study in the domestic science of international law, which is devoted to the comprehensive disclosure of theoretical and practical issues of the institutionalization of climate rights in international and national legal systems.

In the work, based on a complex scientific and legal analysis of the international legal framework, constitutional and legislative acts, judicial practice, as well as relevant scientific sources in the field of environmental law, it was found that the formation of human climate rights and their legal institutionalization is a natural legal process, which takes place at the international legal and national legal levels, and which constitutes one of the important trends of the modern human rights discourse.

Climate rights are proposed to be understood as a type (subgroup) of the system of human environmental rights, which are objectively distinguished in connection with the transformation of climate change into a separate factor in the development of mankind (the leading anthropogenic factor in its development), as well as in connection with the fact that it is climatic factors that determine new social conditions for meeting economic, ecological, social, cultural health, aesthetic and other human needs. Human climate rights arise and are realized as a result of the awareness of society and states of the urgent need to respond to anthropogenic climate changes in legal forms and legal means.

It has been proven that the actual process of objectifying climate rights at the level of international law and national legislation is at an initial stage. This group of human rights is still not sufficiently separated from the complex of environmental human rights. The rapid deepening of the climate crisis and the increasing attention of the international community to the issue of the impact of climate change on the realization of human rights determine the objective isolation of the system of climate rights.

It has been proven that the actual process of objectifying climate rights at the level of international law and national legislation is at an initial stage. This group of human rights is still not sufficiently separated from the complex of environmental human rights. The rapid deepening of the climate crisis and the increasing attention of the international community to the issue of the impact of climate change on the realization of human rights determine the objective isolation of the system of climate rights. Such isolation can be traced both at the level of international legal documents devoted to climate change and human rights, and at the level of documents of leading international human rights institutions summarizing trends in the institutionalization of climate human rights.

Based on the analysis of legal sources and doctrinal approaches, it is substantiated that basic human climate rights can be differentiated into material, procedural rights and rights belonging to vulnerable categories of people. The following climate rights are material: the right to a climate safe for human life and health; the right to balanced climate development; the right to climate justice; the right to prevent anthropogenic emissions of greenhouse gases and other climatically risky manifestations of economic activity; the right to eliminate discrimination in the sphere of a safe climate. The following climate rights are procedural: the right to accessible, understandable and objective information about climate change; the right to participate in policy-making and measures to combat climate change; the right to protection of a safe climate by the state; the right to participate in the state's implementation of measures to protect a safe climate; the right of access to national

and international jurisdictional and non-jurisdictional remedies for the right to a safe climate; the right to demand an assessment of the impact of economic activity on possible climate changes; the right to compensation for damage caused by adverse climatic changes and economic activity that caused them.

It was found that the institutionalization of climate human rights initially takes place at the level of the international legal contractual framework; such institutionalization is currently not complete; the development of the international legal framework is characterized by the absence of a single unified and systematizing treaty that would provide for a clear list of such human rights, modeled on international pacts on economic, social and cultural rights and on civil and political rights; the list of climate human rights at the international legal level is not complete and its expansion continues; human climate rights are formed along with the formulation of new obligations of national states that are parties to relevant treaties in the field of human rights protection; it is important to emphasize in the formulation of the list of these rights on the collective rights of vulnerable sections of society, as well as on issues of gender equality and on the expansion of women's rights and on ensuring intergenerational climate justice.

The constitutional level of enshrining human climate rights has been studied. At the same time, it was found that the inclusion of climate rights in the texts of national constitutions corresponds to the paradigm of expanding the scope of constitutional regulation of environmental human rights. 11 of the 197 countries of the world have already included in their national constitutions the basic legal norms regarding climate change, which directly affects the legal recognition and justification of human climate rights, as well as the possibility of their protection in court (Algeria, Bolivia, Côte d'Ivoire, Cuba, Dominican Republic, Ecuador, Thailand, Tunisia, Venezuela, Vietnam, Zambia). It is shown that the realization of human climate rights requires not only the constitutional recognition of these rights, but also their clear legislative consolidation.

Based on the analysis of the content of the European climate legislation, the following climate rights of EU citizens are distinguished: 1) the right to a climate-neutral society; 2) the right to predictability and confidence for all economic entities, including enterprises, employees, investors and consumers, in the implementation of measures aimed at averting and/or overcoming the negative consequences of climate change; 3) the right to a gradual reduction of greenhouse gas emissions; 4) the right to information about climate change; 5) the adaptive "triad" of rights (the right to adapt to climate change, the right to increase resilience to climate change, the right to reduce vulnerability to climate change); 6) the right to ensure fair conditions for adaptation to climate policy; 7) the right to public participation in the formation of climate policy. At the same time, the following features are characteristic of the legislative enshrinement of human climate rights in individual countries: 1) it is an indispensable element of climate change legislation being developed in different states; 2) consolidation of these rights is the direction of formation and implementation of state climate policy in different countries; 3) usually, the consolidation of these human rights at the legislative level takes place through the adoption of special laws on climate change, which have the character of framework or generalizing normative legal acts; 4) these laws are adopted under the direct influence of the international legal framework, changes in the climate situation, environmental disasters that have become more frequent in recent decades, the demands of representatives of the national and global public environmental movement, and, accordingly, have a prospective nature; 5) legislative consolidation of climate rights is accompanied by detailing the obligations of the state, business, and civil society in the sphere of ensuring climate rights; 6) procedural climate human rights are of great importance in the legislative enshrinement, which are the most important from the point of view of providing them with a law enforcement mechanism, in particular from the point of view of the possibilities of their judicial protection; 7) the development of legislative regulation of climate human rights is characterized by high dynamism, renewal of the relevant legal framework, revision

of state approaches in the direction of applying a broader human rights approach, expansion of procedural possibilities for the realization of these rights in legal relations; 8) in a number of cases, the legislative consolidation of climate rights precedes their constitutional consolidation (as in Portugal, Peru, Mexico), which makes it possible to assert the presence of two parallel trends in the legal consolidation of human climate rights in positive law; 9) legislative consolidation of climate rights is significant for developing countries, in particular those in which the climate crisis manifests itself with particular acuteness.

It has been found that gradually in various countries legal instruments for the protection of climate human rights are coming to the fore. Such lawsuits are increasingly caused by the violation of climate human rights, and therefore attract considerable attention of foreign scientists in recent years. In these processes, the vast majority of cases were brought against states and public authorities by corporations, followed by individuals, governments and non-governmental organizations in terms of the number of lawsuits filed.

The content and specifics of the right to a safe environment, the right to information about climate change and its consequences, the right to participate in the formation and implementation of climate policy, the right to balanced climate development and the right to prevent anthropogenic emissions of greenhouse gases are analyzed in detail. Their interrelationships and interdependence, features of legal institutionalization in positive law and specifics of implementation are shown.

Key words: climate, climate change, human rights, human climate rights, environmental rights, environmental relations, environmental information, sustainable development, climate refugees, climate crises, the right to an environment safe for life and health, the right to information about climate change and its consequences, the right to participate in management decision-making in the field of climate change, the right to balanced climate development, the right to prevent anthropogenic emissions of greenhouse gases.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Закаль О.О. Концепція захисту кліматичних прав людини. Екологічне право. 2019. Вип. № 4. С. 22–26.
2. Закаль О.О. Правовий статус кліматичних біженців, як глобальний виклик людства. Екологічне право. 2020. Вип. № 3. С. 20–24.
3. Закаль О.О. Міжнародно-правові механізми формування політики боротьби із зміною клімату та місце в них захисту прав людини. Екологічне право. 2021. Вип. № 1-4 С. 33–39.
4. Закаль О.О. Право на безпечне та придатне довкілля: сутність та судовий захист. Екологічне право. 2022. Вип. № 1-2. С. 17–26.
5. Закаль О.О. Теоретико-правові основи феномену кліматичних прав людини. Держава та регіони. Серія: Право. 2022. Вип. № 4 (78). С. 299-305.
6. Закаль О.О. Механізми судового захисту реалізації права на екологічну безпеку. Електронне науково-фахове видання «Юридичний науковий електронний журнал». 2022. Вип. № 9. С. 663-667.
7. Костицький В.В., Закаль О.О. Право на інформацію про зміну клімату та їх наслідки: теоретико-правові проблеми. Правова позиція (правонаступник наукового журналу «Вісник Академії митної служби України) Серія: Право. 2023. Вип. № 1 (38). С. 213-218.
8. Закаль О.О. Міжнародно-правові проблеми захисту кліматичних прав людини. Правові новели. 2023. Вип. № 19/2023. С. 454-461.
9. Костицький В.В., Закаль О.О. Зміст конституційного права на інформацію про зміни клімату та їх наслідки. Екологічне право. 2023. Вип. № 1-4. С. 19–23.

Тези наукових доповідей

10. Закаль О.О. Правовий статус кліматичних біженців – глобальний виклик людства. Міжнародна науково-практична онлайн конференція: «На сторожі

земельного ладу: до 20-річчя Земельного Кодексу України»: м. Київ, 2021–Київ: С. 156-159.

11. Закаль О.О. Стан захисту прав людини в Україні на доступ до інформації про кліматичні зміни. Права людини в епоху цифрових трансформацій XII Міжнародна науково-практична конференція, м. Київ, 25 лютого 2022 року. – Київ: С. 76-78.

12. Закаль О.О. Право на безпечне та придатне довкілля сутність та судовий захист. Захист суверенітету, територіальної цілісності і національної безпеки як спільна справа держави та Українського народу: Міжнародна науково-практична конференції м. Київ 24 березня 2023 року. – Київ: С. 70-72

13. Закаль О.О. Кліматична децентралізація – запорука сталого розвитку регіонів. Децентралізація публічної влади в Україні: здобутки, проблеми, перспективи: V Міжнародна науково-практична конференція м. Київ-Львів-Щецин 12 травня 2023 року. – Київ: 187-190.

ЗМІСТ

ВСТУП	15
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ КЛІМАТИЧНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ	29
1.1. Загальна характеристика прав і свобод людини	29
1.2. Місце кліматичних прав у типології поколінь людських прав	40
1.3. Історико-методологічні основи захисту кліматичних прав людини	55
1.4. Загальна характеристика та проблеми імплементації кліматичних прав людини	69
Висновки до розділу 1	89
РОЗДІЛ 2. МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗАХИСТУ КЛІМАТИЧНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ	94
2.1. Міжнародно-правова основа захисту кліматичних прав людини	94
2.2. Конституційне закріплення і захист кліматичних прав людини	105
2.3. Особливості законодавчого захисту кліматичних прав людини	116
2.4. Міжнародний досвід судового захисту кліматичних прав людини	131
Висновки до розділу 2	139
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ЗАХИСТУ ОСНОВНИХ КЛІМАТИЧНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ	144
3.1. Право на безпечне для життя і здоров'я довкілля як основа виокремлення кліматичних прав людини	144
3.2. Право на інформацію про зміни клімату та їх наслідки	154
3.3. Право на участь у прийнятті управлінських рішень у сфері зміни клімату	164
3.4. Право на збалансований кліматичний розвиток	173
3.5. Право на запобігання антропогенним викидам парникових газів	184
Висновки до розділу 3	196
ВИСНОВКИ	200
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	207
ДОДАТКИ	272

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Одним із ключових та найбільш помітних трендів сучасного правового розвитку в масштабах усього світу є швидке утвердження пріоритетності людських прав, як універсального нормативного феномену людської цивілізації. Прискорення формування нових прав людини на тлі розвитку загальновизнаного їх «каталогу» детермінується здебільшого небаченим досі наростанням і поглибленням кризових явищ сучасної глобалізованої цивілізації, обсяги яких важко оцінити з погляду їх впливу як на нинішні, так і на майбутні покоління людей. Разом з тим, згадані явища активно осмислюються сучасним світовим співтовариством, наукою, політикумом, а, отже, відповідні наукові й політичні оцінки та правові рішення проектуються й реалізуються в міжнародному та національних правопорядках.

Водночас зазначені кризові явища та реакція на них, що набувають загальнозначущого універсального (в масштабах цивілізації) характеру, і є тими суспільними трендами, що здатні «породжувати» нові права людини як своєрідні «відповіді» людства на виклики цивілізаційного розвитку, що можуть завдати серйозної шкоди ключовим суспільним цінностям, осердям яких є, безумовно, права людини.

Започаткування феномену кліматичних прав людини стало можливим саме за умов граничного загострення проблеми зміни клімату на Землі, що позначається нині у всьому світі поняттям «кліматична криза». Її всезагальність, обсяги, темпи наростання, загрозливість та ймовірні негативні наслідки, як нині, так і в недалекому майбутньому (які аналізуються й розраховуються вченими), однозначно свідчать про те, що саме кліматична криза нині перетворилася на чи не найбільшу загрозу для виживання людства, стала без перебільшення чи не найактуальнішим викликом міжнародній і національній безпеці та, відповідно, і правам людини в усьому світі.

У контексті сучасного правового розвитку виокремлення й теоретичне обґрунтування захисту кліматичних прав людини як об'єктивного явища й інноваційного юридичного феномену, що відображає реальні (наявні та перспективні) тренди новітнього глобального еколого-правового розвитку, зумовлює необхідність осмислення системної проблематики цих прав, а саме їх генези, феноменології, аксіології, праксеології, а так само й коректного виявлення співвідношення із усталеними концептами, які систематизують загальнонаукові, філософсько-гуманітарні, теоретико-правові, міжнародно-юридичні та галузево-правові пошуки щодо оптимального визначення й осмислення ролі та місця інноваційних правових явищ у структурі правової реальності.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до Плану наукових досліджень і розробок. Тема дисертації безпосередньо пов'язана з п. 1.1 та 1.13 Пріоритетних напрямів фундаментальних та прикладних наукових досліджень у галузі права Стратегії розвитку Національної академії правових наук України на 2021-2025 роки від 26.03.2021 р. № 12-21.

Мета дослідження полягає в тому, щоб сформулювати наукові засади концепції кліматичних прав людини в контексті міжнародно-правового та національного еколого-правового розвитку.

Досягнення означеної мети передбачає взаємопов'язане розв'язання таких наукових завдань:

розкриття загальної характеристики прав і свобод людини;

розгляду типології поколінь людських прав та місця в ній кліматичних прав;

висвітлення історико-методологічних основ захисту кліматичних прав людини;

окреслення загальної характеристика та проблем імплементації кліматичних прав людини;

аналізу міжнародно-правової основи інституціалізації і захисту кліматичних прав людини;

з'ясування специфіки конституційного захисту кліматичних прав людини;

висвітлення особливостей законодавчого та судового захисту кліматичних прав людини;

окреслення міжнародного досвіду судового захисту кліматичних прав людини;

дослідження особливостей реалізації і захисту основних кліматичних прав людини (зокрема, права на безпечне для життя і здоров'я довкілля, права на інформацію про зміни клімату та їх наслідки, права на участь у прийнятті управлінських рішень у сфері зміни клімату, права на збалансований кліматичний розвиток та права на запобігання антропогенним викидам парникових газів).

Стан наукової розробленості проблеми. Тематика захисту кліматичних прав людини у праволюдному та в еколого-правовому дискурсах сучасної юриспруденції не є вивченою на достатньому науковому рівні і не має наразі завершеної, комплексної та детально опрацьованої наукової концепції.

Між тим, актуальність проблеми обумовлює необхідність її комплексного науково-правового дослідження з поєднанням теоретико-правових та галузево-правових (насамперед, еколого-правових) підходів.

Дослідження наукової проблематики захисту кліматичних прав людини є новаційним напрямом розвитку сучасної еколого-правової науки:

в Україні – завдяки працям Г. Анісімової, Г. Балюк, А. Гетьмана, О. Гафурової, Т. Демчук, В. Єрмоленка, Д. Зубка, Н. Кобецької, В. Костицького, М. Краснової, Ю. Краснової, В. Ладиченка, Н. Мехед, Г. Мороз, В. Музики, С. Муравйової, Т. Новак, Т. Оверковської, Я. Павко, О. Піддубного, В. Полич, Г.

Потапчук, К. Прохоренко, С. Романко, О. Сушик, Д. Фелонюк, Ю. Шемшученка та ін.;

за рубежем – завдяки працям С. Адельмана, С. Атапатту, Д. Белла, А.К. Бергмана, Д. Боданського, А. Бойла, С. Болдіна, С. Борраса, Е. Бранштедта, С. Вандерхейдена, Дж. Вілсона, К. Вогана, Дж. Гупти, Е. Дейлі, С. Дессая, Дж. Джарайа-Манцано, А.О. Джегеде, Дж.М. Джорді, Д.В. де Карвайо, Г. Келлера, Е. Кіми, С. Кормана, Л. Котце, В. Краусса, Дж. Мей, Дж. Нокса, Р. О'Гормана, Дж. Оденбауха, Г. Ософські, К. Перселла, Дж. Піл, Е. Поснера, Б. Престона, А. Саваресі, Дж. Сетцер, М. Тігре, В. Фіц-Патріка, С.Р. Фостера, П. Харріса, М. Херлберта, Р. Хікса, О. Чепмена, К. Чесса, Д. Шелтона, Г. фон Шторха та ін.

Водночас своєрідною науко-теоретичною й методологічною «матрицею», що детермінувала науковий пошук і осмислення ключових закономірностей захисту кліматичних прав людини стала загальна теорія прав людини, провідні представники якої в сучасній юриспруденції сформулювали основи тлумачення й розвитку системи прав людини (праці Дж. Агамбена, Р. Алексі, Ф. Алстона, Ю. Бисаги, В. Бігуна, Й. Благожа, В. Брюггера, К. Вашака, Ю. Габермаса, Ф.А. фон Гайека, С. Головатого, О. Гришук, Д. Гудими, Р. Дворкіна, С. Добрянського, Дж. Донеллі, М. Козюбри, А. Колодія, К. Красовського, М. Кренстона, В. Костицького, Г. Ломанна, С. Максимова, Д. Маршалла, Р. Нозіка, Н. Оніщенко, В. Осятинські, О. Петришина, С. Погребняка, П. Рабіновича, Дж. Раза, Дж. Ролза, І. Сабо, М. Савчина, В. Тація, Ю. Тодики, Дж. Фінніса, В. Шаповала, С. Шевчука та ін.).

Емпіричну базу дослідження склав корпус міжнародно-правових договорів кліматично-правового спрямування, акти міжнародних організацій, рішень наднаціональних і національних судових органів, актів законодавства зарубіжних держав та України, які охоплюють правове регулювання кліматичних правовідносин і так чи інакше торкаються захисту кліматичних прав людини.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що складаються на рівні держав та міжнародного співтовариства щодо захисту кліматичних прав людини.

Предметом дослідження є захист кліматичних прав людини, як особливого (унікального) новоутворення (правової інновації) в систематиці людських прав.

Методи дослідження. Методологія дисертаційного дослідження ґрунтується на синтезі загальнофілософських, загальнонаукових та спеціально-наукових методів, поєднання та комплексне застосування яких дозволило всебічно дослідити проблематику дисертаційної роботи та дійти науково обґрунтованих висновків. Так, використання діалектичного методу дозволило підійти з позицій детермінізму до виявлення закономірної обумовленості формулювання і формування корпусу кліматичних прав людини в контексті еволюції праволюдського дискурсу, простежити його витоки та розвиток на міжнародно-правовому та національно-правовому рівнях. Формально-логічний метод прислужився при умовиводах у ході наукового конструювання понять «права людини», «кліматичні права людини», «система кліматичних прав людини», а також при обґрунтуванні висновків упродовж усієї дисертаційної роботи. Метод аналізу застосовано при аналізі змісту міжнародних договорів, нормативно-правових актів, судової практики, а також наукових позицій учених-правників з проблематики дисертаційного дослідження. Метод синтезу допоміг упорядковувати наявний блок наукових позицій стосовно кліматичних прав людини, систематизувати наукові позиції з цього питання, окреслити ключові закономірності інституціалізації цього правового феномену. Застосування системно-структурного методу дало змогу розглянути кліматичні права людини, з одного боку, як підсистему у структурі системи екологічних прав, а, з другого боку, дало змогу аналізувати окремі кліматичні права як елементи цієї підсистеми та з'ясувати внутрішньоструктурні зв'язки між ними.

Історико-правовий метод був покладений в основу тлумачення процесу поступового, але закономірного формування кліматичних прав людини на рівні правової доктрини, міжнародно-правової бази, конституційної і законодавчої інституціалізації та судової практики. Формально-юридичний (догматичний) метод дав змогу з'ясувати зміст відповідних правових позицій, розміщених як у нормах права, так і в положеннях міжнародних договорів та актів судової практики, присвячених реалізації кліматичних прав людини. Компаративний (порівняльно-правовий) метод широко застосований у ході аналізу всіх джерел інституціалізації кліматичних прав людини в Україні та за кордоном. Метод юридичного прогнозування (прогностичний метод) був використаний при виокремленні і дослідженні імовірних (вірогіднісних) трендів інституціалізації кліматичних прав людини в національному та зарубіжному законодавстві, виявленні спільних та особливих тенденцій такої інституціалізації.

Наукова новизна одержаних результатів визначається тим, що пропонована дисертаційна робота є першим у вітчизняній юридичній науці дослідженням феномену кліматичних прав людини у системі людських прав. У межах проведеного наукового дослідження цього правового феномену автором були одержані такі результати, що мають наукову новизну і виносяться на захист:

Уперше:

- доведено об'єктивний і закономірний характер виокремлення кліматичних прав як правової інновації у сучасному праволюдному дискурсі, де зазначені права виступають в якості своєрідного інноваційного юридичного феномену, що відображає реальні тренди новітнього глобального еколого-правового розвитку. Таке виокремлення проведене на основі систематизації провідних сучасних загальнонаукових, філософсько-гуманітарних, теоретико-правових, міжнародно-правових та галузево-правових підходів і здобутків, що дало змогу запропонувати цілісний підхід

до теоретико-правового переосмислення феномену людських прав, закономірностей формування і юридичної інституціалізації нових груп людських прав, форм і способів їх юридичного захисту у структурі правової реальності;

- показано незавершеність процесу інституціалізації кліматичних прав екологічному праві України і зарубіжних країн та на міжнародно-правовому рівні та доведено, що зазначена група людських прав все ще недостатньо відмежована від загального комплексу екологічних прав людини, проте поглиблення кліматичної кризи та посилення уваги міжнародного співтовариства до цієї проблематики детермінують об'єктивне виокремлення кліматичних прав, що простежується як у міжнародних правових документах та документах міжнародних правозахисних інституцій, що узагальнюють тенденції інституціалізації кліматичних прав людини;

- запропоновано доктринальне визначення кліматичних прав у контексті реалізації праволюдського підходу, згідно з яким кліматичними правами є різновид (підгрупа) системи екологічних прав людини, що об'єктивно виокремлені у зв'язку із перетворенням зміни клімату на окремий чинник розвитку людства, а також детермінування кліматичними факторами нових суспільних умов задоволення економічних, екологічних, соціальних, культурно-оздоровчих, естетичних та інших потреб людини і суспільства. З'ясовано, що кліматичні права людини визнаються і реалізуються як наслідок усвідомлення суспільством і державами нагальної необхідності реагувати на зміни клімату у правових формах, юридичними засобами;

- виокремлено систему кліматичних прав як внутрішньо пов'язану сукупність цієї підгрупи екологічних прав людини, виникнення якої детерміноване процесами внутрішньої диференціації екологічних прав та потребами реагування на загрози людським правам в умовах зміни клімату, що набула характеру екологічної кризи. Означена система інтерпретована переважно в теоретико-правовому вимірі, оскільки не має сталого еколого-

правового закріплення та, відповідно, диференційована на три підгрупи кліматичних прав: матеріальні, процесуальні (процедурні) та кліматичні права людей, які перебувають у вразливому становищі;

- запропоновано дефінітивне окреслення сутності захисту кліматичних прав людини на основі людиноцентричної концепції правозахисту, який виявляється невід'ємною стороною, обов'язковим елементом їх буття. Під таким захистом запропоновано розуміти систематичну, цілеспрямовану, здійснювану в межах правових норм (як міжнародних, так і національних) діяльність уповноважених (міжнародних та державних) органів та їх посадових осіб (як у межах національного правопорядку, так і на міжнародно-правовому рівні), спрямовану на визнання й інституціалізацію кліматичних прав людини в позитивному праві, їх відновлення (у разі порушення), сприяння їх реалізації, а також недопущення або попередження їх порушення в майбутньому із застосуванням правових засобів реагування на ці прояви. Зазначений захист охоплює комплекс правових заходів, що здійснюються на національному та на міжнародному рівнях, які є взаємодоповнювальними та взаємопов'язаними, але з урахуванням домінування міжнародно-правового компоненту інституціалізації кліматичних прав людини;

- визначено та систематизовано основні нормативні джерела формулювання, формування і захисту кліматичних прав людини, ключова роль з-поміж яких належить міжнародно-правовій, конституційній, законодавчій та судовій формам, що мають взаємопов'язаний і взаємозумовлюючий характер. Протягом останніх десятиліть спостерігається стрімке проникнення міжнародно-правових форм захисту кліматичних прав людини в національні правопорядки, що збагачуються, як за рахунок розширення законодавчих форм захисту, так і за рахунок інституційного і правотлумачного здійснення судової форми захисту кліматичних прав людини;

- системно досліджено специфіку інституціалізації кількох ключових кліматичних прав людини, а саме права на інформацію про зміни клімату та їх наслідки; права на участь у формуванні та реалізації політики у сфері зміни клімату (кліматичної політики); права на збалансований кліматичний розвиток; права на запобігання антропогенним викидам парникових газів, з'ясовано правові джерела їх інституціалізації, способи закріплення, інституційно-нормативний зміст цих прав, що детермінує особливості їх правового захисту;

удосконалено:

- доктринальне тлумачення прав людини як базового концепту та нормативної основи диференціації кліматичних прав, відповідно до якого права людини об'єктивно зумовлені їх належністю до людського роду та характером і досягнутим рівнем розвитку суспільства, можливістю вільно й раціонально (усвідомлено) діяти (чинити), на власний розсуд, на основі вільного самовизначення і під свою відповідальність, згідно з власними потребами;

- розуміння закономірного характеру «експансіонізму» людських прав, їхнього вrostання у систему суспільних відносин, що особливо помітно у ході формування нових прав людини, де «суб'єктивізація» права не протистоїть об'єктивному праву як такому, а відтворює глибинний соціонормативний потенціал права щодо його подальшого розвитку і перспектив у людському вимірі. У піднесенні прав людини вбачається основний інструмент порятунку людської цивілізації перед загрозою глобальних катастроф, зокрема кліматичної кризи;

- тлумачення поколінь людських прав, як методологічної основи для виокремлення кліматичних прав людини, поява яких виступає закономірним наслідком триваючого процесу виникнення і структуризації нових поколінь людських прав;

- розуміння позитивізації, процесуалізації та інтернаціоналізації, як ключових трендів у розвитку системи захисту кліматичних прав людини: позитивізація означає формальне закріплення кліматичних прав на міжнародно-правовому рівні та в національних правових порядках; процесуалізація вказує на домінуюче значення формування та функціонування ефективних правореалізаційних і правозахисних механізмів як невід'ємного елемента феноменології кліматичних прав у структурі правової реальності; інтернаціоналізація означає універсальність формування цих прав людини в умовах транснаціоналізації кліматичної проблеми людства та глобалізації у розвитку людських прав;

- тлумачення особливостей міжнародно-правового захисту кліматичних прав, з виокремленням таких провідних рис, як пріоритетний характер інституціалізації кліматичних прав людини на рівні міжнародно-правової договірної бази, незавершеність інституціалізації їх захисту відсутність єдиного уніфікованого й систематизуючого договору, який би передбачав чіткий перелік таких прав людини. Важливим є наголос у формулюванні переліку цих прав на колективних правах вразливих верст суспільства (таких, як права корінних народів, мігрантів, місцевих спільнот, дітей, людей з обмеженими можливостями та інших вразливих категорій осіб), а також на питаннях гендерної рівності та на розширенні прав жінок і на забезпеченні кліматичної справедливості між поколіннями (забезпечення сталого розвитку);

- розуміння пріоритетності конституційного захисту кліматичних прав у правовій системі держави, що вказує на первинність конституційного закріплення і захисту відповідної групи екологічних прав людини, їхню пріоритетність, поступовість та неоднакові темпи розвитку кліматичного конституціоналізму в різних країнах;

- уявлення про взаємозв'язок позитивізації людських прав із їх судовим захистом: у низці країн інструменти судового захисту (зокрема, із залученням

міжнародних судових інстанцій) випереджають у своєму розвитку конституційну та законодавчу форми захисту кліматичних прав, водночас правотлумачна діяльність судів у сфері кліматичних спорів виступає важливим транснаціональним джерелом правових запозичень у ході позитивізації кліматичних прав людини в національних правопорядках;

набули подальшого розвитку:

- твердження щодо співвідношення інституційно-нормативних джерел захисту кліматичних прав людини: при визнанні домінуючого характеру міжнародно-правової форми такого захисту вказано на взаємодоповнювальність цієї форми захисту кліматичних прав людини також конституційною, законодавчою та судовою формами їх захисту;

- уявлення щодо «вписаності» кліматичних прав людини в систему кліматичного конституціоналізму як новітньої форми конституційного регулювання еколого-правових відносин, де означені права та їхній захист виступають обов'язковою умовою нової стадії конституційного розвитку, що на доктринальному рівні набула термінологічної фіксації у вигляді кліматичного конституціоналізму;

- дослідження специфіки інституціалізації кількох ключових кліматичних прав людини, а саме права на інформацію про зміни клімату та їх наслідки; права на участь у формуванні та реалізації політики у сфері зміни клімату (кліматичної політики); права на збалансований кліматичний розвиток; права на запобігання антропогенним викидам парникових газів. З'ясовано правові джерела їх інституціалізації, способи закріплення, інституційно-нормативний зміст цих прав, що детермінує особливості їх правового захисту;

- висновки про взємопов'язаність захисту кліматичних прав людини із формулюванням нових позитивних зобов'язань держави, суб'єктів господарських правовідносин та міжнародного співтовариства (у світлі концепції *affirmative obligations*); така взємопов'язаність указує на позитивну

тенденцію зростання рівня захищеності таких прав мірою взяття державою, суб'єктами господарських правовідносин та міжнародним співтовариством низки нових зобов'язань, що фіксуються, як на рівні міжнародних договорів і національних законодавств, так і впливають із правотлумачної практики судових органів;

- методологічні підходи до дослідження системи захисту кліматичних прав людини в контексті праволюдської парадигми, згідно з якими означена система складається з комплексу правових заходів, що здійснюються на національному та на міжнародному рівнях, які є взаємодоповнювальними та взаємопов'язаними. На основі застосування критерію приналежності правозахисних способів захисту основними формами захисту кліматичних прав людини визнано міжнародно-правову та національно-правову. Водночас, з урахуванням джерел закріплення засобів правового захисту кліматичних прав людини, виокремлені міжнародно-правову, конституційну, законодавчу та судову форми захисту кліматичних прав людини;

- обґрунтування виникнення нової підгрупи людських прав (кліматичних) на тлі розвитку концепції прав людини, що стало можливим завдяки критичному аналізу та екстраполяції низки важливих теоретико-правових висновків, зроблених на основі концепції К. Вашака та його послідовників, та надало змогу переконливо обґрунтувати структурування кліматичних прав як нової групи людських прав згідно із системою критеріїв Ф. Алстона.

Теоретичне і практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що матеріали дослідження можуть бути використані:

- у науково-дослідній сфері — як основа для науково-теоретичного опрацювання фундаментальної концепції подальшого розвитку й розширення систематики прав людини в контексті розвитку екологічних правовідносин;

— у правотворчій сфері — при розробці і прийнятті нових нормативних актів, вдосконаленні законодавства, що регламентує кліматичні права людини в Україні;

— у правозастосовчій практиці — для вдосконалення юридичного механізму захисту кліматичних прав людини відповідно до засад людиноцентричної парадигми розвитку права;

— у навчальному процесі — при підготовці розділів підручників і навчальних посібників, зокрема з курсів «Екологічне право України», «Екологічне право зарубіжних країн», «Кліматичне право України», «Кліматичне право зарубіжних країн», спецкурсу «Кліматичний конституціоналізм», у викладанні відповідних навчальних дисциплін, а також у науково-дослідній роботі студентів;

— у правовиховній сфері — в роботі з поширення кліматичного підходу до сфери реалізації і захисту людських прав, обґрунтування і поширення інформації щодо сутності і значення захисту кліматичних прав людини в умовах сучасного суспільства.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні положення, висновки і рекомендації дисертації доповідалися на засіданнях кафедри аграрного, земельного та екологічного права імені академіка В.З. Янчука, а також вченої ради юридичного факультету Національного університету біоресурсів і природокористування України.

Окремі результати були оприлюднені на науково-практичних конференціях: «На сторожі земельного ладу: до 20-річчя Земельного Кодексу України»: (м. Київ, листопад 2021 року); «Права людини в епоху цифрових трансформацій» XII Міжнародна науково-практична конференція: (м. Київ, 25 лютого 2022 року); «Захист суверенітету, територіальної цілісності і національної безпеки як спільна справа держави та Українського народу: Міжнародна науково-практична конференції: (м. Київ 24 березня 2023 року), Децентралізація публічної влади в Україні: здобутки, проблеми, перспективи:

V Міжнародна науково-практична конференція: (м. Київ-Львів-Щецин 12 травня 2023 року).

Також окремі положення дисертаційного дослідження були враховані при розробці та внесенні змін до Комплексної міської цільової програми екологічного благополуччя міста Києва на 2022 - 2025 роки та підготовці проєкту Стратегії розвитку міста Києва до 2035 року.

Публікації. Основні теоретичні положення і практичні рекомендації дисертації опубліковані в 9 наукових статтях та 4 тезах доповідей на наукових і науково-практичних конференціях.

Структура дисертації обрана відповідно до мети, завдань, предмета й логіки дослідження і складається зі вступу, трьох розділів (13-ти підрозділів), висновків, списку використаної літератури, додатку. Загальний обсяг дисертації становить 273 сторінки, загальна кількість використаних наукових та нормативних джерел — 571.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ КЛІМАТИЧНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ

1.1. Загальна характеристика прав і свобод людини

Вчені стверджують, що нинішня глобалізована цивілізація зіткнулася з безпрецедентним викликом екологічного характеру, яким є кліматичні зміни, а відтак перед нею постала проблема протидії загрози кліматичної катастрофи, адже остання посутньо загрожує людству і його виживанню, а відтак вражає і потенційно може вразити багато прав людини, частина з яких охоплюється поняттям «кліматичні права» [298, 403]. Перспективи формування й осмислення цієї групи людських прав аналізуються з урахуванням двох основних аспектів: обґрунтованості концепції в охопленні нормативного виміру кліматичною зміною (включаючи «трек», пов'язаний із запобіганням/пом'якшенням/адаптацією до зміни клімату) та її здатності генерувати відповідні заходи з протидії цій кризі.

Загальновизнано, що наслідки зміни клімату торкнуться мільйонів людей, насамперед соціально вразливих груп. Крім того, кліматична криза, швидше за все, суттєво змінить те, що ми сьогодні розглядаємо як здорове довкілля та основу процвітання суспільства. Виходячи з цих передумов як з «відправної точки», низка сучасних учених [120; 287; 303; 304; 305; 306; 307; 377; 379; 386; 502; 503; 551] доводять, що зміна клімату порушить права людини, а відтак необхідно створити механізм протидії й запобігання можливим негативним наслідкам. Отже, дискурс про кліматичні права людини виникає, коли самі ці права, можливо ще недостатньо усвідомлені, верифіковані, встановлені на формально-правовому рівні, опиняються, тим не менше, під вагомою загрозою порушення.

Розглядаючи проблематику інституціалізації кліматичних прав людини в сучасній юриспруденції на рівні національного і міжнародного правових вимірів, нам не уникнути накреслення бодай загального контуру бачення засадничого, відправного, первинного для нашого дослідження феномену прав

людини як змістовного осердя всіх (або, принаймні більшості) сучасних науково-правових пошуків як загальнотеоретичного, так і галузево-правового гатунку. При цьому саме загальнотеоретичне тлумачення прав людини покликане стати своєрідним методологічним «ключем», тобто тією фундаментальною науково-методологічною основою, в рамках якої можна (і потрібно) з'ясовувати сутність і специфіку кліматичних прав людини, їхнє місце і роль у системі людських прав, визнаних міжнародним співтовариством та втілюваних у сучасних національних правопорядках. Адже тривалий час справедливою була відома теза ушавленого французького філософа-просвітителя Ж.Ж. Руссо: «людина народжується вільною, проте скрізь вона у кайданах» [222].

Основою прав людини є уявлення про людину як розумну (раціонально мислячу), відповідальну та вільно діючу у світі (у тому числі у взаємодії з природою та з іншими людьми) істоту, яка від самого народження наділена (в силу своєї приналежності до людського роду – Богом або природою) автономією, свободою волі та самоцінністю. Перефразовуючи відомий вислів видатного голландського вченого-юриста Г. Гроція, можна сказати, що матір'ю прав людини є природа самої людини [79, 18]. Із цих висхідних ідей походять практично всі значимі суспільні, філософські, наукові уявлення про визначальну роль людських прав як форм прояву людської свободи в суспільному розвитку, розкритті й утвердження не лише людської особистості, але і в предметному й функціональному розширенні простору її буття, самоствердженні у природному і соціальному світах, вирізненні її свободи волі (в інших концепціях – гідності, рівності тощо) як ключової субстанційної основи людських прав.

Власне, такі субстанційні основи різні дослідники вбачають у доволі різних феноменах, як-от, у: розумних міркуваннях, практичних причинах, моральних правах [527], добробуті людини [515; 517], фундаментальних інтересах [286], людських потребах [210; 211; 439], свободі волі та автономії

[366], людській гідності [45, 24; 46; 49; 50; 51; 64, 106; 155; 162, 26-163; 240, 124-125; 249; 251; 368; 410; 518], справедливості [448], рівності і свободі [225, 283-286; 371; 450; 505]. Характерно, що Конституційний Суд України в одному зі своїх рішень теж недвозначно визнав, що «людська гідність як джерело всіх прав і свобод людини та їх основа є однією із засадничих цінностей українського конституційного ладу» [219]. Обґрунтування субстанційних основ людських прав можуть спиратися лише на один з цих типів або ж вони можуть бути еkleктичними та звертатися одночасно до кількох [518].

Так, досі в юридичній науці, як переконують сучасні німецькі дослідники Г. Ломанн та Ш. Госепат, немає загальноприйнятого й точного визначення прав людини, а відтак – і усталеного розуміння цього феномену. Навколо тлумачення поняття прав людини постійно точаться гострі наукові, філософські, релігійні та політичні дискусії, в центрі яких стоїть питання про те, чи становлять права людини моральну чи юридичну категорію; яким є їхнє співвідношення з державою; в яких формах визнання відбувається їх визнання державою; чи існують універсально значущі, загальновизнані права людини. Тому, як зауважують Г. Ломанн та Ш. Госепат, немає «нічого дивного в тому, що навіть серед фахівців і філософів відсутня згода щодо того, як слід розуміти права людини» [136, 16].

Щонайчастіше, в сучасній юриспруденції права людини тлумачаться:

по-перше, як специфічне юридичне поняття, як система принципів права, що забезпечують висхідні умови можливості людського існування, як система відповідних правових норм і традицій, як міра свободи, як складова правового статусу фізичної особи;

по-друге, як ключова засада конституційного ладу, основа громадянського суспільства та універсальний людський базис і вимір усієї сучасної цивілізації;

по-третє, як явище, тісно пов'язане зі свободою особистості і є її основою, як поняття, яке так само відображає гідність і цінність людської особи і водночас позначає її домагання володіти певними можливостями (суб'єктивними правами), що дозволяють зробити життя цієї особи дійсно гідним;

по-четверте, як характеристика вертикальних відносин, що складаються між людиною й державою та виступають нормативним інструментом обмеження держави влади [77, 68].

Узагальнення існуючих у науковій літературі (і вітчизняній, і зарубіжній) дослідницьких підходів до тлумачення прав людини дозволяє виокремити з-поміж них такі: 1) етичний (права людини — це різновид, спосіб або форма вираження моралі); 2) психологічний (права людини — це її вимоги, «претензії» щодо надання їй певних благ, скеровані державі, іншим суб'єктам, зрештою всьому суспільству); 3) біологічний (права людини — це певні її фізичні потреби, що виникають вже із самого факту її народження); 4) соціальний (права людини — це певним чином соціально-внормовані можливості її певної поведінки, спрямованої зазвичай на задоволення різноманітних — насамперед матеріальних, але не тільки — потреб); 5) легістський (права людини — це можливості її поведінки, визначені законами держави чи іншими формально-обов'язковими правилами, приписами державних органів, зокрема й судових) [212, 11]. Часом протиставлення всіх цих багатоманітних підходів до розуміння прав людини зводиться до дихотомії позитивістської (легістської) та природно-правової парадигм, що обстоюють діаметрально протилежні концептуальні уявлення щодо витоків, специфіки, сутності і форм прояву прав людини як в історичному контексті, так і у сучасному правовому вимірі.

Візьмемо в якості найзагальнішого підходу таке визначення прав людини, що, на нашу думку, оптимально синтезує елементи більшості конкуруючих підходів. Отже, на наш погляд, права людини — це об'єктивно

зумовлені а) належністю людини до людського роду та б) характером та досягнутим рівнем розвитку суспільства її можливості вільно й раціонально (усвідомлено) діяти (чинити), на власний розсуд, на основі вільного самовизначення і під свою відповідальність, відповідно до власних потреб; легітимовані мораллю, звичаями та/або об'єктивним (позитивним) правом; спрямовані на забезпечення умов гідного існування та нормального розвитку людини як унікальної біосоціальної істоти в суспільстві; визначаються взаємним визнанням свободи суб'єктами правового спілкування (з іншими особами, суспільством і державою) і не залежать від їх офіційної фіксації державою (можуть фіксуватися у позаправовий спосіб або ж наддержавними – міжнародними актами), хоча й потребують визнання й гарантування суспільством, державою та/або міжнародним співтовариством [65; 77, 78; 213, 5; 215, 25,33].

Відповідно до сучасних наукових тлумачень вони також характеризуються низкою таких засад:

а) соціально-природний характер прав людини, їхня універсальність, зумовлена спільною приналежністю носія прав до людського роду;

б) формальна рівність та ідентичність стартових можливостей у реалізації цих прав, доповнювана принципом фактичної рівності як наслідком впливу домінуючих моральних норм суспільства;

в) невідчужуваність (невід'ємність) прав людини, що вказує на їхню фундаментальність та непорушність, іманентну присутність, похідну від природи людини;

г) гуманізм як системотвірна засада прав людини, що впливає із гідності людини – її самоцінності як унікальної родової біосоціальної істоти [65].

Разом з тим, Стенфордська енциклопедія філософії вказує на необхідність виокремлення ще й таких сутнісних ознак прав людини:

1) більшість прав людини зводяться до права вимоги, які накладають обов'язки на певних адресатів;

2) права людини мають універсальний характер, тобто всі живі люди мають права, незалежно від будь-яких ознак;

3) права людини мають вищу пріоритетність, є питаннями першорядної важливості, інакше вони не матимуть можливості конкурувати з іншими важливими цінностями, такими, як національна безпека, національне самовизначення, суспільна стабільність, а також національне та глобальне процвітання; утім, їх високий пріоритет не означає, однак, що права людини є абсолютними;

4) аналізуючи походження прав людини, найчастіше називають правовий акт або судову практику чи міжнародний договір; водночас, висувуються ідеї, що права людини мають коріння, які глибше і менш схильні до людських рішень (наприклад, правових актів) [10, 118-121; 383].

Попри окреслену широту поглядів на засади людських прав, вони останнім часом дедалі помітніше інституціалізуються (визнаються, класифікуються, упорядковуються, переводяться на міжнародно-правовий рівень визнання і закріплення, набувають додаткових інституційних засобів і механізмів забезпечення й захисту) та аксіологізуються. Проявом останнього є те, що в загальній шкалі гуманітарних цінностей права людини, як і сама людина, посідають нині центральне місце і виразно домінують над усіма іншими суспільними цінностями. Саме тому з позицій відповідності правам людини сприймаються всі суспільні явища і процеси та оцінюється все, що відбувається в конкретній країні та й в усьому світі [240, 117].

Цінність прав людини полягає в тому, що вони визнаються універсальною формою взаємовідносин між людиною, суспільством і сучасною державою. З допомогою прав людини визначаються межі соціальних можливостей людини та встановлюється інституціональний і соціально-правовий механізм їх реалізації [77, 67; 133, 34]. Водночас права і

свободи людини є центральним чинником розвитку держави та суспільства. Без реального забезпечення прав людини демократична правова держава існувати не може [240, 107]. Отже, права людини справедливо вважаються певним ціннісним орієнтиром, який дає змогу застосувати «людський вимір» не лише до держави, права, закону, правопорядку, а й до громадянського суспільства, оскільки ступінь його зрілості значною мірою залежить від стану справ з правами людини, від обсягу їх реалізації [178, 193]. Тому вони одночасно виступають одним із суттєвих критеріїв сучасної цивілізованої державності [28; 67, 30].

Вагомий внесок у розвиток теорії прав людини зробили праці представників античної (Гомера, Гесіода, Протагора, Платона, Аристотеля, Цицерона, Епікура, Марка Аврелія та ін.), середньовічної і ренесансної думки (Аврелія Августина, Ф. Бомануара, Г. Бректона, Л. Бруні, Н. Маккіавеллі, Марсилія Падуанського, У. Оккама, Фоми Аквінського, М. Фічіно, Дж. Піко Мірандола та ін.), роботи діячів Реформації і Контрреформації (Еразма Роттердамського, Т. Мора, У. фон Гуттена, Ж. Кальвіна, М. Лютера, Ф. Суареса, У. Цвінглі та ін.), твори мислителів Нового Часу (Г. Гроція, Т. Гоббса, Д. Берклі, Д. Юма, Т. Джефферсона, Дж. Локка, Ш.Л. Монтеск'є, Т. Пейна, С. Пуфендорфа, П. Гольбаха, К. Гельвеція, Ж.-Ж. Руссо, І. Канта, Й. Фіхте, Г. Гегеля, Дж. Бентама, Дж. Мілля, та ін.), в яких концепція прав людини набула свого класичного вигляду.

У новітню добу вирішальне значення для поглиблення та фундаменталізації розробки проблематики прав людини мав так званий антропологічний поворот [57; 74, 23; 126, 22-24; 229, 56], що розпочався у першій половині XX століття, зокрема, у зв'язку з розвитком психології та зверненням філософів до пізнання несвідомого (З. Фройд, Е. Фромм, К.Г. Юнг), становленням антропології як наукової дисципліни і потребою у систематизації концепцій людини (М. Шелер, А. Гелен, Г. Плеснер), а також у зв'язку з необхідністю віднаходження сутності людини в її існуванні (М.

Мосс, Ж.-П. Сартр, А. Камю, Г. Марсель, К. Ясперс) та творчому началі, через яке людина осягає Бога та перетворює за Його образом і подобою своє буття (М. Бердяєв, М. Бубер, Е. Муньє, В. Франкл, П. Тейяр де Шарден, Л. Шестов). За цим «поворотом» закономірний розвиток людської цивілізації походить від природи людини [125, 34]. Тож і право має, безумовно, людське коріння й походження, містячи свої витoki у правах людини. Новий виток окресленого повороту ознаменували соціальні зміни, що стали наслідком Другої світової війни, а також запровадження до наукового обігу поняття антропного принципу (Г. Ідліс, Р. Дікке, Б. Картер) – усвідомлення, по-перше, того, що Всесвіт повинен був бути таким, щоби у ньому з'явилася людина, а, по-друге, розуміння того, що людина виникла тому, що Всесвіт є таким, яким він є [55, 33]. Ідейно-теоретична новація чинників антропного принципу стала важливою для постнекласичної науки в цілому (включаючи й юриспруденцію), адже він спрямовується не тільки на репрезентацію суб'єктності в світі постсучасності, але й підкреслює людиновимірність природи/науки/Космосу, а також містить у собі вагомий потенціал для досягнення гармонії між людиною-соціумом-природою-космосом [129, 55].

Надалі, у зв'язку з перенесенням проблематики прав людини на міжнародний рівень у другій половині XX століття, що супроводжувалося процесами знищення світової колоніальної системи, соціального й національного визволення народів, подоланням тоталітаризму та розвитком глобалізації, вона отримала додатковий імпульс для свого подальшого розвитку у працях сучасних зарубіжних учених-теоретиків і філософів права (Дж. Агамбена, Р. Алексі, Ф. Алстона, Й. Благожа, Д. Бойда, К. Вашака, Ю. Габермаса, Ф.А. фон Гайєка, Х. Ганнума, Ш. Госепата, О. Гьоффе, Р. Дворкіна, Дж. Донеллі, І. Елстера, М. Ішая, В. Кимліки, М. Кренстона, Р. Кузняра, Г. Ломанна, Дж. МакКалума, Д. Маршалла, А. Мелдона, А. Мілна, Т. Негела, Р. Нозіка, В. Осятинські, Дж. Раза, Д. Рафаела, Дж. Ролза, І. Сабо, А. Сена, М. Сендела, Ч. Тейлора, Дж. Файнберга, Дж. Фінніса, Л. Штрауса, Г. Шу та ін.).

Діапазон поглядів тут простежується від твердження про самоочевидність прав людини до повного заперечення можливості обґрунтування прав людини, як таких. Вчені вбачають своєрідний «парадокс еволюції прав людини» у контрасті між поступовим відмиранням їх ідеологічного коріння (християнство та класичні теорії природного права) та розвитком їхнього змісту саме в юридичному вимірі. Відповідно, чим більше поширюється дискурс прав людини, то більшою стає невизначеність щодо їхніх підстав [226, 128; 244, 99].

Загальній теорії прав людини та її окремим проблемам останнім часом були присвячені інновативні дослідження ряду українських науковців-юристів, зокрема М. Антоновича, В. Бігуна, О. Водяннікова, С. Головатого, О. Грищук, Д. Гудими, О. Данильяна, С. Добрянського, І. Іванків, В. Кожана, А. Колодія, М. Козюбри, В. Костицького, М. Костицького, К. Красовського, А. Кучука, С. Максимова, О. Мурашина, Н. Оніщенко, О. Панкевича, О. Петришина, С. Погребняка, Д. Прокопова, П. Рабіновича, Ю. Размєтаєвої, М. Савчина, Р. Стефанчука, В. Тація, Ю. Тодики, Ю. Турянського, Г. Христової, М. Цвіка, В. Шаповала, С. Шевчука та ін.

Напрацьований багатий концептуальний доробок у сфері теорії прав людини яскраво засвідчує, що з плином часу підходи і тлумачення феномену прав людини змінювалися, іноді кардинально, що мало безпосереднє значення для суспільства відповідного часу. Власне, свобода і безпека людей, їх щастя і добробут, а так само й можливості захищати себе, свою власність і свободу прямо залежали і залежать від тлумачення державою прав людини [130, 152].

Як би там не було, але на сьогодні, без перебільшення, можна стверджувати, що права людини стали основним змістовним осердям праволюдного дискурсу у сучасному правознавстві та гуманістичного тлумачення права, як об'єктивного соціального явища. Вони становлять основне змістовне осердя, провідний «нерв» юриспруденції, зорієнтованої на ключові антропологічні засади буття. Права людини вказують на центральне

місце людини у правовій реальності, якій він не протистоїть, а є її активним творцем, конструктором, спираючись при цьому на взаємодію з природою (як у концепції природного права і відповідно природних прав людини), соціумом (як у соціологічно зорієнтованих концепціях прав людини), або ж державою (як у позитивістськи зорієнтованих концепціях прав людини).

Як відомо, актуалізація «праволюднинної» проблематики у той чи інший період історії людства зумовлюється різними чинниками. Найперше: 1) широтою громадської участі в прийнятті рішень, а точніше формою державного режиму; 2) історією відповідної соціальної спільності (у світлі історії прав або набувають значимості для соціуму, або внаслідок певних причин знецінюються); номінальною ціною права (економічна оцінка кожному праву може бути дана, виходячи з конкретно-історичних умов); наявністю соціальних груп, котрі володіють необхідними ресурсами (у тому числі фінансовими) та бажають переглянути чинну на певному етапі систему правил поведінки (цінність таких правил в історії тим вища, чим менший вплив на них мають вказані групи) [56, 177]. Тож і нині спостерігається черговий «сплеск» уваги громадськості, науковців, діячів культури та політиків до праволюднинного дискурсу, зумовлений загостренням глобальних проблем людства та виникненням нових людських прав, що загостило проблематику співіснування та конфлікту між різними людськими правами. Глобалізація також породила, з одного боку, тренд щодо уніфікації людських прав у масштабах людської цивілізації, а, з другого, зворотну тенденцію до протидії універсалізму європоцентричного тлумачення прав людини. При цьому, за словами відомого німецького вченого Г. Тойбнера, «дискурс відносно прав людини став глобальним і прагне до свого власного права, що походить не тільки з джерела іншого, ніж держава, але також проти самої держави» [56, 176].

Відтак, у сучасному світі, коли питання захисту прав людини вийшло далеко за межі кожної окремої держави, з'являється потреба у формуванні

універсальних міжнародно-правових стандартів, які, в свою чергу, й вважаються основними правами людини. Такі права закріплені в низці основних міжнародно-правових актів, які встановили загальнолюдські стандарти прав та інтересів особи, визначили ту планку, нижче за яку держава не може опускатися в питаннях забезпечення прав та свобод своїх громадян [44, 93]. Про це переконують зміст Загальної декларації прав людини [75], Міжнародних пактів про громадянські і політичні про соціальні, економічні і культурні права [146; 147] тощо. У статті 2 Договору про Європейський Союз вказано, що до основних цінностей Союзу належать: людська гідність, свобода, демократія, рівність, права людини, правова держава. До системи провідних цінностей ЄС найчастіше відносять цінності праволюдського характеру, а саме: плюралізм, недискримінація (рівність), толерантність (терпимість), справедливість, солідарність, гендерну рівність [137, 156]. Отже, права і свободи людини припинили бути об'єктом виключно внутрішньої компетенції держави, стали справою всього міжнародного співтовариства, а їхній обсяг визначається не тільки певними особливостями того чи іншого суспільства, а й розвитком загальнолюдських цінностей і культури, рівнем і ступенем інтегрованості міжнародного співтовариства [44, 93].

Характерно, що ідея множинності людських прав набуває додаткового підтвердження в світлі новітніх тенденцій розвитку праволюдського дискурсу. Зокрема, на початку XXI ст. ключові правові документи з прав людини фіксують питання: 1) загального регламентування, тобто їх інституціалізацію та гарантування; 2) фіксації права на самовизначення і розвиток; 3) заборони геноциду, військових злочинів і злочинів проти людства; 4) ліквідації дискримінації, що має сприяти розвитку рівних умов для всіх людей; 5) заборони всіх форм рабства, підневільної праці та торгівлі людьми; 6) врегулювання статусу біженців, осіб без громадянства, осіб із подвійним чи множинним громадянством, іноземців, питання надання таким категоріям осіб притулку; 7) особливостей поводження із засудженими

злочинцями та іншими затриманими особами; 8) питань соціального забезпечення людей, особливо вразливих верств населення; 9) питання регулювання умов праці та свободи створення асоціацій і рухів із захисту прав на працю; 10) функціонування інститутів шлюбу та сім'ї, а також забезпечення найкращих інтересів і прав дитини; 11) свободи друку та вільного обігу інформації; 12) конфіденційності інформації про приватне життя особи; 13) права на відмову від обов'язкової військової служби та заміни її альтернативною (невійськовою); 14) міжнародного гуманітарного права [26, 147]. Зазначені тенденції підтверджують, що права людини: 1) динамічний інститут, який продовжує розвиватися та переглядатися мірою розвитку самого людства [215, 31]; 2) зачіпають найрізноманітніші сфери людського буття та слугують задоволенню найрізноманітніших потреб та інтересів людини; 3) дедалі більше стосуються, як окремих індивідів, так і їх співтовариств — націй, народів тощо; 4) мають різні форми і механізми державного і міжнародного забезпечення, що мають тенденцію до урізноманітнення, тісної взаємодії між собою тощо; 5) будучи закріпленими в законах чи інших нормативних актах, залишаються неоднаковими в ході їх реалізації та диференціюються залежно від умов забезпечення життєдіяльності людини, її існування та розвитку [76, 51].

Водночас, мірою суспільного розвитку трансформуються людські потреби та інтереси, з'являються нові ділянки суспільного життя, де вони мають реалізовуватися, розширюється сфера суб'єктів, відповідальних за забезпечення людських прав. Відповідно, з'являються нові людські права, що уособлює збільшення «каталогу» цих прав» [213, 14]. Вони з часом набувають свого визнання в контексті загальної концепції прав людини. Тривають пошуки їх ролі і місця в загальній систематиці людських прав. Саме в контексті поєднання концепцій множинності людських прав, їх саморозвитку та активізації формування людських прав під впливом глобалізації й

загострення глобальних проблем людства має відбуватися науковий пошук специфіки формування, визнання і закріплення кліматичних прав людини.

1.2. Місце кліматичних прав у типології поколінь людських прав

Правовій традиції, що уособлює стабільність права [157, 14] як соціоантропологічного явища [56], зазвичай прийнято протиставляти правові новації, що відображають динамічну сторону (прояв) права, його гнучкість і розвиток як невід'ємні елементи його буття в соціумі. У цьому контексті чи не найпоказовішим та найцікавішим феноменом є інтенсивні процеси формування нових прав людини [335, 283-297; 520, 7-20], що спостерігаються в різних державах, а саме тих людських прав, що активно визнаються міжнародним співтовариством, суттєво розширюють юридичний вимір людського буття та є характерною особливістю сучасного етапу розвитку людської цивілізації. Таке формування, безумовно, є складним і тривалим процесом, що, з одного боку, засвідчує вищезгаданий континуїтет (тяглість) наявної правової традиції розвитку праволюдського дискурсу, а, з другого боку, маніфестує появу й усталення елементів нового в надрах цієї традиції, що здатні суттєво відкоригувати як наявний вектор її розвитку, так і зумовлює її поступове змістовне розширення і збагачення. Зазвичай, із досягненням прогресу в різних галузях суспільного життя період стабільного функціонування прав людини «змінюється зонами біфуркації, відтак з'являється чимало альтернативних форм реалізації прав людини та розширюються їхні межі» [240, 36]. Відтак, підтверджується висновок сучасних учених про неперервний розвиток і збагачення палітри людських прав [76, 51].

Як видається, саме формування нових прав людини як одна з ключових правових інновацій сучасності є безупинним процесом зміцнення ролі та місця людського первня в соціальному середовищі, свідченням нарощування «реальної свободи людини у всіх ділянках її повсякденного життя» [152, 199],

подальшої гуманізації й гуманітаризації суспільного життя, впевненості в незворотності гуманізаційного вектору розвитку цивілізації [152, 11], втіленням поєднання тенденцій розвитку і саморозвитку права як об'єктивного правового явища на тлі активного просякнення його суб'єктивним правовим виміром, «суб'єктивізації» права. Тому розвиток прав людини справедливо розглядається сучасними науковцями в контексті відображення процесів історичної безперервності та зміни, а також як предмет кумулятивного досвіду людського суспільства [92, 26].

Так, останнім часом дослідники-правознавці всіляко підносять, обґрунтовують та змістовно уточнюють тезу про важливість прав людини в контексті сучасного цивілізаційного процесу, вдаючись до різних систем і способів аргументації. Зокрема, вони вважають, що найдинамічніша правова концепція XX і XXI століть є саме концепцією людських прав [433, 27], відповідно до якої права людини є ключовою ідеєю сучасності [380, XVII]. Права людини продовжують інтенсивно опановувати дедалі нові сегменти соціального «поля», розширюватися вшир та вглиб як на глобальному, так і на регіональному, національному й субнаціональному рівнях [423; 427]. До речі, таке опанування засвідчує і поступову юридизацію щоразу ширшої сфери суспільних відносин, зокрема за рахунок експансії людських прав до тих її ділянок, які тривалий час вважалися існуючими «поза правом».

Такий «експансіонізм» людських прав особливо помітний у ході формування нових прав людини, де суб'єктивізація права не протистоїть об'єктивному праву як такому, а, навпаки, органічно відтворює глибинний соціонормативний потенціал права щодо його подальшого розвитку і перспектив у людському вимірі. Як стверджує британський дослідник Р. Хікс, описуючи, зокрема, засоби відвернення екологічної катастрофи, саме «сила прав людини унікально підходить для того, щоб допомогти нам у зосередженні колективної волі, необхідної для збереження планети» [382, 126].

Отже, завдяки численним суспільним, технологічним, духовно-культурним і правовим змінам, що супроводжують розвиток людської цивілізації, феномен прав людини упродовж другої половини XX ст. увиразнився як явище і цінність планетарного масштабу, що було чітко зафіксовано у провідних міжнародних документах правозахисного характеру (передусім, у Загальній декларації прав людини [75, 80], яка окреслила фундаментальний «гуманістичний, людиноцентричний і миротворчий потенціал» [228, 10] праволюдської проблематики), що сформували змістовно-юридичне осердя сучасного праволюдського дискурсу.

Найперше, що необхідно підкреслити, це те, що в останні десятиліття проблематика прав людини остаточно перемістилася з периферії науково-юридичних пошуків до їх центру, а також зазнала суттєвого філософсько-правового обґрунтування, що супроводжує і віддзеркалює глобалізацію цієї проблематики, перетворення її на визначальне міжнародно-правове явище сучасності. Ці тренди є абсолютно закономірними з огляду на триваючу й підкреслену вище гуманізацію всього суспільного життя і права (правової реальності в широкому сенсі слова [138; 139; 223; 442]), в тому числі правового розвитку [19; 115; 127]. Вона переконливо доводить, що «альфою й омегою» діяльності держави та суспільства має бути людина як найвища цінність, права якої мають бути забезпечені цілісною та змістовно повною системою надійних та ефективних гарантій з боку держави, всіх її органів та посадових осіб [127, 285], «що відповідає антропологічному повороту в діяльності державного механізму та у функціонуванні системи правової регуляції державно-організованого суспільства на сучасному етапі його розвитку» [127, 8]. Водночас, забезпечення ефективного розвитку законодавства має сприяти на практиці гуманізації права та суспільних відносин, реалізації принципів людської свободи та соціальної справедливості [58, 49]. Не є винятком і гуманізація екологічного права та законодавства [71, 138], гуманізація екологічної функції держави [2, 6], про що пишуть сучасні вчені, вказуючи на

поліморфність впливу гуманізації на сферу екологічного права і суміжні з ним правові та державно-правові явища і процеси.

Паралельно з глобальним процесом гуманізації («олюднення») права дедалі помітнішим є й зустрічний йому тренд – «урізноманітнення змісту й обсягу прав людини залежно від конкретно-історичних умов і особливостей тієї чи іншої країни» [213, 16]. Саме в контексті цього своєрідного гуманітарно-юридичного макротренду має осмислюватися й оцінюватися тенденція з екологізації прав людини [116; 293; 296, 480; 297; 508; 509, 110; 525], що відбувається в контексті екологізації всієї правової системи суспільства [122, 113-115] та яка відображає специфіку перетинання екологічного й праволюдського дискурсів та формування в умовній точці їх «перетину» нової групи людських прав – екологічних, що набувають нової ролі і ваги в суспільному розвитку початку XXI століття та поступово змістовно урізноманітнюються як на міжнародно-правовому, так і на національно-правовому рівнях [42]. Їх розвиток відбувається на тлі дедалі глибшої екологізації різних галузей права, що добре показано у роботах провідних українських учених-юристів [14; 18; 40; 99; 132; 140; 255].

Відповідно, дискурс щодо прав людини та екологізація цього дискурсу є неодмінними атрибутами сучасного соціального і гуманітарно-правового розвитку. За умов безпрецедентної кліматичної кризи, що розглядається як одна з ключових детермінант реструктуризації прав людини, з'ясування актуального стану їх гарантованості, здійсненності і вразливості та фактора появи нових прав людини – кліматичних – праволюдський дискурс набуває якісно нового забарвлення, зумовлюючи необхідність прояснення генези, особливостей феноменології та з'ясування аксіології саме кліматичних прав як якісно нового етапу в еволюції системи людських прав, їх переходу на новий рівень розвитку, коли кліматична проблематика не лише усвідомлюється й оцінюється з точки зору права, а також впливу на права людини, але і здатна сприяти перетворенню комплексу людських прав з виокремленням у ньому

нової групи цих прав, центрованих саме довкола створенню безпечних та сприятливих кліматичних умов для життя та діяльності людини. Вважаємо, що започаткування феноменології кліматичних прав і стало можливим саме за умов граничного загострення зміни клімату, що позначається нині у всьому світі поняттям «кліматична криза». Адже кліматична криза стала нині чи не найбільшою загрозою для людського виживання, актуальним викликом міжнародній і національній безпеці [31; 80; 170; 447] та, відповідно, і правам людини в усьому світі [504].

В юриспруденції переконливо доведено, що історично екологічні права людини спочатку віднайшли своє відображення в міжнародних документах. Як довів Д. Бойд, саме поява глобальної екологічної кризи в другій половині ХХ століття стала ключовим фактором, що стимулював розвиток права людини на здорове довкілля [294, 11], а в широкому сенсі – всіх екологічних людських прав. Звісно, саме усвідомлення людством важливості однієї з глобальних загроз – екологічної загрози – відбулося поступово, а тому й формування системи екологічних прав людини в міжнародному праві здійснювалося поетапно протягом декількох десятиліть [95, 135; 109, 163]. Вважаємо, що описану методологічну «матрицю» виникнення екологічних прав цілком можна «накласти» на процес визрівання, формування й об'єктивізації кліматичних прав, що, як видається, спричинені кліматичною кризою, що набула самостійного значення в системі сучасних загроз виживанню людини і людства.

Нагадаємо, у цьому зв'язку, що Загальна декларація прав людини гарантує, що всі люди мають право на соціальний і міжнародний порядок, в якому їх права і свободи можна повністю реалізувати (стаття 28 Декларації) [75]. Зміна клімату загрожує цьому порядку та правам і свободам усіх людей. Відтак закономірно, що в міжнародному праві поступово формується підхід, за яким природоохоронні заходи, державна екологічна політика та розвиток економіки мають формуватися, оцінюватися, осмислюватися, реалізовуватися

саме з точки зору забезпечення здійснення прав людини [81, 489]. Відповідно, одним з актуальних і разом з тим перспективних та триваючих трендів суспільного і правового розвитку, що набуває транснаціонального (глобального) характеру і значення, а також є детермінантною утривалення перегляду життєвих засад і «телеологічних домінант існування народів, їх держав, міжнародного співтовариства як такого у вигляді сукупності останніх» [176, 5], – стає онтологізація (формування), дескриптивізація (формулювання й опис), об'єктивізація (формальне закріплення у джерелах об'єктивного права), структуризація й видова диференціація нових прав людини, а система міжнародно визнаних прав людини стає досить рухливим, динамічним, «живим» правовим явищем [81, 113, 146].

Такий тренд, з одного боку, відображає концептуальну незавершеність формування прав людини як системи юридично детермінованих людських можливостей у соціальному житті, втілює їх еволюційний розвиток, що триває й урізноманітнює систематику людських прав¹, а, відповідно, позначає «відкритість» феномену прав людини, здатність суспільного розвитку стимулювати, обумовлювати, спричинятися до впровадження до загальновизнаного каталогу прав людини [161, 5-6, 33] і так званих «інновативних», «новітніх» людських прав, детермінованих новітніми технологічними зрушеннями й умовами суспільного розвитку, а, з другого боку, спонукає до перегляду усталених концептуальних поглядів на сформовані класифікаційні підходи до типологічного розмежування окремих груп людських прав залежно від тих чи тих, об'єктивних чи суб'єктивних критеріїв.

Формування кліматичних прав людини є незавершеним і триваючим трендом гуманітарно-правового й еколого-правового розвитку, що по-різному структурується в міжнародно-правовому та в національно-правових вимірах.

¹ Цій тезі концептуально відповідає втілена в Конституції України формула про те, що закріплені в ній права і свободи людини не є вичерпними (частина перша статті 22). Див.: [103].

Таке формування не має одномоментного чи «вибухоподібного» характеру, а відбувається швидше у структурі повільних внутрішніх, часто неочевидних і в масштабах людського життя малопомітних тектонічних змін суспільства, формування нових правових модусів людського буття та всієї правової реальності, центрованої довкола людини, її потреб та інтересів, детермінованих складною та всезростаючою динамікою взаємодії з довкіллям, зокрема з кліматичною системою, зміни в якій щоразу більше впливають на реалізацію людських прав як в актуальному сьогоденні, так і в перспективі (недаремно, саме в контексті кліматичних прав людини розпочато дискурс про права майбутніх поколінь як актуальне юридичне і глобальне суспільне завдання в масштабах усього людства [356; 421; 440]). Воно триває пліч-о-пліч із об'єктивізацією та видовою диференціацією таких прав на основі конституційної легалізації й урізноманітнення системи екологічних прав людини, у структурі яких відбувається їх видове «розщеплення» із подальшим відокремленням від «материнського осердя (ядра)», із наступним розвитком убік їх поступової видової спеціалізації. Саме в розрізі цих процесів слід оцінювати формування в системі екологічних прав окремої групи кліматичних прав, поруч із такими новітніми різновидами людських прав, як цифрові, соматичні та репродуктивні, що найчастіше називаються в науковій літературі [1; 11; 23; 32; 36; 52; 120; 97; 141; 151; 154; 171; 214; 215, 106-110; 216; 236; 239, 10; 240; 241; 247].

Якщо невід'ємним елементом конституціоналізму, його змістовним осердям вважається інститут прав людини, взятих в єдиному комплексі, у їх змістовній і системній єдності та взаємозв'язку і взаємозумовленості, то висновок про кліматичні права як невід'ємну та атрибутивно-структурну частину кліматичного конституціоналізму є так само справедливим і по відношенню до співвідношення кліматичних прав людини та кліматичного конституціоналізму як форми прояву та напрямку розвитку феномену екологічного конституціоналізму як базового по відношенню до кліматичного

конституціоналізму явища. Такий підхід пояснюється тим, що зміна клімату в даний час становить серйозну екологічну загрозу життю та здоров'ю багатьох людей, і тому не дивно, що в останні десятиліття були розроблені та пропаговані правозахисні підходи до зміни клімату [81; 29; 363].

Один підхід, який підтримує англійський дослідник С. Вандерхайден, приймає ідею права людини на довкілля, яке є адекватним для життя та здоров'я людини, і виводить із цього широкого права більш конкретне право на стабільний клімат [551], що стає основою формування підсистеми кліматичних прав у структурі екологічних прав. Іншими словами, ця концепція передбачає подальше «розщеплення» екологічних прав шляхом виокремлення в їх системі підсистеми тісно пов'язаних з ними кліматичних прав людей. Натомість протилежна точка зору, до якої схиляється інший британський учений С. Кені, не вимагає введення до каталогу людських прав нових екологічних прав, а саме кліматичних. Останній підхід, відтак, припускає, що заходи для зменшення та пом'якшення зміни клімату можуть чинитися на основі вже усталених екологічних та пов'язаних з ними прав людини, оскільки серйозна зміна клімату порушить права багатьох людей на життя, їжу та здоров'я [303].

Підтримуючи перший підхід, ми вважаємо, що поява кліматичних прав як нових прав людини, структурно відокремлених від масиву інших екологічних прав, хоча генетично пов'язаних з ними, позначає нову тенденцію взаємодії кліматичних змін та реалізації прав людини: у сфері їх взаємодії права людини відходять від адаптивної моделі, тобто перестають існувати в узвичаєному структурному вимірі, пристосовуючись до зміни клімату, і виокремлюються, на основі структурування якісно нових базових потреб людини у безпечних і сприятливих для життя і здоров'я кліматичних умовах життя і діяльності, які опинилися під загрозою знищення (зникнення), у відносно автономну групу людських прав, що мають власне онтологічне (сутнісне) коріння, форми прояву і реалізації, специфіку легітимації і

легалізації в об'єктивному праві у різних його формах (джерелах) тощо. Мова, цього разу, вже не йде про потреби «в реінтерпретації традиційних прав людини в світлі науково-технологічного розвитку» [171; 22], а саме в появі якісно нових прав людини, детермінованих складною констеляцією кліматичних, соціобіологічних та гуманітарних чинників, що опосередковують реалізацію людських потреб та інтересів у належних кліматичних умовах для життя і здоров'я.

Якщо в науковій літературі утверджуються тези про існування покоління «цифрових прав» [32; 171; 318], то так само справедливою є постановка питання про покоління «кліматичних прав» людини або, принаймні, про місце цих прав у поколіннєвій типології людських прав. Так, принаймні, в українській еколого-правовій науці відомі дослідниці М. Краснова та Ю. Краснова безпосередньо відносять кліматичні права до людських прав так званого четвертого покоління [80, 124, 23]. Щоправда, згадана категоризація цих прав та їхнє віднесення до системи людських прав четвертого покоління не знайшла належної й переконливої аргументації ані у вітчизняній, ані в зарубіжній юриспруденції, що змушує докладніше проаналізувати типологію згаданих поколінь і віднайти оптимальне місце в ній кліматичних прав людини.

Власне, поколіннєва типологія людських прав є своєрідним теоретико-правовим концептом, що виникла на початку 1970-х років передусім завдяки працям французького вченого-правознавця чеського походження К. Вашака (К. Васака) [553; 554; 555], який спробував обґрунтувати лінійну еволюційність розвитку прав людини через виокремлення трьох основних періодів, у межах яких він простежив виникнення, утвердження і розвиток різних людських прав, надавши відповідним їх групам назву «покоління людських прав», тим самим чітко узалежнивши їхню еволюцію від такого фактора людської історії, як поступове утвердження особистісного чинника в розвитку цивілізації, розкриття потенціалу людської особистості та її

розпросторення в соціальному вимірі людського буття. Ця концепція з'явилась у результаті наукової систематизації прав людини в історичному ракурсі [53, 110]. Вона пропонує поняття трьох поколінь прав [553], є, мабуть, найбільш практичною, широко використовуваною та комплексною категоризацією прав людини, з чим погоджується більшість сучасних фахівців [268; 300; 348; 394; 513; 529; 550; 564].

Так, згідно з більшістю сучасних інтерпретацій поколіннєвої концепції К. Вашака, виникнення і легалізація першого покоління прав людини датуються переважно XVII–XVIII століттями та пов'язуються із суспільними зрушеннями, зумовленими Англійською, Американською та Французькою революціями цього періоду [46; 205; 384; 388]). Вони заклали основу автономії людини, сприяли виведенню із зони правового втручання (впливу) тієї сфери життєдіяльності людини, де відбувається її вільне самовизначення на основі моральних норм [66; 16]. Його формування було зумовлене необхідністю, по-перше, захистити людей від державного свавілля і, по-друге, гарантувати юридичну рівність людей перед законом і судом. До переліку первинних прав першого покоління входять права на життя, на свободу, на безпеку, право приватної власності та ін. Їх також часто називають в юридичній літературі «негативними» правами, оскільки вони вказують на незалежність людських можливостей від державної сваволі та убезпечують індивідуальну свободу від втручання держави. Їх правова база була сформована на міжнародно-правовому рівні з прийняттям Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 року [147].

Друге покоління прав людини (перша половина XX ст.) є сукупністю соціальних, економічних та культурних прав. Всі вони склалися в ході боротьби з соціальною нерівністю та стали результатом підвищення загального рівня життя більшості людей. Прикладами основних людських прав другого покоління є право на працю, право на використання культурної спадщини, право на достатній рівень життя тощо. Вони іменуються в

юридичній літературі позитивними, адже для їх забезпечення, по-перше, необхідне спеціальне законодавство, а, по-друге, активна державна політика з упровадження цих приписів у життя. Правове забезпечення прав другого покоління також було досягнуто шляхом прийняття кодифікованого міжнародного акту – Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права 1966 року [146].

Нарешті, третім поколінням прав людини (що формуються у другій половині XX ст.) стала сукупність так званих колективних прав, а саме прав національностей, націй, а також прав вразливі груп населення (жінки, біженці, діти, інваліди та ін.). Виокремлення прав третього покоління, на думку К. Вашака, були спробою відповіді на феномен глобальної співзалежності [9; 24; 554, 312]. Крім того, формування цього покоління людини пов'язане із зародженням національно-визвольних рухів і загостренням глобальних проблем, зокрема у другій половині XX століття після Другої світової війни. До переліку основних прав третього покоління входить право націй на самовизначення, право на мир, право на розвиток, право на гуманітарну допомогу, екологічні права, права сексуальних, етнічних, релігійних, мовних меншин тощо.

Права третього покоління не вимагають лише створення інституційної підтримки з боку держави, але, як і у випадку з правами другого покоління їм потрібно обмежити перше покоління прав через так звану «позитивну дискримінацію» в тому сенсі, що ці права, як і права будь-якої меншини, вимагають обмеження прав першого покоління. Так, екологічні закони дозволяють соціальним групам жити в здоровому і безпечному довкіллі, без викидів речовин, шкідливих для здоров'я людини, але, в той же час, він же передбачає низку обмежень людських прав першого чи другого покоління, наприклад права володіння лісом або право на працю.

Варто також визнати, що нинішній науковий дискурс щодо прав людини сформовано під прямим чи опосередкованим впливом концепції К. Вашака.

Запропонована ним типологія трьох поколінь людських прав стала своєрідним «відправним пунктом» для всього сучасного гуманітарно-правового дискурсу як у вітчизняній, так і в зарубіжній правовій науці. Тож на сьогодні більшість учених, слідом за К. Вашаком, визнають наявність трьох поколінь людських прав, які, на його думку, співвідносяться з трьома ключовими ідеалами-гаслами Великої французької революції XVIII ст.: свобода, рівність, братерство [167; 68]. При цьому їхнє розрізнення має умовний характер. Власне, на такій умовності наполягають насамперед, такі відомі критики концепції К. Вашака, як Ф. Алстон [268; 269], Дж. Доннеллі [347] та Х. Ганнум [376], які, втім, все ж визнають практичне існування окремих груп прав людини з їх певними особливостями.

Деякі вчені, число яких з кожним роком збільшується, наполягають на появі нового виду прав – четвертого, виникнення яких датують переважно рубежем XX і XXI ст. Науковці здебільшого приписують появу четвертого покоління людських прав бурхливому розвитку технічного прогресу суспільства, зокрема біології, генетики, медицини, хімії, інформаційно-комунікаційних технологій. На сьогодні відбувається суттєве розширення каталогу людських прав «у зв'язку з глобалізаційними процесами, трансформацією правової ідеології, міжнародною співпрацею та розвитком технічного потенціалу різних галузей знань» [240; 150]. При цьому «персоналізм» прав людини асоціюється з формуванням світоглядної основи екоосоціогуманізму – «нового» гуманізму, нової філософської та світоглядної основи прав людини у XXI сторіччі, характерною ознакою якої є вихід за межі чисто юридичного контексту розуміння прав людини та звертання до прав людини як морально-правового феномена (а не лише політико-правового, як це було притаманно для класичного тлумачення прав людини) [63, 106-107; 78; 154].

Водночас представникам правової доктрини поки що не вдалося досягти консенсусу щодо того, які права людини включити до четвертого покоління та

які з них походять від прав попередніх поколінь. Розвиток прав людини ніколи не зупиняється, навпаки, такі права прямують за економічним, культурним, науковим та моральним розвитком. Поява в системі законодавства нових правових можливостей значно удосконалює її, прискорює загальнолюдський розвиток» [227].

Характерно, що саме в розрізі появи феномену екологічних прав людини учені вперше зафіксували своєрідний стрибок («революцію», за Д. Бойдом) праволюднинної проблематики: від абсолютизму антропоцентризму до поваги «прав природи», а також до визнання прав майбутніх поколінь, що передбачає певні обмеження прав поколінь теперішніх (сучасних) [294]. У цьому контексті вченими відзначена глобалізація екологічних прав, викликана новими «хвилями» конституцієтворення, революцією прав людини та стрімким зростанням ваги і значущості екологічних проблем [294, 486]. Йдеться про своєрідну «фундаменталізацію» екологічних прав у цілому, їх певне вивіщення в ієрархії людських прав, що, втім, зустрічає непоодинокі заперечення з боку консервативно налаштованих представників правової доктрини.

З фундаментального характеру прав людини також випливає, що не кожен інтерес людини вважається таким, що в кінцевому підсумку є правом людини [426, 460]. Таким чином, Генеральна Асамблея ООН прийняла певні керівні принципи для розробки нових норм прав людини, які вимагають нових норм, зокрема, i) відповідати поточній системі прав людини, ii) мати фундаментальний характер, iii) бути достатньо точним, iv) забезпечувати ефективне впровадження та v) залучати широку міжнародну підтримку [544]. Саме в цьому сенсі має оцінюватися й формування кліматичних прав людини.

Зміна клімату як антропогенне явище є частиною розвитку людини та спричинена ним. Його руйнівний довгостроковий вплив на весь спектр прав людини спричинив нові потреби та формулювання відповідних вимог щодо захисту клімату в глобальному масштабі. Зрештою, зміна клімату спричинена

кожною державою та людиною, включаючи майбутні покоління, і впливає на них, що ще більше підкреслює глобальний вимір і значення цього явища. Тож автономні кліматичні права можуть бути кращою відповіддю для забезпечення необхідної адаптації людей і людства в цілому до особливостей зміни клімату. Якби такі права були сформульовані шляхом внесення поправок до наявних міжнародних пактів, що закріплюють людські права, або шляхом прийняття окремого спеціального пакту на взірць пактів 1966 року, вони отримали б необхідну підтримку держав-членів міжнародного співтовариства. Як видається, нині закріплення кліматичних прав відповідатиме основним людським потребам і може забезпечувати встановлення чітких правових стандартів, щоб можна було легко визначити відповідні зобов'язання держав у сфері кліматичної політики.

Незважаючи на те, що кожне розширення каталогу прав людини слід обережно зважувати щодо ризиків «розмивання» статусу існуючих юридичних норм, чинних щодо прав людини, переваги окремого права з точки зору методології також супроводжуються додатковими перевагами. У цьому сенсі кліматичні права людини ґрунтуватимуться на фундаментальній потребі людей, які шукають захисту від зміни клімату.

Легалізація кліматичних прав у системі загальновизнаних прав людини може мати два напрямки. З одного боку, шляхом тлумачення чинних юридичних положень про права людини в документах з прав людини органи моніторингу договорів можуть закріпити кліматичні права у своїй правотлумачній діяльності та в судовій практиці, що наразі вже відбувається. Наразі це найбільш практичний спосіб формулювання цих прав з боку зацікавлених сторін, а саме держав, неурядових організацій і скаржників, які беруть участь у процесі звітування та розглядають повідомлення від держав-членів органами моніторингу договорів. З іншого боку, легалізація кліматичних прав може кристалізуватися шляхом внесення до міжнародних договорів відповідних поправок щодо введення права людини на безпечний

клімат як основного кліматичного людського права та поступового розширення системи кліматичних прав на міжнародно-договірному рівні.

Насамкінець, варто відзначити й наявні перші наукові та практичні спроби не лише диференційовано підійти до кліматичних прав людини, але й узагальнити їх, систематизувавши такі права на рівні проектів різноманітних міжнародних документів (як-от Проекту Декларації прав людини та зміни клімату). Хоча такі спроби можуть здатися певною мірою передчасними, проте сам факт визнання системності кліматичних прав вказує на їх зростаючу вагу і роль у системі міжнародно визнаних прав людини, потребує істотного корегування державної правової політики, вписування кліматичних прав у чинний кліматичний режим міжнародного співтовариства та вироблення алгоритмів удосконалення правозастосовної практики.

Тому, попри незавершеність процесу легітимації кліматичних прав, попри неподолану досі «ауру скептицизму» [312, 42] щодо їх наукового визнання і правової легалізації як на міжнародно-правовому, так і на національно-правовому рівнях, їх все ж, на нашу думку, доцільно розглядати як вагому складову людських прав третього (або за іншим підходом – четвертого) покоління, як самостійне і перспективне правове явище, що бурхливо розвивається на транснаціональному рівні і чинить помітний потужний вплив на національне визнання кліматичних прав людини, зокрема в Україні на сучасному етапі її еколого-правового розвитку.

1.3. Історико-методологічні основи захисту кліматичних прав людини

Формування цілісної, науково обґрунтованої, докладно розробленої та зіпертої на узагальнення ключових теоретико-правових і галузевих (галузево-правових) напрацювань еколого-правової концепції захисту кліматичних прав людини аксіоматично пов'язане з необхідністю своєчасного і коректного розв'язання низки важливих з теоретичного і практичного боку питань, що

впливають як з пошуку сфери виникнення і реалізації кліматичних прав, так і конкретних способів їх легалізації, імплементації та реалізації в контексті сучасних трендів правового розвитку. Наукові пошуки в напрямі осмислення цього гуманітарно-правового феномену вирізняються неоднозначністю доктринального сприйняття відповідного концепту: від його беззастережного схвалення, наголошуванні на його евристичній цінності, правовій і науковій інноваційності, плюралістичності тлумачень у межах різних типів праворозуміння, до цілковитого спростування або навіть ігнорування. Відтак, наукове осмислення трендів утвердження кліматичних прав на міжнародно-правовому та національному рівнях об'єктивує та актуалізує проблематику їх кристалізації в якості самостійного об'єкта наукового дослідження та сприйняття як складного, системного, соціально-нормативного явища, що володіє внутрішньодержавною та міжнародною політико-нормативною складовими [177, 38].

Перша Всесвітня кліматична конференція (1979 року), що відбулася під егідою Всесвітньої метеорологічної організації, мала наслідком створення Всесвітньої кліматичної програми, спрямованої на покращення розуміння кліматичної системи на благо суспільств, які справляються з мінливістю й зміною клімату, та Всесвітньої програми досліджень клімату, котра полегшує аналіз і прогнозування змін системи Землі для використання на практиці, що є корисним і цінним для суспільства [237, 5]. Пізніше були підписані й інші важливі міжнародно-правові документи, а саме Віденська конвенція про охорону озонового шару (1985 року) [34] та Монреальський протокол про речовини, що руйнують озоновий шар (1987 року) [148], Базельська конвенція про контроль за транскордонним переміщенням небезпечних відходів та їх видаленням (1989 року) [12]. У 1988 році в ході пленарного засідання Генеральної Асамблеї ООН було ухвалено Резолюцію «Збереження глобального клімату для теперішньої та майбутньої діяльності людини», в якій висловлено занепокоєння тим, що зміни клімату «загрожують нинішнім та

майбутнім поколінням, і можуть мати серйозні економічні та соціальні наслідки» [543]. Під егідою ООН було створено Міждержавну групу експертів зі зміни клімату (МГЕЗК) (Intergovernmental Panel on Climate Change – IPCC), яка стала регулярно випускати доповіді про стан клімату планети.

Юридизація проблеми кліматичних змін означала, що вона поступово переходить із розряду проблем, що констатуються на науковому рівні, до числа проблем, які мають імперативно вирішуватися різними державами. Саме праволюдний дискурс незабаром став визначальним як у змісті, так у спрямованості ключових міжнародних документів, які ухвалювалися у цій сфері.

Відповідно до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату 1992 року було визнано, що зміна клімату тісно пов'язана з правами людини, а держави змушені добровільно брати на себе широке коло додаткових зобов'язань, пов'язаних зі збереженням безпечного клімату та захистом порушених кліматичними змінами людських прав [217]. У 2008 році Рада ООН з прав людини прийняла Резолюцію «Права людини і зміна клімату», де було визнано, що зміна клімату створює безпосередню та далекосяжну загрозу для людей та спільнот в усьому світі і впливає на повне дотримання прав людини, а також вимагалось, щоб Управління Верховного Комісара ООН з прав людини провів детальне дослідження взаємозв'язку прав людини та зміни клімату [542]. Управління Верховного Комісара провело відповідне дослідження, і у його звіті від 2009 року стосовно зв'язку між зміною клімату та правами людини був окреслений значний вплив зміни клімату на дотримання конкретних прав людини. У висновку йшлося, що держави зобов'язані захищати права тих людей, які попали під вплив зміни клімату (включаючи тих, які були переселені) незалежно від того, чи вони «несуть відповідальність» за цю проблему (тобто незалежно від рівня викидів парникових газів, які вони спричинили) [546]. Численні докази зв'язку зміни клімату з окремими видами прав людини містяться в резолюціях Ради ООН з

прав людини (резолюції 7/23 2008 року [481], 10/4 2009 року [482], 18/22 2011 року [483], 26/27 2014 року [484], 29/15 2015 року [485], 32/33 2016 року [486], 35/20 2017 року [487], 38/4 2018 року [488], 42/21 2019 року [489], 44/7 2020 року [490], 47/24 2021 року [491], 50/9 2022 року [492]).

У петиції інуїтів до Міжамериканської комісії з прав людини 2005 року неспроможність уряду США регулювати викиди парникових газів, що призвело до погіршення кліматичних змін, які негативно вплинули на традиційний спосіб життя інуїтів, було оцінено саме через призму прав людини [393]. Пізніше, на Канкунській кліматичній конференції 2010 року було визнано, що негативний вплив зміни клімату має низку прямих та непрямих наслідків для ефективного дотримання прав людини і що вплив зміни клімату буде особливо гостро відчуватися тими сегментами населення, які вже є вразливі через географічне розташування, статеву та вікову приналежність, статус корінного народу чи меншини, чи особливі потреби [121, 18-19]. Надалі, у преамбулі Паризької угоди 2015 року стверджується, що «[оскільки] зміна клімату є спільною проблемою людства, Сторони повинні, вживаючи заходів щодо вирішення проблеми зміни клімату, поважати, заохочувати та враховувати свої відповідні зобов'язання щодо прав людини» [168]. У цій же преамбулі вказано на необхідність, зокрема, поважати і захищати права на здоров'я людини, право корінних народів, місцевих громад, дітей, інвалідів, осіб, які перебувають у вразливому становищі, право на розвиток, гендерну рівність, розширення можливостей жінок і справедливості між поколіннями [168].

У зв'язку з наведеним, світове співтовариство дійшло двох фундаментальних висновків: по-перше, зміни клімату та його наслідки загрожують широкому колу прав людини, по-друге, внаслідок цього держави та суб'єкти підприємницької діяльності набувають додаткових зобов'язань у галузі захисту прав людини [477]. Водночас поступово кристалізується формулювання права на безпечний для життя і здоров'я людини клімат як

нового права людини в системі прав людини ООН [271; 396; 398; 408; 569], що має своїм ідейним підґрунтям концепції безпечного клімату [548], кліматичної справедливості [308; 373; 386], відповідальності за збереження безпечних кліматичних умов для нинішніх і майбутніх поколінь людства [516; 537] та позитивних зобов'язань держав у сфері запобігання негативних наслідкам антропогенного впливу на кліматичну систему [430; 511].

Відтак, різні держави змушені вдаватися до розширювального тлумачення своїх правозахисних підходів у сфері захисту прав людини для стимулювання багатьох невідкладних дій, що необхідні для досягнення Цілей сталого розвитку, передбачених Порядком денним у галузі сталого розвитку на період до 2030 року [494]. Стає зрозумілим, що організаційні форми адаптації спільних дій міжнародного співтовариства мають враховувати мінливість довкілля [142].

У цьому контексті відбувається формування системи кліматичних прав людини як інтегрального прояву новітніх умов складної взаємодії кліматичних змін із умовами людського розвитку, суспільного прогресу та економічного зростання. Ці права виокремлюються у відносно самостійний еколого-правовий інститут, що формується та набуває розвитку в межах національного та міжнародного права, стаючи органічною складовою гуманітарного виміру сучасного конституціоналізму, імперативом реалізації екологічної політики багатьох держав у новітніх суспільно-історичних умовах, важливим правовим орієнтиром національного та планетарного розвитку, критерієм сумісності трендів нічим не стримуваного економічного зростання з імперативом необхідністю врахування сталості довкілля, збереження здорового і безпечного клімату для нинішнього і майбутніх поколінь людей.

Відтак, з історико-методологічного погляду про систему кліматичних прав слід говорити в сенсі процесуальності (тривання процесу і осмислення його змісту і спрямованості), незавершеності (він все ще перебуває на стадії між усвідомленням цих прав та їх визнанням як на рівні світового

співтовариства, так і на рівні національних держав), контекстуальності (ці права або розглядаються як складова частина природних прав людини, таких як право на життя, право на достатнє харчування, право на чисту воду тощо, або як частина екологічних прав, зокрема в контексті прав на безпечне довкілля, отримання інформації про його стан, права на участь в управлінні станом довкілля тощо), поєднання визнання з можливостями реалізації (як безпосередньої, так і за допомогою держави, її органів, а також наднаціональних структур і організацій), легалізації (у низці країн ці права одержують правову інституалізацію та судовий захист, форм і рамки якого поступово розширюються).

Заради справедливості треба відзначити, що в сучасній юриспруденції висловлюються й вагомні сумніви щодо доцільності пов'язаності застосування прав людини в режимі зміни клімату, що, на думку деяких фахівців, може бути помилковим унаслідок надмірної акцентуації саме на праволюдному дискурсі [280, 49; 467]. Наприклад, деякі дослідники вважають розгляд прав людини в контексті змін клімату неефективним, оскільки він, на їхню думку, відображає лише спільні знаменники, а не власне вимоги клімату, і зазвичай застосовується після порушення людських прав і руйнування довкілля [263, 190-192]. Крім того, пом'якшення наслідків зміни клімату та адаптація до них включають складні компроміси між цінностями, яких неможливо досягнути, використовуючи лише підхід до прав людини, адже цей підхід не охоплює уроки кліматичної науки та зусилля зацікавлених сторін для досягнення відповідних політичних рішень [289, 522; 467]. Водночас, ці проблеми, які також містяться в національних законах про зміну клімату, не можуть бути вирішені без технологічних розробок або міждержавних переговорів, що вимагають часу [460]. Тим часом, підхід до прав людини в ракурсі змін клімату, навіть якщо він сам по собі не спроможний допомогти вирішити проблему кліматичних змін, все ж може відіграти помітну роль у стимулюванні політичного процесу в цій сфері [289, 533]. Вважаємо, що такий

підхід до кліматичних змін поза акцентуванням на правах людини суперечить і низці міжнародних договорів у сфері змін клімату, і зусиллям держав і світового співтовариства щодо захисту прав людини, порушених кліматичними змінами та їх наслідками.

Так чи інакше, утвердження кліматичних прав як правової інновації, своєрідної правової «відповіді» людства на виклики глобальної кліматичної катастрофи, що невинно насувається і загрожує незворотними наслідками, відбувається на тлі глибокого усвідомлення світовим співтовариством кількох взаємопов'язаних закономірностей: по-перше, критично важливого значення зміни клімату для виживання людської цивілізації в цілому, по-друге, наявності безпосереднього причинного-наслідкового зв'язку між кліматичними змінами та реалізацією людських прав (зміни клімату та погіршення стану довкілля прямо чи опосередковано впливають на користування всіма правами людини, найперше правами на життя, житло, харчування, водні ресурси, санітарні послуги, охорону здоров'я, розвиток, гендерну рівність, достатній життєвий рівень тощо), по-третє, неоднакового ступеня впливу змін клімату на людські права в різних країнах (у рамках чого сформувалася концепція кліматичної справедливості), по-четверте, необхідності вжити правові заходи для відвернення кліматичної катастрофи та захисту людських прав, по-п'яте невідповідності між глобальним і швидко нарощуваним характером загрози для виживання людства та вжитими актуальними («тут і тепер») заходами для відвернення цієї загрози планетарного масштабу на правовому (як на міжнародно-правовому, так і на національному), організаційному, фінансово-економічному рівнях, по-шосте, необхідності широкого залучення інновацій, інфраструктури та технологій, необхідних для пом'якшення наслідків кліматичних змін і нарощування кліматичної стійкості, для забезпечення і захисту людських прав.

В основі формування системи кліматичних прав лежить концепція правозахисту людських прав, в основі якої лежать ідеї реалістичності й

дієвості людських прав у сфері пом'якшення наслідків кліматичних змін, доступності цих прав, розширення сфери їхньої реалізації та інституційних і правових (у тому числі міжнародно-правових) засобів їхнього забезпечення і захисту. Вони мають стати імперативною складовою державної кліматичної політики в межах кожної країни, а також – у силу транснаціонального характеру кліматичної кризи – набути наддержавних форм і засобів забезпечення і захисту. Ці права мають ґрунтуватися на засадах верховенства права над інтересами господарюючих суб'єктів: принцип захищеності прав людини має неухильно превалювати над інтересами економічного гатунку [41], спиратися на широкий суспільний консенсус.

Праволюдний підхід до захисту кліматичних прав зумовлює синхронізацію цих прав із релевантними їм правовими зобов'язаннями держав у сфері подолання кліматичної кризи та пом'якшення її наслідків. держави повинні брати на себе додаткові, більш амбітні та далекосяжні, обов'язки у цій сфері, переглядати зміст і спрямованість своєї кліматичної політики та не допускати невиконання або неналежного виконання міжнародних договорів та вимог національного законодавства у сфері зобов'язань щодо кліматичних змін (відповідно до принципу *pacta servanda sunt*).

Ключовою історико-методологічною підвалиною формування механізму захисту кліматичних прав стала концепція безпечного клімату, що формулюється та поширюється мірою визнання та виконання ключових для світу безпекових міжнародно-правових документів, що мають важливе еколого-правове значення. Насамперед, це Рамкова конвенція ООН про зміни клімату 1992 року, Кіотський протокол 2010 року, Паризька кліматична угода 2015 року, Кліматичний пакт Глазго 2021 року та ін. Саме сукупністю цих важливих міжнародних документів було сформовано сучасний міжнародно-правовий кліматичний режим [153, 140; 165, 247], що зумовлює окреслення алгоритмів пошуку способів відвернення кліматичної катастрофи, із залученням наукових досягнень, акумуляцією зусиль держав, громадськості,

міжнародних організацій. Цей режим передбачає також систему взаємопов'язаних і взаємозумовлених організаційних, правових, економічних, фінансових та інших заходів, що поєднують пом'якшення антропогенного (передусім техногенного) впливу на кліматотвірні чинники та умови (зменшення викидів парникових газів) з адаптацією населення і економік країн до кліматичних змін.

У межах такого режиму, що розвивається під впливом зміни міжнародно-правової бази (зокрема, після підписання кліматичного Пакту в Глазго 2021 року), прогнозується перехід від стратегії низьковуглецевого шляху розвитку економіки до адаптивної моделі економічного розвитку, що передбачає зокрема систематизацію правової бази для запровадження кліматичного врядування, налагодження міжвідомчої координації з метою реалізації кліматичних цілей України [39, 17]. У цьому контексті йдеться про «зелену» трансформацію промисловості та перехід до системи інтегрованих дозволів на викиди, скиди забруднюючих речовин та утворення відходів, відповідно до найкращих доступних технологій з метою зменшення промислового забруднення та скороченню викидів парникових газів. Йдеться також про впровадження національної системи торгівлі квотами на викиди парникових газів та системи енергозбереження та енергоефективності; скорочення обсягів споживання викопних видів палива; прискорення впровадження чистих технологій; реформування системи оподаткування викидів парникових газів тощо [188].

Методологічно важливою посилкою для чіткої наукової фіксації кліматичних прав людини є здійснення верифікації таких прав, виділених поки що умовно, на відповідність критеріям необхідності формування нових прав людини, що розроблені в сучасній науковій літературі. Йдеться про те, що поява нових людських прав, зокрема кліматичних, має не довільний, а соціально та юридично зумовлений характер, передбачає додержання сукупності певних умов. Зокрема, такі права повинні бути релевантними

таким ключовим критерієм: 1) відображати фундаментальну соціальну цінність; 2) бути актуальними у системі правових цінностей; 3) відображати звичаєве право або формулювання, що є декларацією загальних принципів права; 4) не повторювати існуючі норми міжнародного права прав людини; 5) бути здатними досягти високого рівня міжнародного консенсусу, а так само бути сумісними із державною практикою; 6) бути точними, щоб породжувати чітко ідентифіковані права та обов'язки інших суб'єктів права [269]. Ці критерії, встановлені американським науковцем Ф. Алстоном, були перевірені та застосовані в низці сучасних досліджень, що, зокрема, охоплюють такі сфери, як право на безпечне материнство [407] та право не бути переміщеним [512]. Для дослідження потреби в кліматичних правах краще використовувати вищенаведені критерії, оскільки вони служать зручною платформою для аналізу ступеня, до якого ці права можна сприймати, як нові права людини.

По-перше, нові людські права повинні «відображати принципово важливу соціальну цінність» [269]. Як уже було показано вище, зміна клімату негативно впливає на соціальне життя, що ставить під загрозу людську гідність всіх (хоча першочергово – вразливих) груп населення. Впливаючи на безпеку води, їжі та засобів до існування, зміна клімату підриває людську гідність, отже, право, спрямоване на усунення її негативного впливу на добробут людини, становить захист людської гідності, яка є важливою соціальною цінністю. Таким чином, кліматичні права відповідають критерію фундаментальної соціальної цінності.

По-друге, щоб «виправдати» факт народження нових прав людини, слід довести, що ці права є актуальними з точки зору базових правових цінностей [269]. Нині загальновизнано, що негативні наслідки зміни клімату є універсальними [381], отже, ця риса сама по собі свідчить про те, що універсальна та невід'ємна нормативна цінність повинна розглядатися під час просування належної правової відповіді на зміну клімату. Принцип універсальності та невідчужуваності означає, що права людини поширюються

на всіх у всьому світі і що будь-які міждержавні переговори не повинні призводити до порушення прав людини [347]. Це поняття є основною ознакою загальноновизнаної системи прав людини ООН. Наприклад, преамбула Статуту ООН визнає універсальність усіх людських прав [309], тоді як преамбула Конвенції про права дитини стверджує, що джерелом натхнення для документу є Загальна декларація прав людини [108]. Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок підтверджує, що права людини є «невідчужуваними, взаємозалежними та неподільними» [106]. За винятком того, що кліматичні права встановлені як наслідок несприятливих наслідків зміни клімату, універсальність і невідчужуваність цих прав людини не можуть піддаватися сумніву.

Третє міркування, на якій ґрунтується концепція Ф. Алстона, стверджує, що нові людські права мають впливати з «тлумачення зобов'язань за Статутом ООН, відображення норм звичаєвого права або формулювання, яке є декларацією загальних принципів права» [269]. Ключові зобов'язання в рамках ООН стосуються переважно міжнародного миру [309], який набув статусу зобов'язання *erga omnes*². Незважаючи на те, що в Статуті ООН про це конкретно не згадується, зміна клімату була визнана глобальним викликом для всього людства [543], і її зв'язок із конфліктами ставить це явище в центр міжнародного миру. Безсумнівно, зв'язок між зміною клімату та конфліктами підтверджено у звіті Генерального секретаря ООН Генеральній Асамблеї ООН 2009 року, який підтверджує, що зміна клімату має наслідки для безпеки людства [475], а згодом у 2015 році звіт G7, який наголошує на зв'язку зміни клімату та крихкості держав [361]. Формулювання кліматичних прав посилять відданість держав міжнародному миру, зобов'язанням, що впливають зі Статуту ООН.

² *Erga omnes* (з лат. «щодо всіх») — зобов'язання перед міжнародним співтовариством у цілому, мають універсальний характер і в їх забезпеченні зацікавлена кожна держава. Див. : [275, 69].

Щодо статусу релевантності кліматичних прав вимогам звичаєвого права та державної політики, то це залежить від наявності фіксації цього принципу в договорі, документі «м'якого права», судових чи квазісудових рішеннях чи інших проявах державної практики [350]. Аргументація кліматичних прав згідно з позицією ООН узгоджується зі звичаєвим міжнародним правом через його зв'язок або однакову важливість з такими правами, як право на життя [376, 298].

Четверта вимога, висунута Ф. Алстоном, полягає в тому, що нові людські права повинні «не просто повторювати існуючу систему міжнародного права прав людини» [269], а бути саме новими правами. З цього погляду, варто вказати, що, на нашу думку, кліматичні права підкреслюють зв'язок між декількома іншими групами прав людини, але жодне з них не повторюється. У міжнародному праві прав людини немає такого конкретного права, наприклад, як право на безпечний клімат. У кращому випадку фіксуються екологічні права людини щодо охорони навколишнього середовища. Наприклад, на регіональному рівні Африканського союзу (АС) визнається право на загальне задовільні умови, сприятливі для розвитку, гарантовані статтею 24 Африканської хартії прав людини і народів [264]. Крім того, стаття 5(4) Конвенції АС про захист та допомогу внутрішньо переміщеним особам в Африці (Кампальська конвенція) вимагає від держав вживати необхідних заходів для захисту тих, хто переміщений через зміну клімату [265]. Відтак, кліматичні права виходять із екологічних прав людини, але йдуть далі, торкаючись існування всієї кліматичної системи, яка об'єднує все людство. По суті, феномен кліматичних прав означає спеціалізацію екологічних прав людини у конкретній сфері суспільних відносин, окреслення якої пов'язане з реакцією на зміни клімату та спричинені ними негативні наслідки для життя людей, соціальних груп і суспільств.

П'ята вимога до нових прав людини полягає в тому, щоб вони повинні мати здатність «досягти дуже високого рівня міжнародного консенсусу» [269].

Застосування цієї вимоги до кліматичних прав, на нашу думку, не викликає суттєвих труднощів. Стабілізація кліматичної системи залишається глобальною проблемою, що лежить в основі міжнародної взаємодії між державами. Формально-правовий консенсус щодо цього бажання існує щонайменше в 189 державах, які підписали Паризьку угоду 2015 року [159] і стали Сторонами цієї Угоди. Угода закликає поважати права людини в діях щодо зміни клімату та зобов'язує держави-учасниці обмежити підвищення середньої глобальної температури до «значно нижче» 2°C (стаття 2) [159]. З іще вісьмома ратифікаціями Паризька угода матиме таку ж кількість сторін, як і РККК ООН, яка, маючи 197 сторін, є майже універсальною. Хоча ця подія не обов'язково може призвести до автоматичного загального схвалення кліматичних прав людини, вона вказує на те, що ідея визнання цих людських прав зосереджена на нагальній проблемі, яка постійно є предметом глобальної міждержавної взаємодії.

Шоста вимога, висунута Ф. Алстоном, полягає в тому, що права людини повинні бути сумісними із правовою практикою держав [260, 615]. Що стосується практики держав, то докази щодо процесів у судових органах держав-членів ООН також свідчать про постійну боротьбу вразливих груп населення за те, щоб зміна клімату розглядалася як питання прав людини. Можна стверджувати, що зростаюча кількість доказів судового розгляду проблем зміни клімату в різних країнах та увага держав до зобов'язань за Паризькою угодою існують, як реальні правові практики, що можуть підтримати «право на існування» кліматичних прав людини.

Сьома й остання вимога Ф. Алстона полягає в тому, щоб права людини повинні бути достатньо точними, «щоб породжувати ідентифіковані права та обов'язки» відповідних суб'єктів права [269]. Вважаємо, що нові кліматичні права людини слугуватимуть стабільною «текстовою основою» для роз'яснення та конкретизації ключових прав і обов'язків у контексті зміни клімату для власників прав, щоб користуватися ними та накладати

зобов'язання на держави та недержавних суб'єктів, що знаходяться під їхнім контролем, як носіїв обов'язків. Права людини, які постраждали від несприятливих наслідків зміни клімату, закріплені в низці міжнародно-правових документів, ратифікованих державами в системі ООН, але всі вони вимагають суттєвої та багатопланової конкретизації саме з точки зору зміни клімату. Наприклад, ключові процесуальні (процедурні) людські права у сфері клімату нині гарантуються документами, що стосуються клімату та прав людини. Серед цих прав особливо важливими видаються свобода інформації, право брати участь у прийнятті рішень і право на пошук правового захисту [281; 561]. Ці права визнаються, зокрема, згідно зі статтями 12(9) і (10) та 14 РКЗК ООН [217]. Кліматичні права також впливають на формулювання цих процедурних можливостей у контексті зміни клімату. Зокрема людські права, пов'язані зі зміною клімату, включають громадянські та політичні права згідно із Загальною декларацією прав людини [75], а Міжнародний пакт про громадянські і політичні права включає право на життя, свободу вираження поглядів, свободу та особисту недоторканність, мирні зібрання і свободу асоціацій [147]. Кліматичні права підтверджують взаємозв'язок зміни клімату з цими існуючими правами в рамках системи прав людини ООН.

У зв'язку з цим захист кліматичних прав людини слід інтерпретувати як невід'ємну сторону, обов'язковий елемент їх буття в суспільному середовищі. Під таким захистом з урахуванням людиноцентричної парадигми захисту людських прав [20] пропонуємо розуміти систематичну, цілеспрямовану, здійснювану в межах правових норм (як міжнародних, так і національних) діяльність уповноважених (міжнародних та державних) органів та їх посадових осіб (як у межах національного правопорядку, так і на міжнародно-правовому рівні), спрямовану на визнання й інституціалізацію кліматичних прав людини в позитивному праві, їх відновлення (у разі порушення), сприяння їх реалізації, а також недопущення або попередження їх порушення в майбутньому із застосуванням правових засобів реагування на такі прояви.

Відповідно, зазначений захист складає складний комплекс правових заходів, що здійснюються на національному та на міжнародному рівнях такого захисту, які є взаємодоповнювальними та взаємопов'язаними, з урахуванням домінування міжнародно-правової компоненти інституціалізації кліматичних прав людини. Отже, на основі застосування критерію приналежності правозахисних способів захисту основними формами захисту кліматичних прав людини слід визнати міжнародно-правову та національно-правову. Водночас, з урахуванням джерел закріплення засобів правового захисту кліматичних прав людини слід виокремити міжнародно-правову, конституційну, законодавчу та судову форми захисту кліматичних прав людини, які буде докладно розглянуто в Розділі 2 цієї роботи.

Безсумнівно також, що своєрідність захисту кліматичних прав людини детермінується специфікою їхньої інституціалізації, існуючою в конкретній країні загальною системою правового захисту прав людини, співвідношенням в ній юрисдикційних і неюрисдикційних засобів захисту прав людини, а також особливостями змісту, спрямованості та умовами реалізації конкретних кліматичних прав людини. На означеній специфіці окремих кліматичних прав людини ми зосередимося в Розділі 3 цього дослідження.

1.4. Загальна характеристика та проблеми імплементації кліматичних прав людини

У правовій доктрині система певних суб'єктивних прав (соціальних, економічних, культурних, екологічних тощо) зазвичай позначає сукупність (множину) певних юридизованих (визнаних і гарантованих державою) людських можливостей, що мають здебільшого спільне походження, однорідну сферу застосування (групу суспільних відносин, в межах яких відбувається їхня реалізація), взаємозалежні взаємозв'язки між цими правами (внутрішньосистемні зв'язки, що вказують на «єдність і взаємозалежність її компонентів» [42, 69]). При цьому за останнє десятиліття серед правників-

науковців та практиків сформувалася загальне уявлення про те, що права і свободи людини становлять собою загальний комплекс, систему прав, тобто є системним явищем. Такий підхід набув формально-юридичного закріплення у Віденській Декларації та у Програмі дій, що прийняті на Всесвітній конференції з прав людини в 1993 року, де, зокрема, було акцентовано: «Всі права людини універсальні, неподільні, взаємозалежні і взаємопов'язані» [20, 124].

У той же час така категорія людських прав, як «кліматичні права», до теперішнього часу не отримала загального визнання ні в позитивному праві, ні в правовій доктрині. Очевидно, це пов'язано з тим, що проблема пошуку, визначення специфіки основних прав людини (їх змісту та реалізації) у суспільних відносинах, що сформувалися у зв'язку з кліматичними змінами, виникла порівняно недавно та ще не встигла набути своєї юридичної визначеності й усталеності. Так, українські вчені М. Краснова та Ю. Краснова в системі екологічних прав виокремлюють: а) права природоресурсного характеру (право загального та спеціального природокористування); б) права природоохоронного характеру (право на участь у здійсненні природоохоронних заходів, у формуванні природоохоронних організацій тощо); в) права безпекового характеру (право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, право на участь в оцінці впливу на довкілля, на участь у прийнятті екологічно виважених рішень, право на рекреацію тощо); г) права кліматичного характеру (права на біологічну рівновагу, права громад на безпеку острівних і прибережних держав, права екологічних біженців тощо), які обумовлені сучасними екологічними проблемами [72, 34]. В іншій своїй публікації згадані дослідниці відносять до останнього покоління екологічних прав власне кліматичні права та права біженців, які обумовлені втручанням у кліматичну систему [123, 23]. Проте цей концептуальний підхід є чи не єдиним у вітчизняній еколого-правовій науці, що свідчить про те, що комплексна та

науково обґрунтована модель системи кліматичних прав в цій науці наразі відсутня.

Такі права формально не закріплені в жодному із загальновизнаних міжнародно-правових документів, але вже використовуються для аналізу кліматичних правовідносин, державної кліматичної політики, транскордонного співробітництва держав у протидії наслідкам кліматичних змін тощо.

На наш погляд, під кліматичними правами (в загальному розумінні) слід розуміти різновид (або підгрупу) системи екологічних прав людини, що об'єктивно виокремлені у зв'язку із перетворенням зміни клімату на окремий чинник розвитку людства (провідний антропогенний фактор його розвитку), а також у зв'язку із тим, що саме кліматичні фактори детермінують нові суспільні умови для задоволення економічних, екологічних, соціальних, культурно-оздоровчих, естетичних, інших потреб людини.

Формулювання кліматичних прав людини на базі існуючого каталогу екологічних прав стало можливим унаслідок розширення універсальних прав людини до потреб суспільного розвитку, зумовленого такими кліматичними змінами, коли останні набули значення сталого антропогенного фактора і почали зумовлювати істотні зміни в господарській, демографічній, соціокультурній ситуації людства в планетарному масштабі. При цьому ключовим для виокремлення кліматичних прав стало, на наш погляд, поєднання двох об'єктивних факторів: наявності змін клімату та наявності фундаментальних несприятливих наслідків, спричинених цими змінами для людства в цілому та окремих держав і груп населення зокрема. Під «зміною клімату» розуміється зміна клімату, яка прямо або непрямо обумовлена або природніми катаклізмами або діяльністю людини. Антропотехногенна діяльність людини і суспільства породжує зміни у складі глобальної атмосфери і накладається на природне коливання клімату, що спостерігаються протягом порівняльних періодів часу.

Під «несприятливими наслідками зміни клімату» – зміни у фізичному середовищі або біоті, які викликаються зміною клімату, і дуже негативно впливають на склад, відновну здатність або продуктивність природних і регулюючих екосистем, або на функціонування соціально-економічних систем, або на здоров'я і добробут людини [227].

Віднесення кліматичних прав людини до розряду екологічних прав зумовлено тим, що клімат, довкола якого відбувається формування цих прав, є одним з основних природних ресурсів, від якого залежать умови життя і діяльності людини, напрями і рівень розвитку економіки [192]. Можливість їх реалізації в різному середовищі, тобто за сферою суспільних відносин, пов'язаною з використанням кліматотворчих факторів, на ті, що використовуються для задоволення економічних, екологічних, соціальних, культурно-оздоровчих, естетичних, інших потреб людини [207, 71].

У цьому зв'язку слід відзначити, що поняття «система кліматичних прав» наразі є своєрідним правовим неологізмом, адже на сьогодні доктринальне осмислення кліматичних прав робить на рівні науки екологічного права (як і правової науки загалом) лише перші кроки. Проте, як відомо і як добре засвідчує практика, «те чи інше соціальне явище може існувати тривалий час без термінологічного позначення допоки буде владо підібрано відповідний, усталений у правосвідомості, термін, деталізований міжнародно-правовими актами» [62, 227].

В Україні «державна політика у сфері зміни клімату має фрагментарний характер і розглядається як складова виключно екологічної політики» [112]. Лише в останні роки ситуація стала кардинально мінятися: європейська інтеграція України зумовлює необхідність здійснення Україною комплексної кліматичної політики, елементами якої є гармонізація національного законодавства із законодавством ЄС у сфері захисту від кліматичних змін, участь в Європейській зеленій угоді, перегляд Енергетичної стратегії та започаткування розробки Рамкової стратегії адаптації до зміни клімату до

2030 року, а також виконання міжнародних зобов'язань щодо ефективної імплементації Цілей сталого розвитку — 2030 та міжнародних договорів, які регламентують відносини держав у сфері протидії зміні клімату.

У січні 2020 року було презентовано проєкт Концепції «зеленого» енергетичного переходу до 2050 року, зумовленої істотною трансформацією підходів до розвитку енергетики в світі у контексті її екологізації та декарбонізації з особливою увагою до проблем боротьби зі зміною клімату та необхідності забезпечення сталого розвитку економіки. Надалі, в жовтні 2020 року між Україною та ЄС було підписано угоду «Кліматичний пакет для стабільної економіки в Україні», яка має сприяти переходу до кліматично нейтральної економіки та залученню іноземних інвестицій [88, 64-67; 163].

Про поступове виокремлення державної політики у сфері зміни клімату можна судити і з ухвалення й реалізації Закону України «Про Основні засади державної екологічної політики України на період до 2030 року» [198] та Концепції реалізації державної політики у сфері зміни клімату на період до 2030 року [112], а також прийнятого на її виконання Плану заходів щодо виконання Концепції реалізації державної політики у сфері зміни клімату на період до 2030 року [172]. Вчені зробили висновок, що формування і розвиток кліматичного законодавства «відбувається повільними темпами та зі встановленням недостатньо амбітних цілей» [221, 99].

Оскільки ж безсуб'єктних правовідносин взагалі не існує [117, 262, 282-284], то саме визначеність суб'єктного складу означених правовідносин уможливорює подальший дискурс про систему кліматичних прав людини. Так, до числа суб'єктів правовідносин у сфері подолання наслідків зміни клімату віднесені: Український народ, держава (яка реалізує свої правомочності через відповідні органи державної влади, наділені компетенцією щодо регулювання екологічних відносин), територіальні громади (що реалізують свої правомочності безпосередньо або через органи місцевого самоврядування), фізичні й юридичні особи, громадські, міжнародні і релігійні об'єднання,

іноземні держави тощо [134, 91]. Ключовим суб'єктом таких правовідносин слід визнати саме людину (це загалом відповідає загальнотеоретичним уявленням, де людина визначається ключовим суб'єктом усіх правовідносин [231, 67]), в силу конституційного тлумачення її прав і свобод, включно з тими, що реалізуються у сфері подолання наслідків зміни клімату, як визначальних для суспільства і держави (стаття 3 Конституції України [110]).

Наразі ані Конституція, ані закони України не містять посилення на поняття кліматичних прав, а тим більше – на їх систему, що передбачало б визнання їхньої множинності. Проте сама можливість їх інсталяції як об'єктивного явища та їх розгляду як предмету дослідницької уваги, природно, спирається на конституційну формулу про те, що «права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними» (частина перша статті 22 Конституції України [110]). Крім того, з формулювань Основного Закону України, що «виключно законами України визначаються права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод; основні обов'язки громадянина» (пункт 1 частини першої статті 92 Конституції України [110]) та «при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод» (частина третя статті 22 Конституції України [110]), впливає можливість розширення системи існуючих прав і свобод людини і громадянина, безвідносно до напрямку та предметної сфери такого розширення. На це ж орієнтує і частина друга статті 9 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»: «законами України можуть бути визначені й інші екологічні права громадян» [200]. Проте в цьому Законі кліматичні права навіть не згадуються, як не згадується і необхідність захисту людини і суспільства від кліматичних змін.

Натомість окремі приклади фіксації певних кліматичних прав людини все ж містяться в українському законодавстві, зокрема в законах «Про охорону атмосферного повітря» [199], «Про регулювання господарської діяльності з

озоноруйнівними речовинами та фторованими парниковими газами» [203], «Про засади моніторингу, звітності та верифікації викидів парникових газів» [183], «Про оцінку впливу на довкілля» [201]. Фіксуються ці права доволі безсистемно то як окремі права індивідів, то як колективні права (права громадськості), то як права спеціальних суб'єктів (суб'єктів господарської або підприємницької діяльності), що засвідчує відсутність єдиного концептуального бачення законодавцем способів утілення правової доктрини людиноцентризму в акти кліматичного законодавства України.

Так, у статті 16 Закону України «Про охорону атмосферного повітря» передбачено, що: 1) діяльність, спрямована на штучні зміни стану атмосфери та атмосферних явищ у господарських цілях, може провадитися суб'єктами господарювання тільки за спеціальними дозволами; 2) суб'єкти господарювання зобов'язані відповідно до міжнародних договорів скорочувати і згодом повністю припинити виробництво та використання хімічних речовин, що шкідливо впливають на озоновий шар, а також проводити роботу щодо зменшення викидів речовин, накопичення яких в атмосферному повітрі може призвести до негативних змін клімату (частини перша і третя статті 16 Закону [199]).

Крім того, стаття 22 цього Закону передбачає серед інструментів екологічної політики «надання... суб'єктам підприємницької діяльності податкових, кредитних та інших пільг у разі впровадження ними маловідходних, енерго- і ресурсозберігаючих технологій, застосування заходів щодо регулювання діяльності, що впливає на клімат...» [199].

Відповідно до статей 33-34 цього Закону особи, винні у провадженні незаконної діяльності, що негативно впливає на погоду і клімат, несуть відповідальність згідно із законом, зокрема відшкодовують завдану такими порушеннями шкоду в повному обсязі [199].

Отже, зі змісту вищенаведених норм Закону України «Про охорону атмосферного повітря» випливає наявність таких кліматичних прав людини

(які, щоправда, не сформульовані прямо), як: 1) право на провадження діяльності, спрямованої на штучні зміни стану атмосфери та атмосферних явищ у господарських цілях, тільки за спеціальними дозволами; 2) право людини вимагати від суб'єктів підприємницької діяльності зменшення викидів речовин, накопичення яких в атмосферному повітрі може призвести до негативних змін клімату; 3) право суб'єктів підприємницької діяльності на надання державою податкових, кредитних та інших пільг у разі впровадження ними маловідходних, енерго- і ресурсозберігаючих технологій, застосування заходів щодо регулювання діяльності, що впливає на клімат; 4) право людини вимагати в особи, винної у провадженні незаконної діяльності, що негативно впливає на погоду і клімат, повного відшкодування завданої такою діяльністю шкоди. Зауважимо, що з чотирьох названих прав два реалізуються лише спеціальними суб'єктами (в одному випадку – суб'єктами господарювання, у другому – суб'єктами підприємницької діяльності, що не є тотожними за законодавством України [253, 6-7; 254]).

Відповідно до частини першої статті 4 Закону України «Про регулювання господарської діяльності з озоноруйнівними речовинами та фторованими парниковими газами» право провадити операції з контрольованими речовинами закріплено винятково за фізичними особами – підприємцями або юридичними особами, які набули статусу оператора контрольованих речовин шляхом внесення до Реєстру [203]. Відповідно до частини сьомої статті 8 цього Закону встановлено, що «суб'єкти господарювання мають право надавати послуги з обслуговування товарів та обладнання, рециклінгу, регенерації, знешкодження, перевірки наявності витоків контрольованих речовин, за умови що до їх штату входять особи, які отримали кваліфікаційні документи (сертифікати) згідно зі статтею 11 цього Закону» [203].

Отже, зі змісту цих законодавчих положень випливає наявність таких кліматичних прав: 1) право фізичних осіб - підприємців або юридичних осіб,

які набули статусу оператора контрольованих речовин шляхом внесення до Реєстру, провадити операції з контрольованими речовинами (озоноруйнівні речовини та/або фторовані парникові гази); 2) право суб'єктів господарювання надавати послуги з обслуговування товарів та обладнання, рециклінгу, регенерації, знешкодження, перевірки наявності витоків контрольованих речовин, за умови що до їх штату входять особи, які отримали кваліфікаційні документи (сертифікати) згідно із законом. Проте ці права належні лише спеціальним суб'єктам – підприємцям та суб'єктам господарювання, натомість про універсальні кліматичні права, які б поширювалися на всіх людей, у зазначеному Законі не йдеться.

Прикладом законодавчої фіксації виключно колективних кліматичних прав людини є стаття 17 Закону України «Про засади моніторингу, звітності та верифікації викидів парникових газів». Вона передбачає три групи колективних кліматичних прав громадськості у сфері моніторингу, звітності та верифікації викидів парникових газів: 1) права запитувати та одержувати від органів державної влади в обсязі та порядку, встановлених законодавством, інформацію про їх діяльність у сфері моніторингу, звітності та верифікації; 2) права вносити пропозиції щодо вдосконалення нормативно-правового регулювання відносин, що виникають у сфері моніторингу, звітності та верифікації, до органів державної влади та осіб, які беруть участь у прийнятті рішень із зазначених питань; 3) права проводити заходи щодо інформування населення з питань здійснення моніторингу, звітності та верифікації [183]. На жаль, в даному випадку йдеться, по-перше, про ситуативне законодавче визнання окремих кліматичних прав, а, по-друге, тут розглядаються лише відповідні колективні, а не індивідуальні права, що породжує закономірне питання про можливість захисту окреслених у статті 17 цього Закону кліматичних прав в індивідуальному судовому порядку.

Про окремі права громадськості у сфері оцінки впливу на довкілля йдеться також у статтях 4, 7-8 Закону України «Про оцінку впливу на

довкілля» [201]. Натомість ані ідентичних кліматичних прав громадськості, ані індивідуальних кліматичних прав людини не зафіксовано в інших законах України, прийнятих у кліматичній сфері, зокрема у законах України «Про Основні засади державної екологічної політики України на період до 2030 року» [198], «Про енергетичну ефективність» [189], «Про Національний реєстр викидів та перенесення забруднювачів» [193] та ін.

На виконання положень Паризької угоди Кабінет Міністрів України видав розпорядження «Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері зміни клімату на період до 2030 року» [112], яким передбачено прогресивний план змін правового, економічного регулювання політики держави у сфері збереження клімату. З цього переліку заходів, передбачених згаданою Концепцією, можна вивести існування таких кліматичних людських прав, як: 1) право на державний захист від несприятливих наслідків зміни клімату; 2) право на інформування щодо міжнародних угод у сфері зміни клімату; 3) право рівного доступу до інформації у сфері зміни клімату; 4) право участі у прийнятті управлінських рішень у сфері зміни клімату. У зв'язку із закріпленням цих прав на підзаконному рівні та непрямую форму їхньої фіксації постає питання щодо можливості вимагати їхнього захисту в судовому порядку, з посиланням на відповідні положення згаданої Концепції, адже Конституція України чітко вимагає саме законодавчого закріплення прав людини (пункт 1 частини першої статті 92 Основного Закону України [110]). На нашу думку, ці кліматичні права людини, як і інші суб'єктивні кліматичні права, вимагають свого належного правового закріплення саме у спеціальних законах еколого-правового профілю.

Додамо тут, що 24 березня 2021 року в Україні набула чинності оновлена Національна стратегія з прав людини, затверджена Указом Президента № 119/2021 для подальшого узгодження діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування, інститутів громадянського суспільства для

забезпечення прав і свобод людини і громадянина в Україні [194]. Серед 27 стратегічних напрямів, які охоплюють широке коло питань у галузі прав людини та визначають пріоритети держави у відповідних сферах, уперше передбачено стратегічний напрям «Забезпечення екологічних прав» (пункт 15 Стратегії) [194]. Питання екологічних прав розглядаються як об'єкт захисту, визнаний на рівні національної політики прав людини. На вирішення цієї проблеми, зокрема, спрямований стратегічний напрям, присвячений забезпеченню екологічних прав, зокрема мінімізації антропогенного впливу на навколишнє середовище, що загрожує здоров'ю людини, та підвищенню рівня контролю за дотриманням законодавства у сфері охорони навколишнього природного середовища, а також проблемі неналежної поінформованості суспільства про екологічні права і механізми їх упровадження та захисту [194]. Однак права кліматичних біженців цим документом не визнаються і не закріплюються, як і кліматичні права людини загалом, що українські дослідниці Г. Анісімова і Є. Копиця вважають великим недоліком як зазначеної Стратегії, так і сучасної державної кліматичної політики в цілому на їх думку, оскільки Україні доцільно адаптувати не лише концепцію прав біженців (як кліматичні права біженців), але і кліматичні права людини загалом [82, 272, 177]. Так само відсутні згадки про забезпечення прав людини, в тому числі кліматичних, у затвердженій Кабінетом Міністрів України Стратегії екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату [204].

Навіть перебуваючи на початковій стадії правової легітимації, кліматичні права поступово формуються в законодавстві України як система як індивідуальних, так і колективних можливостей людей щодо реалізації їхніх потреб, зумовлених (спричинених) кліматичними змінами. Враховуючи поліджерельність закріплення кліматичних прав людини, останні можна диференціювати на ті, що зафіксовані в актах міжнародного права, ті, що закріплені в актах національного законодавства, а також ті, що одночасно фіксуються як актами міжнародного, так і актами національного права.

Водночас таке закріплення має характер «вторинного» (похідного) правового процесу: першопочатковим є закріплення кліматичних прав саме на рівні провідних міжнародних актів, спеціально присвячених кліматичним змінам та їх впливові на реалізацію прав людини (Рамкова конвенція про зміни клімату, Кіотський протокол, Паризька угода тощо).

Як відомо, застосування класифікаційного підходу до систематизації прав людини має важливе значення, зокрема, при розробці, творенні конституції та законів будь-якої держави, оскільки саме класифікація прав людини «здатна сприяти забезпеченню повноти й обґрунтованості послідовності їх вкладу в законодавстві, а також диференційованому визначенню юридичних засобів їх охорони та захисту» [84, 213, 10]; «має як теоретичне, так і практичне значення, зокрема для питань обмеження прав, їх балансування, засобів захисту» [84, 215, 51]. При цьому «кожне право людини має низку специфічних властивостей, адже стосується певної людської цінності та окремого способу реалізації вказаного права» [93, 41]. Вважаємо, що наведені наукові висновки повною мірою можуть бути адресовані й системі кліматичних прав людини при здійсненні їхньої класифікації.

В юридичній літературі традиційним є підхід, згідно з яким залежно від кількості суб'єктів, що реалізують, права і свободи, виокремлюють індивідуальні та колективні права людини. Важливо, як ми переконалися вище, зважено регулювати як ті, так і інші права людини, що реалізуються у сфері кліматичних правовідносин. Так, індивідуальні кліматичні права – це права персоніфіковані, такі, що належать кожній людині [123, 24]. Натомість до колективних кліматичних прав можна віднести права кліматичних біженців, права захисників довкілля, що виступають проти надмірного антропогенного впливу на клімат, права інших категорій населення. При цьому важливо взяти до уваги, що деякі кліматичні права, як-от право на участь у прийнятті управлінських рішень у сфері кліматичної політики, можуть бути віднесені одночасно і до індивідуальних, і до колективних прав.

У разі кваліфікації того чи іншого кліматичного права людини як колективного воно виступає на рівні нормативно-правових актів як право громадськості, як це зафіксовано, наприклад, на рівні Орхуської конвенції [104]. Юридичним критерієм колективних кліматичних прав також доцільно вважати термін «участь», який спонукає носія суб'єктивного права долучатись до задоволення тих чи інших потреб у групі з іншими суб'єктами: здійснення заходів, в тому числі громадського контролю; обговорення матеріалів оцінки впливу на довкілля планованої діяльності, стратегічної екологічної оцінки загальнодержавних програм і планів, проектів нормативно-правових актів з питань змін клімату тощо [123, 24].

Залежно від ролі у реалізації прав людини і громадянина виокремлюють такі дві класичні групи прав людини, як негативні (права, що охороняють особу від впливу влади (зловживання нею) шляхом її обмеження та позитивні (права, що вимагають від держави захисту особи, забезпечуються державою, передбачають «позитивне втручання» з боку держави у їх здійснення). Аналіз змісту кліматичних прав засвідчує, що всі відповідні права є саме позитивними, тобто такими, що вимагають суттєвого державного втручання для своєї реалізації, - від права на безпечний клімат до права на судовий захист: адже «зобов'язання держави в галузі прав людини виступають невід'ємною складовою міжнародних стандартів прав людини, а їх виконання стає предметом розгляду міжнародних судових чи «квазісудових» установ» [243, 435; 266, 16-17].

В сучасній зарубіжній юриспруденції зазвичай використовується модель трьох категорій зобов'язань держави щодо екологічних прав людини, де виокремлюються матеріально-правові (субстантивні), процедурні та особливі зобов'язання стосовно тих осіб, які перебувають у вразливому становищі [477]. Критерій, який покладено в основу їх розмежування, полягає в характері дій, що очікуються від держави. Субстантивні (матеріальні) зобов'язання – це такі зобов'язання які вимагають основних засобів, що необхідні для повного

володіння та користування гарантованих прав людини. Процедурні зобов'язання держав вимагають від них належної організації національних юридичних процедур з метою кращого захисту осіб, забезпечення достатніх юридичних засобів реагування на випадки порушення прав людини [243, 440-441].

Крім того, в сучасній еколого-правовій літературі теж трапляється поділ екологічних прав людини на субстантивні (матеріальні) та процесуальні (процедурні) [144; 429, 88-91; 463; 493]. В основу такого виокремлення покладено положення Конвенції ЄЕК ООН про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська конвенція) [104]. Ця конвенція, визнаючи право на безпечне довкілля, гарантує так звані «процедурні екологічні права»: право на доступ до екологічної інформації, право громадськості на участь у процесі прийняття екологічно важливих рішень [245]. Отже, процедурні, або процесуальні, екологічні права складаються з трьох основних «стовпів», що забезпечують право на інформацію, право участі та право доступу до правосуддя, які «працюють» у взаємодії. По-перше, інформаційні права включають доступ до своєчасної та достовірної інформації від відповідальних державних установ з наглядом за діяльністю, яка впливає на навколишнє середовище. По-друге, права участі дозволяють зацікавленим сторонам впливати на формування політики з екологічних питань. По-третє, судові права дозволяють зацікавленим сторонам звертатися до цивільного посередництва і виконувати судові рішення в разі незаконних або необдуманих дій органів публічної влади з екологічних питань. Процесуальні (процедурні) екологічні права людини можуть сприяти дискурсу та демократизації через суміжні права збиратися, обговорювати екологічні питання та брати участь в управлінні екологічними справами [429, 90].

На нашу думку, цю класифікацію, що передбачає поділ прав людини на матеріально-правові, процесуально-правові та права осіб, які перебувають у

вразливого становищі, можна використати як базову для проведення диференціації окремих видів кліматичних прав людини. За такого підходу кліматичні права людини можна диференціювати як матеріальні, процесуальні (процедурні) та особливі кліматичні права тих людей, які перебувають у вразливому становищі. Звернемо увагу на третю групу кліматичних прав людини, яка відображає актуальний зріз розвитку сучасної праволюднинної проблематики, що передбачає особливе звертання уваги до проблеми маргіналізованих і вразливих верств суспільства. У випадку з такими кліматичними правами йдеться, насамперед, про права жінок, дітей, людей похилого віку тощо, які мешкають у місцевостях, що зазначають негативних кліматичних змін, права людей, яких умовно іменують «кліматичними біженцями» [90; 103; 145; 273; 409], а також про специфічні права людей, які виступають у ролі захисників кліматичних прав інших людей. Втім, виокремлення цієї групи аж ніяк не є своєрідною «даниною юридичній моді», оскільки, наприклад, соціальна вразливість призводить на практиці до загрози зникнення цілих країн під впливом кліматичних змін [150, 143-147; 457].

Враховуючи таку специфіку диференціації кліматичних прав, останні можна згрупувати за трьома вищенаведеними категоріями. Отже:

1) матеріальними є такі кліматичні права: право на безпечний клімат; право на збалансований кліматичний розвиток; право на кліматичну справедливість; право на запобігання антропогенним викидам парникових газів та іншим кліматично ризикованим проявам господарської діяльності; право на усунення дискримінації у сфері безпечного клімату;

2) процесуальними (процедурними) є такі кліматичні права: право на доступне, зрозуміле та об'єктивне інформування щодо змін клімату; право участі у виробленні політики та у заходах щодо протидії змінам клімату; право на захист безпечного клімату державою; право участі у здійсненні державою заходів із захисту безпечного клімату; право доступу до національних і міжнародних (у тому числі судових) засобів захисту права на безпечний

клімат; право вимагати оцінки впливу господарської діяльності на можливі зміни клімату; право на відшкодування шкоди, заподіяної несприятливими кліматичними змінами та господарською діяльністю, що їх зумовила;

3) кліматичними правами людей, які перебувають у вразливому становищі, є: право на додержання гендерного балансу у здійсненні заходів, пов'язаних зі зміною клімату; права дітей, зумовлених кліматичними ризиками; права корінних народів реагувати на зміни клімату (включно з правом на вільну, попередню та усвідомлену згоду); права кліматичних біженців; право захисників довкілля вимагати додаткового захисту держави від переслідувань, залякувань та насильства.

Кліматичні права можна розподілити і за критерієм їх поширення в суспільстві на: 1) ті права, які належать усім людям; 2) права, належні лише громадянам; 3) права, належні лише певним групам суспільства в силу їх соціального статусу, вікової, гендерної приналежності тощо. Таке розмежування не слід інтерпретувати як порушення фундаментального права людини на рівні права та на недискримінацію.

Дослідження Ради ООН з прав людини та Управління Верховного комісара ООН з прав людини підкреслюють, як зміна клімату негативно вплине (і вже негативно впливає) на використання певних прав людини в багатьох країнах світу з найяскравішими прикладами що виникають у невеликих островних і низинних державах і в районах, які піддаються підвищеному ризику опустелювання та посуха (порушуючи права на життя, їжу, воду, здоров'я, житло та самовизначення; вони також можуть включати права, спричинені загрозами конфліктів або переміщеннями, пов'язаними зі зміною клімату). Подання Управління Верховного комісара з прав людини до 21-ї Конференції Сторони Рамкової конвенції ООН про зміну клімату подає перелік таких прав людини, спричинених впливом зміни клімату: право на життя; право на самовизначення; право на харчування; право на воду і санітарію; право на здоров'я; право на житло; право на значущу та

поінформовану участь; права тих, хто найбільше постраждав від змін клімату; права майбутніх поколінь. Проте, на наш погляд, ці права не належать безпосередньо до числа кліматичних, а є «залученими» правами, тобто правами, реалізація яких (при тому що вони є формально визнані міжнародними правовими актами та національними законодавствами) перебуває під безпосереднім впливом кліматичних змін, що істотно спроможні завадити реалізації таких прав або призвести до їх очевидного порушення. Їх також можна назвати «пов'язаними» правами, ризик порушення яких детермінується саме кліматичними змінами [149]. Сферою їх реалізації не є правовідносини, пов'язані зі зміною клімату, а інші правовідносини, що складаються в суспільстві; унаслідок кліматичних змін ці права зачіпаються, порушуються, обмежуються, їх зміст звужується а їх реалізація суттєво ускладнюється. Такий правовий підхід до атрибуції цих прав застосований і в Доповіді Управління Верховного комісара ООН з прав людини (2009 року) [475].

Виокремлення прав окремих верств суспільства зумовлено тим, що самі зміни клімату та їх наслідки зазвичай непропорційно впливають на права певних уразливих груп (зокрема, з такими факторами, як бідність, стать, вік, корінне населення, меншини, наявність інвалідності та інших факторів, що посилюють різні впливи[164; 523], або ж йдеться про людей, які потерпають від наслідків повеней, землетрусів, інших кліматичних чи інших екологічних лих).

Вважаємо недоцільним застосування при характеристиці кліматичних прав людини класифікації, що передбачає, зокрема, виокремлення так званих пріоритетних (першочергових), переважних (переважаючих) та всіх інших (похідних, вторинних) прав людини [18], або ж прав основних та неосновних [46, 103], фундаментальних і допоміжних [215, 45]. На наш погляд, такий поділ має суто умоглядний і теоретично вразливий характер, оскільки містить суттєві ризики применшення одних прав порівняно з іншими, що є юридично

хибним підходом. Правда, слово «засадничі» в офіційній назві Європейської Конвенції з людських прав ужито як характеристика свобод, утім, і практика Європейського Суду з людських прав, і західна юридична доктрина загалом вказують на те, що за засадничі слід сприймати весь корпус людських прав, а це – і права, і свободи особи [133, 35].

Навпаки, доцільною й евристично виправданою, на нашу думку, виглядає наукова класифікація кліматичних прав залежно від правового джерела їх закріплення: а) конституційні права; б) права, встановлені в спеціальних законах; в) права, передбачені підзаконними нормативними актами та міжнародними договорами [109].

Придатною для використання є і класифікація кліматичних прав людини залежно від їх охоронно-захисної спрямованості. Розмежування кліматичних прав за цим критерієм має основою аксіому, згідно з якою поняття «охорона» і «захист» прав людини є взаємозалежними, але не тотожними категоріями [17, 18; 27, 30; 109; 135]. Виходячи з цього, вважаємо, що захист кліматичного права особи здійснюється тоді, коли воно вже порушено кимось, натомість охорона відбувається, коли таке право ще не порушено, тобто охорона має превентивний (попереджувальний, консервативний), а захист – карально-поновлювальний (активний) характер. Так, охорона, насамперед, спрямована на гарантування підстав набуття прав і законних інтересів, тоді як під захистом розуміють конкретні активні дії, спрямовані на поновлення порушеного права [27, 30].

Аналізуючи систему кліматичних прав людини, не можна обійти увагою новаторське дослідження, проведене академічною Глобальною мережею з вивчення прав людини та довкілля, за наслідками якого було підготовлено «Проект Декларації про права людини та зміну клімату» [349]. У ній на сьогодні найбільш широко й детально викладені кліматичні права людини, до яких віднесені такі:

право на чесність, рівність і справедливість у всіх заходах і зусиллях щодо стійкості до зміни клімату, адаптації та пом'якшення;

право на стабільний планетарний клімат, придатний для справедливого задоволення екологічно відповідальних потреб нинішніх поколінь без шкоди правам майбутніх поколінь справедливо задовольняти свої екологічно відповідальні потреби;

право на найвищий досяжний рівень здоров'я, вільний від небезпечного антропогенного втручання в кліматичну систему;

право на інвестиції в адаптацію та пом'якшення наслідків для запобігання згубним наслідкам антропогенної зміни клімату, а також на міжнародну солідарність і своєчасну допомогу у разі катастроф, спричинених зміною клімату;

право на справедливість щодо реагування на загрозу зміни клімату (що включає захист від шкідливих впливів, спричинених зусиллями з адаптації та пом'якшення наслідків для розвитку кліматичної стійкості, а також потенційним розгортанням кліматичних геоінженерних технологій);

право на справедливий перехід до сталого суспільства, яке характеризується значущим залученням і справедливим розподілом;

право на інформацію про клімат (інформація має бути своєчасною, чіткою, зрозумілою та доступною без зайвого фінансового тягара для заявника);

право мати і висловлювати свою думку, а також поширювати ідеї та інформацію щодо клімату;

право на освіту з питань клімату та прав людини;

право на активну, вільну та значущу участь у діяльності та процесах планування та прийняття рішень, які можуть мати вплив на клімат (що включає, зокрема, права корінних народів, жінок та інших недостатньо представлених груп на рівну значущу участь);

право вільно і мирно об'єднуватися з іншими, а також мирно збиратися в громадських місцях з метою захисту клімату або прав тих, хто постраждав від шкоди клімату;

право на ефективні засоби правового захисту та відшкодування в адміністративному чи судовому порядку щодо шкоди клімату або загрози або ризику такої шкоди, включаючи форми компенсації, грошової чи іншої;

права корінних народів, що включають підтримку для сприяння заходам з пом'якшення наслідків; права на колективне самовизначення та вільну, попередню та усвідомлену згоду; на повну і рівноправну участь в екологічних і політичних процесах; повага та захист традиційних знань корінного населення (це включатиме повагу та захист звичаєвих законів корінних народів, а також належне визнання ролі корінних народів у забезпеченні цілісності та стійкості природних екосистем);

права будь-яких постраждалих людей та інших живих істот і систем не зазнавати шкоди, пов'язаної зі зміною клімату.

Слід також визнати, що натеper далеко не всі кліматичні права людини отримали свою належну правову імплементацію, що зумовлюється несталістю відповідних наукових та юридичних уявлень щодо їх розвитку, несформованістю їх системи, різним їх сприйняттям у різних країнах – від повного ігнорування до спроб законодавчої і навіть конституційної легітимації. Законодавство у сфері протидії кліматичним змінам бурхливо розвивається, але, разом з тим, і залишає багато питань законодавчої фіксації кліматичних прав людини відкритими, зокрема в частині доповнення ними існуючих каталогів загальновизнаних прав людини чи розробки окремих декларацій чи пактів про кліматичні права як про окреме правове явище, що набуває самостійного правового «статусу» в юридичній науці.

Висновки до розділу 1.

1. У контексті сучасного правового розвитку виокремлення й теоретичне обґрунтування кліматичних прав людини як об'єктивного явища та інноваційного юридичного феномену, що відображає реальні тренди новітнього глобального еколого-правового розвитку, зумовлює необхідність комплексного осмислення проблематики цих прав, а саме їх генези, феноменології, аксіології, а так само виявлення співвідношення з усталеними юридичними концептами, що систематизують загальнонаукові, філософсько-гуманітарні, теоретико-правові, міжнародно-правові та галузево-правові пошуки щодо оптимального визначення й осмислення ролі та місця інноваційних правових явищ у структурі мінливої правової реальності.

2. При розгляді проблематики інституціалізації кліматичних прав людини необхідним дослідницьким прийомом є окреслення загального контуру бачення засадничого, відправного, первинного для такого дослідження феномену – феномену прав людини як змістовного осердя всіх (або, принаймні більшості) сучасних науково-правових пошуків як загальнотеоретичного, так і галузево-правового гатунку в цьому напрямі.

3. Виходячи з узагальнень наявних у вітчизняній і зарубіжній юриспруденції наукових напрацювань у галузі теорії прав людини, дисертанткою прийнято за відправну основу таке визначення прав людини: це об'єктивно зумовлені а) належністю людини до людського роду та б) характером та досягнутим рівнем розвитку суспільства її можливості вільно й раціонально (усвідомлено) діяти (чинити), на власний розсуд, на основі вільного самовизначення і під свою відповідальність, відповідно до власних потреб. Вони: легітимовані мораллю, звичаями та/або об'єктивним (позитивним) правом; спрямовані на забезпечення умов гідного існування та нормального розвитку людини як унікальної біосоціальної істоти в суспільстві; визначаються взаємним визнанням свободи суб'єктами правового

спілкування (з іншими особами, суспільством і державою) і не залежать від їх офіційної фіксації державою (можуть фіксуватися у позаправовий спосіб або ж наддержавними – міжнародними актами), хоча й потребують визнання й гарантування суспільством, державою та/або міжнародним співтовариством.

4. Права людини продовжують інтенсивно опановувати дедалі нові сегменти соціального «поля», проникати вшир та вглиб на глобальному, регіональному, національному та на субнаціональному рівнях функціонування права. Такий «експансіонізм» людських прав особливо помітний у ході формування нових прав людини, де «суб'єктивізація» права не протистоїть об'єктивному праву як такому, а відтворює глибинний соціонормативний потенціал права щодо його подальшого розвитку і перспектив у людському вимірі. Більше того, саме в піднесенні прав людини вбачається основний інструмент порятунку людської цивілізації перед загрозою глобальних катастроф.

5. Одним із перспективних напрямів науково-правової думки, в межах якого тлумачиться феномен кліматичних прав людини, є концепція трьох поколінь людських прав, розроблена К. Вашаком. Нині основними напрямками розвитку цієї концепції є такі: 1) розвиток цієї концепції через структурування нових поколінь людських прав (щонайчастіше – четвертого, а в деяких випадках йдеться вже про виникнення прав п'ятого і шостого поколінь прав людини); 2) розвиток цієї концепції через відмову від визнання нових поколінь прав людини, а відтак – через спроби вписати нові права людини, що формуються та знаходять свою позитивізацію в об'єктивному праві, у традиційну тринітарну (троїсту) структуру поколінь прав людини; 3) повне заперечення евристичної цінності поколіннєвої типології людських прав та вихід за її межі через визнання неструктурованості, хаотичності виникнення прав людини, що не піддаються концептуалізації в межах чітко окресленої поколіннєвої типології.

6. Кліматичні права людини перебувають нині у стані обґрунтування, позитивізації (тобто закріплення на рівні позитивного права, що досі не завершена) та поступального розвитку: розпочавшись із визнання фундаментального права людини на безпечний клімат, вони розвиваються під впливом філософсько-правових концепцій соціальної вразливості, кліматичної справедливості, кліматичної міграції (кліматичних біженців), а також ідей щодо посилення «процесуалізації» кліматичних прав. Ці важливі правові тренди засвідчують правомірність спеціального і дедалі важливішого кліматично-правового дискурсу у структурі праволюднинної проблематики.

7. Під кліматичними правами слід розуміти різновид (підгрупу) системи екологічних прав людини, що об'єктивно виокремлені у зв'язку із перетворенням зміни клімату на окремий чинник розвитку людства (провідний антропогенний фактор його розвитку), а також у зв'язку із тим, що саме кліматичні фактори детермінують нові суспільні умови для задоволення економічних, екологічних, соціальних, культурно-оздоровчих, естетичних та інших потреб людини. Кліматичні права людини виникають і реалізуються як наслідок усвідомлення суспільства і державами нагальної необхідності реагувати на антропогенні зміни клімату у правових формах, юридичними засобами.

8. Актуальний процес об'єктивації кліматичних прав на рівні міжнародного права та національного законодавства перебуває на початковій стадії. Зазначена група людських прав все ще недостатньо відмежована від комплексу екологічних прав людини. У зв'язку з незавершеністю процесу формування системи кліматичних прав, до їх числа можна віднести як вихідне, першопочаткове та фундаментальне право на безпечний для життя і здоров'я людини клімат, як своєрідний аксіологічний «еквівалент» ключового суб'єктивного екологічного права – права на безпечне для життя і здоров'я довкілля. Водночас воно породжує внаслідок свого розгортання і розвитку –

шляхом своєрідного «розщеплення» низку інших – похідних від нього як індивідуальних, так і колективних кліматичних людських прав.

9. Кліматичні права можуть бути поділені на матеріальні, процесуальні (процедурні) права та права, належні вразливим категоріям людей.

10. Завершення процесу формування системи кліматичних прав людини має ознаменуватися такими факторами: їх широким і послідовним міжнародно-правовим визнанням, об'єктивацією на рівні взаємозалежних актів міжнародного та національного права (аж до конституціоналізації як найвищої на національному рівні форми їх легітимації), інституціалізацією механізмів їх судового та позасудового захисту, напрацюванням, осмисленням та вдосконаленням правозастосовної практики їхнього захисту на національному та на міжнародно-правовому рівнях, фіксацією їх на рівні документів міжнародних правозахисних організацій, поступовим уведенням їх у національні та міжнародні правові доктрини.

11. Захист кліматичних прав людини є невід'ємною стороною, обов'язковим елементом їх буття в суспільному середовищі. Під таким захистом слід розуміти систематичну, цілеспрямовану, здійснювану в межах правових норм (як міжнародних, так і національних) діяльність уповноважених (міжнародних та державних) органів та їх посадових осіб (як у межах національного правопорядку, так і на міжнародно-правовому рівні), спрямовану на визнання й інституціалізацію кліматичних прав людини в позитивному праві, їх відновлення (у разі порушення), сприяння їх реалізації, а також недопущення або попередження їх порушення в майбутньому із застосуванням правових засобів реагування на такі прояви. Зазначений захист складає складний комплекс правових заходів, що здійснюються на національному та на міжнародному рівнях, які є взаємодоповнювальними та взаємопов'язаними, з урахуванням домінування міжнародно-правової компоненти інституціалізації кліматичних прав людини.

12. На основі застосування критерію приналежності правозахисних способів захисту основними формами захисту кліматичних прав людини слід визнати міжнародно-правову та національно-правову. Водночас, з урахуванням джерел закріплення засобів правового захисту кліматичних прав людини слід виокремити міжнародно-правову, конституційну, законодавчу та судову форми захисту кліматичних прав людини.

РОЗДІЛ 2. МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗАХИСТУ КЛІМАТИЧНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ

2.1. Міжнародно-правові основи захисту кліматичних прав людини

На сьогодні превалюючою формою захисту кліматичних прав людини залишається саме міжнародно-договірна форма, зумовлена транснаціональним характером зміни клімату, початковим пріоритетним науково-теоретичним осмисленням й усвідомленням специфіки впливу кліматичної кризи на права людини саме на міжнародному рівні, а також тим, що «одна держава не може вирішити питання глобального характеру, хоча варто позитивно оцінювати будь-які зусилля» [230, 404]. Відповідно, нормативне закріплення кліматичних прав людини в міжнародному екологічному праві має важливе значення для вироблення міжнародних світоглядних (у тому числі і науково-правових) концепцій охорони клімату, заснованих на ідеях розв'язання кліматичних проблем в інтересах конкретної людини та всього людства (на «антропоцентризмі як категорії міжнародного права» [234, 68]), а також формування системи міжнародного екологічного права, що концентрується на правових засобах протидії негативним наслідкам зміни клімату в масштабах цивілізації [174, 16]. На користь цього твердження можна навести також той аргумент, що сама кліматична проблематика в розрізі прав людини (так званого праволюдного дискурсу) почала активно розроблятися міжнародним співтовариством саме наприкінці ХХ століття, що стало вагомим чинником впливу на коригування національних конституцій та законодавчих систем, які, своєю чергою, і в Україні певною мірою усвідомлюються та враховуються під час ухвалення правотворчих і правореалізуючих рішень [13].

У розрізі міжнародних зусиль першопочатково були сформульовані й перші обов'язкові вимоги, адресовані державам щодо формування й реалізації ними кліматичної політики (у рамках беззастережного визнання державного

суверенітету, його непорушності як правової цінності), здійснення міжнародного співробітництва у сфері протидії змінам клімату, що спонукало в подальшому до врахування на національному рівні позитивного досвіду правового регулювання, накопиченого міжнародною спільнотою в цій сфері [13].

Так, відповідно до частини першої статті 9 Конституції України «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України» [110]. Саме такими міжнародними договорами можуть встановлюватися (передбачатися, зумовлюватися) нові права людини, зокрема у сфері кліматичного розвитку, що стають складовою частиною системи прав людини на національному рівні.

Зобов'язання дотримуватись міжнародно визнаних кліматичних прав людини вимагатиме від держав виконання обов'язків трьох рівнів: обов'язків поважати, захищати та виконувати відповідні права людини. Зобов'язання «поважати» означає, що держави повинні утримуватися від втручання або перешкоджання здійсненню прав людини; зобов'язання «захищати» вимагає, щоб окремі особи та групи були захищені від порушень прав людини, особливо недержавними суб'єктами, а зобов'язання «виконувати» вимагає від держав вжиття позитивних дій для сприяння реалізації основних прав людини [338].

За словами Спеціального доповідача ООН з прав людини та навколишнього середовища, основні зобов'язання держав щодо прав людини у сфері зміни клімату можна розділити на три основні категорії. По-перше, держави мають позитивні обов'язки вживати відповідних заходів, включаючи законодавство, щодо адаптації до зміни клімату та/або пом'якшення наслідків. По-друге, держави мають позитивні обов'язки щодо забезпечення виконання законодавства та надання компенсації тим, хто постраждав від наслідків зміни клімату. По-третє, держави мають негативні обов'язки утримуватися від санкціонування діяльності (наприклад, нафтових концесій) і від власних дій,

які сприяють порушенням прав людини [476; 478]. У свою чергу, процесуальні зобов'язання держав передуючають їх обов'язок: 1) оцінювати наслідки як зміни клімату, так і заходів щодо боротьби зі зміною клімату, а також оприлюднювати таку інформацію; 2) забезпечити доступ до засобів захисту від порушень прав людини, пов'язаних із кліматом; 3) сприяти участі громадськості у прийнятті рішень щодо боротьби зі зміною клімату; 4) захищати окремих осіб і групи від зловживань з боку третіх осіб за допомогою ефективної екологічної та кліматичної політики, законодавства і судових рішень [500, 20-21].

Як уже зазначалося, у положеннях Загальної декларації прав людини, Міжнародного пакту про політичні і громадянські права, Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права та факультативних протоколів до них питання щодо кліматичних прав людини не знайшло свого належного врегулювання та навіть окремої згадки. Лише у статті 12 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права визначено, що держави-учасниці Пакту визнають право кожної людини на найвищий досяжний рівень фізичного і психічного здоров'я, а заходи, які вживаються державами для повного здійснення цього права, включають, зокрема, поліпшення всіх аспектів гігієни навколишнього середовища і гігієни праці в промисловості [37, 366; 146].

Наразі основним джерелом формування системи кліматичних прав людини є новітня (сформована упродовж останніх 30 років і така, що все ще перебуває в стані активного формування) міжнародно-правова договірна база. Ключовими в її структурі є Рамкова Конвенція ООН про зміну клімату [217], Кіотський протокол [98] та Паризька кліматична угода [168].

Отже, саме на міжнародно-правовому рівні безпечний клімат було вперше концептуалізовано й конституйовано в якості окремого «блага нинішнього і прийдешнього поколінь людства», а тому й самостійного об'єкта еколого-правової охорони [207, 72]. Держави, підписуючи такі угоди, беруть

на себе чіткі правові зобов'язання реалізувати їх приписи на національному рівні, з метою ефективного забезпечення кліматичних прав людини [250, 195].

Рамкова конвенція ООН про зміну клімату вперше наголосила на такі обов'язки Сторін: захищати кліматичну систему на благо нинішнього і майбутніх поколінь людства на основі справедливості і у відповідності з їх спільною, але диференційованою відповідальністю і можливостями; проводити національну політику і здійснювати відповідні заходи у пом'якшенні наслідків зміни клімату шляхом обмеження своїх антропогенних викидів парникових газів і захисту та підвищення якості своїх поглиначів і накопичувачів парникових газів; поважати права громадськості на інформування з проблем зміни клімату і її наслідків, на доступ до інформації про зміни клімату та їх наслідки, а також право участі громадськості у розгляданні питань зміни клімату та їх наслідків і у розробленні відповідних заходів реагування [217].

На основі аналізу положень Рамкової конвенції ООН про зміну клімату можна виокремити такі кліматичні закріплені у на міжнародному рівні права людини: 1) право на захист кліматичної системи на благо нинішнього і майбутніх поколінь людства; 2) право на обмеження антропогенних викидів парникових газів, захист та підвищення якості поглиначів і накопичувачів парникових газів; 3) право на інформування з проблем зміни клімату і її наслідків; 4) право участі у розгляді питань зміни клімату та їх наслідків і в розробці відповідних заходів реагування. Їх констатація на рівні Рамкової конвенції ООН мала фундаментальне значення: по-перше, кліматичні права (хоч в не у прямому вигляді) були визнані на рівні найавторитетнішої міжнародної організації; по-друге, вони шляхом такого визнання стали органічною частиною людських прав у системі прав ООН; по-третє, визнання цих кліматичних прав на рівні ООН відкрило шлях їх закріпленню у кліматичному законодавстві країн – членів ООН та для розвитку правозастосовної практики (зокрема, судової) [173, 49].

Водночас суттєвими недоліками Рамкової конвенції треба назвати відсутність чітко артикульованих обов'язків держав, що стали Сторонами Конвенції, виконувати її вимоги, що зумовили подальше погіршення стану довкілля у зв'язку з триваючими негативними кліматичними змінами, а також вичерпання періоду дії Конвенції 2000 роком, що суттєво перешкоджало усталенню кліматичних прав як нової групи екологічних прав на міжнародно-правовому рівні. Саме тому в 1997 року сторони Рамкової конвенції ООН прийняли Кіотський протокол до цієї конвенції – першу міжнародну угоду, спрямовану на скорочення викидів парникових газів, із терміном дії 2008–2012 років [237, 8, 119]. Згодом Дохійська поправка (2012 року) до Кіотського протоколу утримувала його дію до 2020 року [159].

Зазначений Протокол до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату вказує, що Сторони розробляють, виконують, публікують і регулярно оновлюють національні і, у відповідних випадках, регіональні програми, які передбачають заходи, спрямовані на пом'якшення наслідків змін клімату та заходи сприяння адекватній адаптації до змін клімату [98]. З цього формулювання можна вивести права людини на державні та регіональні заходи, спрямовані на пом'якшення наслідків змін клімату та заходи сприяння адекватній адаптації людей до змін клімату, а також право на інформування щодо заходів у сфері змін клімату.

Реалізації цих прав людини сприяє фіксація в Кіотському протоколі трьох взаємопов'язаних ринкових механізмах регулювання: механізму міжнародної торгівлі квотами на викиди парникових газів, механізму спільного впровадження та механізму чистого розвитку. Механізм чистого розвитку передбачає режим співробітництва, який відкриває потенційні можливості для допомоги країнам, що розвиваються, в гарантуванні стійкого (сталого) розвитку за рахунок підтримки екологічних інвестицій від розвинених країн-учасниць Протоколу. Механізм спільного впровадження являє собою реалізацію інвестиційних проектів на території однієї сторони,

яка ратифікувала Протокол, за участю іншої сторони, учасника протоколу, як інвестора. Згідно зі статтею 6 Протоколу, сторона (приймаюча) може передати будь-якій іншій такій стороні (інвестору) або отримувати від неї одиниці величин скорочення викидів, визначених внаслідок проектів, спрямованих на скорочення антропогенних викидів із джерел або на збільшення абсорбції поглиначами парникових газів у будь-якому секторі економіки. Механізм торгівлі квотами полягає у можливості для держав-учасниць, які мають у резерві невикористані об'єми викидів парникових газів межах наданої Протоколом квоти, продавати їх тим країнам, що перевищили норму дозволених викидів (тому цей механізм досить часто називають «зеленими інвестиціями») [252]. Проте останній механізм викликав чимало нарікань серед політиків, експертів та громадськості внаслідок численних зловживань при торгівлі квотами, що насправді призводило до порушення як кліматичних прав, так і зобов'язань, взятих нас себе державами-учасницями Кіотського протоколу [69, 68]. Згодом стало зрозумілим, що для ефективного захисту кліматичних прав людини слід орієнтуватися не стільки на торгівлю надлишковими квотами, скільки зосередити увагу на реалізації енергоефективних проектів, що реально б зменшили обсяг викидів парникових газів, та впровадженні і розвитку відновлюваної енергетики як елементів переходу до кліматично нейтральної Європи [35, 36, 44, 120].

Важливе значення для просування концепції кліматичних прав у міжнародному екологічному праві мали Канкунські угоди, що складаються з низки рішень, узгоджених (і згодом прийнятих) положень. Зокрема, країни-учасниці Канкунських зустрічей досягли згоди щодо недопущення потепління більше ніж на 2 градуси Цельсія від доіндустріального періоду (також домовились про можливий перегляд цієї мети і в, залежності від розвитку подій, обмежити потепління до 1,5 градусів Цельсія); раніше заявлені зобов'язання зі зниження викидів парникових газів у Копенгагені були внесені

в Канкунські угоди; країни, що розвиваються, погодились на створення національних програм зі зниження викидів парникових газів тощо [220, 29].

Сторони визнали необхідність «поважати» права людини в будь-яких діях, пов'язаних зі змінами клімату, однак вони не змогли чітко визнати свої зобов'язання «захищати, заохочувати та реалізувати» такі права. Таким чином, майбутні рішення щодо реалізації кліматичних прав людини мають бути прийняті з посиланнями на існуючі зобов'язання Сторін «повністю поважати, захищати, заохочувати та виконувати права людини».

Крім того, у параграфі 7 Канкунських угод було визнано необхідність залучення широкого кола зацікавлених сторін на глобальному, регіональному, національному та місцевому рівнях, але не підтверджено ключові права на доступ до кліматичної інформації, участь у реалізації заходів, пов'язаних із протидією кліматичним змінам, а також забезпечення доступу до правосуддя у кліматичних справах. Канкунськими угодами запропоновано диференційовано підходити до захисту прав людини, враховуючи географічне положення, стать, вік, статус корінного населення чи меншини або інвалідність [220].

Пункт 8 Канкунських угод «підкреслює, що Сторони повинні в усіх діях, пов'язаних із зміною клімату, повністю поважати права людини» [220]. Ці положення Канкунських угод заохочували вимоги до включення праволюдного дискурсу в кліматичний режим. Відповідно, вже у 2014 році Робоча група Дурбанської платформи опублікувала відкритий лист із закликом щодо необхідності включення прав людини в нову кліматичну угоду та визнання обов'язку держав забезпечити гарантії захисників прав людини щодо будь-якого насильства, погроз, помсти, дискримінації, тиску тощо, інші самовільні дії як наслідок їх законної діяльності, в т.ч. у зв'язку зі зміною клімату [259].

В аспекті захисту кліматичних прав важливо, що в рамках Дурбанської платформи держави продовжили диференціацію дій розвинених країн і країн,

що розвиваються, щодо їх зусиль щодо боротьби зі зміною клімату. Уряди держав схвалили створення Механізму передачі технологій з метою заохочення доступу країн, що розвиваються, до чистих технологій з низьким викидом вуглецю та погодили створення Комітету з адаптації для координації діяльності з адаптації на глобальному рівні [173, 39].

Напередодні Паризької конференції понад тридцять держав заявили, що настав час повністю інтегрувати захист прав у кліматичний режим. Зокрема, стверджувалося, що нова угода повинна «визнати несприятливий вплив зміни клімату на здійснення прав людини» [259], особливо вразливих груп населення, та вимогу відповідності всіх заходів щодо захисту від змін клімату зобов'язанням держав щодо прав людини. За словами Дж. Нокса, спеціального доповідача ООН щодо прав людини та навколишнього середовища, «уряди не перевіряють свої зобов'язання щодо прав людини на порозі, коли вони реагують на зміну клімату» [453].

Відтак, остаточний текст Паризької угоди став певним компромісом. Зокрема, в Угоді її Сторонами встановлено «глобальну ціль з адаптації щодо посилення адаптаційної спроможності, зміцнення опірності та зниження вразливості до зміни клімату, щоб зробити внесок до сталого розвитку та забезпечити адекватне адаптаційне реагування у контексті температурної цілі» - «стримання зростання глобальної середньої температури значно нижче 2° С понад доіндустріальні рівні і докладання зусиль з метою обмеження зростання температури до 1,5° С понад доіндустріальні рівні» (стаття 2, 7 Угоди) [168].

Разом з тим, вказуючи на таку чітко виражену «кліматичну мету», Сторони Угоди зафіксували в ній також важливі положення щодо судового захисту порушених прав людини у сфері змін клімату, зокрема права на здоров'я, права корінних народів, місцевих громад, мігрантів, дітей, осіб з обмеженими можливостями, осіб, які знаходяться у вразливих обставинах, та права на розвиток, а також гендерної рівності, розширення можливостей для жінок і справедливості між поколіннями [235, 134; 431]. Крім того, Угода

містить прямі відсилання до трьох ключових кліматичних прав, які, втім, фіксуються як права громадськості: право на інформування щодо змін клімату, право участі у заходах з пом'якшення наслідків зміни клімату, право доступу до інформації про зміни клімату та право співробітництва на всіх рівнях щодо зміни клімату (преамбула, статті 7, 11, 12) [168]. Із цього переліку випливає, що кліматичними можуть визнаватися не лише певні суб'єктивні права, але й права колективного характеру. Це має важливе юридичне значення, оскільки уможливорює не лише індивідуальні, але й колективні судові позови (за умови їх легалізації національними законодавствами), зокрема і до наднаціональних судових інституцій.

Якщо Канкунські угоди лише «натякали» на зобов'язання «поважати» людські права, то Паризька угода прямо нагадує про позитивні зобов'язання для держави поважати, заохочувати і брати до уваги свої відповідні зобов'язання щодо кліматичних прав людини (Преамбула Угоди) [168]. Виконання цих зобов'язань убачається через посилення адаптаційної спроможності щодо зміни клімату, що їх має реалізувати кожна Сторона-учасниця.

Паризька угода не лише закріпила «поворот до нової низьковуглецевої моделі економічного розвитку на основі поступової відмови від традиційних технологій видобутку, переробки та використання викопних ресурсів (насамперед вуглеводнів), а й визначила обов'язковість поступового скорочення шкідливих викидів в атмосферу для усіх держави, незалежно від ступеня їхнього економічного розвитку. Це сприяє посиленню взаємодії держав у сфері боротьби зі зміною клімату на глобальному рівні» [173, 4]. При цьому, окрім загального визнання застосовності прав людини до дій щодо зміни клімату, Паризька угода містить кілька інших міркувань, які в цілому стосуються утвердження кліматичних права людини, починаючи від права гендерної рівності та права кліматичної участі, до прав людини на сталий розвиток та на викорінення бідності.

Так, одна група положень Угоди підкреслює певну спорідненість між цілями кліматичного режиму та цілями, пов'язаними з утвердженням прав людини; визнає «особливу вразливість систем виробництва продовольства до негативного впливу зміни клімату» (Преамбула); визнає «роль сталого розвитку у зниженні ризику втрат і збитків» (стаття 8) [168].

Друга група положень Угоди закликає до включення проблематики прав людини в кліматичні заходи держав з протидії зміні клімату з метою «підвищення здатності адаптуватися до несприятливих наслідків зміни клімату, а також сприяння опірності до зміни клімату та низьковуглецевому розвитку таким чином, щоб не ставити під загрозу виробництво продовольства» [168]. Зі змісту статті 7 Угоди випливає, що із загального обов'язку держав зі співробітництва у сфері посилення діяльності з адаптації можна «вивести» певні кліматичні права людини, зокрема права на: 1) ознайомлення з передовими практиками, досвідом та отриманими уроками, у тому числі, у разі необхідності, такими, що стосуються науки, планування, стратегії та реалізації дій з адаптації до зміни клімату; 2) зміцнення інституційних механізмів, у тому числі тих, що існують у рамках Конвенції та слугують цій Угоді, для підтримки узагальнення відповідної інформації і знань; 3) поглиблення наукових знань про клімат, у тому числі дослідження, систематичні спостереження кліматичної системи та систем раннього попередження; 4) отримання допомоги (щодо громадян країн, які розвиваються) у визначенні ефективних адаптаційних практик, адаптаційних потреб, пріоритетів, наданої та отриманої підтримки дій та зусиль з адаптації, викликів і прогалин таким чином, що узгоджується із заохоченням передових практик; 5) підвищення ефективності та довготривалості дій з адаптації [159]. Як видно, тут поряд із інформаційними кліматичними правами чи не вперше чітко закріплене і кліматичне право людей на допомогу, щоправда, в контексті прав громадян країн, які розвиваються.

Нарешті, третя група положень Угоди містить положення, де кліматичні права виступають своєрідною передумовою для дій проти зміни клімату та його наслідків. Той же «контекст» знову нагадується в статті 4 Угоди щодо зусиль, щоб максимально скоротити глобальні викиди, і в статті 6 Угоди, яка визнає «важливість інтегрованих, цілісних і збалансованих неринкових підходів» [168].

Варто відзначити, що, у розрізі практичного закріплення системи кліматичних прав людини, Паризька угода отримала досить стримані оцінки фахівців, які досліджують вплив зміни клімату на права людини. Так, А. Саварезі стверджувала, що ця Угода «забезпечила незначну перемогу тим, хто виступає за побудову мостів між кліматичним режимом і правом прав людини» [488, 24]. С. Адельман критикував авторів Угоди за поверховий та запізнений підхід до виокремлення прав людини у сфері клімату [262]. С. Аттапату наголосив, що легітимність кліматичного режиму була б значно посилена завдяки більшій відданості правам людини в цій Угоді [279].

Як впливає з проведеного аналізу:

інституціоналізація захисту кліматичних прав людини першопочатково відбувається на рівні міжнародно-правової договірної бази та на сьогодні не має завершеного характеру, характеризується відсутністю єдиного уніфікованого й систематизуючого договору, який би передбачав чіткий перелік таких прав людини, за зразком міжнародних пактів про економічні, соціальні та культурні права 1966 року і про громадянські та політичні права 1966 року, а також засобів їх захисту;

перелік засобів захисту кліматичних прав на міжнародно-правовому рівні «людини перебуває у процесі свого формування через відносну «молодість» та поступове становлення зазначеної сфери міжнародно-правових відносин» [37, 368];

кліматичні права людини формулюються поряд із формулюванням нових зобов'язань національних держав-учасниць відповідних договорів у галузі захисту прав людини;

важливим є наголос у формулюванні переліку цих прав на колективних правах вразливих верст суспільства (таких, як права корінних народів, мігрантів, місцевих спільнот, дітей, людей з обмеженими можливостями та інших вразливих категорій осіб), а також на питаннях гендерної рівності та на розширенні прав жінок і на забезпеченні кліматичної справедливості між поколіннями (забезпечення сталого розвитку) [37, 367].

Попри непряму форму закріплення і захисту кліматичних прав людини на міжнародному рівні, загальна тенденція їх правової інституціалізації і захисту була досить оперативно і позитивно сприйнята багатьма державами. Більше того, міжнародно-правове визнання кліматичних прав людини та соціальних груп (колективних кліматичних прав) значною мірою вплинуло на стимулювання бурхливого розвитку екологічного законодавства різних країн, зокрема, сприяло закріпленню кліматичних прав людини на конституційному й законодавчому рівнях у національних правових системах [250, 193].

2.2. Конституційний захист кліматичних прав людини

Конституційний захист кліматичних, як і всіх інших, прав людини має ключове правове значення для їх утвердження, розвитку, гарантування та реалізації на практиці [365; 399]. Справедливо вважається, що конституювання прав людини взагалі як ключового об'єкту конституційного захисту є необхідним процесом, який є невіддільним від формування ідеї правової держави і демократії [9], засвідчує тенденцію гуманізації правового регулювання, «олюднення» всієї правової системи суспільства, гуманізацію сутності і спрямованості державної політики, всієї діяльності держави та її органів і посадових осіб [238, 203]. При цьому, як відомо, загалом Конституція

не створює, не встановлює і тим більше не «дарує» людські права, а тільки передбачає, що вже існуючі права повинні поважатись урядом [7, 18].

Водночас, не варто перебільшувати вагу конституційного закріплення кліматичних прав як своєрідну правову інновацію. Маємо погодитися з висновком, що закріплення прав людини у конституціях – важливий, але часто все ж не визначальний крок для їх визнання державами і втілення у правових практиках. Натомість більшою мірою їх реальне та безперешкодне здійснення більшою мірою «залежить від рівня забезпеченості прав людини, зокрема від розвинутості юридичних засобів і процедур їх реалізації та захисту» [29, 50-51; 76, 52].

Включення кліматичних прав до текстів національних конституцій відповідає парадигмі розширення обсягу конституційного регулювання екологічних прав людини, що було підкреслено А. Гетьманом і В. Костицьким [42; 43]. Так, за підрахунками Р. О'Гормана 148 із 196 національних конституцій, що діють на сьогодні, демонструють певну форму екологічного конституціоналізму, тобто містять відповідні – більш чи менш розлогі – каталоги екологічних прав людини [452]. Деякі з національних «інваріантів» такого конституціоналізму включають, крім прав людини, до структури конституцій навіть права природи (наприклад, конституції Еквадору та Венесуели) [323; 332; 416; 559].

Наразі 11 зі 197 держав світу вже включили до своїх національних конституцій відправні правові норми щодо змін клімату, що безпосередньо впливає на правове визнання й обґрунтування кліматичних прав людини, а також на можливості їх захисту в судовому порядку. Це такі країни, як Алжир (преамбула Конституції) [267], Болівія (стаття 407 Конституції) [290], Кот-д'Івуар (преамбула Конституції) [325], Куба (стаття 16 Конституції) [328], Домініканська Республіка (стаття 194 Конституції) [345], Еквадор (стаття 414 Конституції) [352], Таїланд (стаття 258 Конституції) [327], Туніс (стаття 45 Конституції) [530], Венесуела (стаття 127 Конституції) [559], В'єтнам (стаття

263 Конституції) [524], Замбія (стаття 257 Конституції) [270]. Крім того, у проектах конституцій Гамбії та Йемену також містяться посилання на заходи з протидії зміні клімату [342; 519]. Таким чином, з регіональної точки зору, на Латинську Америку припадає приблизно 45%, на Африку – приблизно 36% від загальної кількості країн із кліматичними конституційними нормами, тоді як Європа та Північна Америка не мають жодної, що вказує на особливо значиму проблему зміни клімату саме для «глобального Півдня» [261; 283].

Більшість конституцій, «насичених» кліматичними положеннями, прийняті нещодавно — 63% з них були ухвалені протягом останніх 15 років. Тим самим велика міжнародно-правова увага до зміни клімату синхронізована з національною увагою до цієї проблематики, якій поступово надається конституційного значення. Як стверджують Дж. Мей і Е. Дейлі, ці тренди, ймовірно, відображають також і нову світову стадію конституційного розвитку [333, 30], зокрема перехід екологічного конституціоналізму до наступної фази – кліматичного конституціоналізму.

У цьому сенсі важливість конституційного закріплення принаймні загальних нормативних підходів до правової інституціалізації кліматичних прав людини не варто применшувати. Так чи інакше, конституційно визнані кліматичні положення є першими в артикуляції кліматичних міркувань мовою конституційного права, що вже дало підставу зарахувати конституційне закріплення кліматичних прав людини до новітнього напрямку розвитку сучасного конституціоналізму, який отримав назву глобального кліматичного конституціоналізму [480; 367], що виник на стику доктрин трансформаційного конституціоналізму, глобального конституціоналізму, нового латиноамериканського конституціоналізму (*nuevo constitucionalismo latinoamericano*) та екологічного конституціоналізму [22; 353; 415; 446; 459; 531; 563].

Характерно, що з усіх кліматичних положень, уміщених у сучасних конституціях, 82% були розміщені в їх основному «тілі» конституцій, а решта

у преамбулах конституцій. Різниця тут полягає в тому, що преамбула загалом не містить нормативних положень, а лише «готує основу» для них на конституційному рівні, повідомляючи про наміри конституцієдавця і його провідні конституційні цілі, декларує легітимність і усвідомленість його дій тощо [16, 44].

Оскільки конституційна преамбула переважно не «піднімається» вище рівня декларацій здебільшого морального гатунку, не передбачаючи негайних і конкретних юридичних зобов'язань [16, 44], вона й не визначає індивідуальних кліматичних прав людини безпосередньо (і, отже, зазвичай не підлягає судовому розглядові), що підтверджує аналіз преамбул багатьох сучасних конституцій. Проте конституційна преамбула все ж набуває дедалі більшого значення в офіційних тлумаченнях конституції та в публічних дебатах, адже дає змогу краще зрозуміти «дух» і спрямованість конкретних конституційних положень, що вказує на те, що її значення може бути як політичним, так і правовим, зокрема і з точки зору перспективного конституційного закріплення кліматичних прав [324, 152, 155; 418; 455], якщо забезпечення і захист останніх впливатимуть із конституційно проголошених цілей (що, зазвичай, і закріплюються у преамбулах основних законів держав).

Більшість кліматичних конституційних положень містять, принаймні в загальних рисах, зобов'язання держав боротися зі зміною клімату або досягти бажаного кліматичного сценарію, тобто мають, умовно кажучи, конституційно-консервативний або конституційно-адаптивний характер. Такими є конституційні норми основних законів Алжиру, Кот-д'Івуару, Куби, Екватору, Гамбії та В'єтнаму.

Наприклад, положення преамбули Конституції Кот-д'Івуару виражає зобов'язання країни сприяти захисту клімату [325], а Конституція Алжиру (також преамбула) визнає занепокоєння щодо наслідків зміни клімату, а також містить зобов'язання вжити заходів, виражене голосом народу [267]. Конституція Куби є більш деталізованою, спираючись на її соціалістичну

спадщину та зобов'язання щодо антиімперіалізму та інтернаціоналізму для сприяння кліматичним діям через призму принципів диференціації та справедливості Рамкової конвенції ООН про зміну клімату, а також містить імператив встановлення більш справедливого і рівноправного міжнародного економічного порядку та «викорінення нераціональних моделей виробництва і споживання» (стаття 16) [328].

Деякі новітні конституції, такі, як, наприклад, венесуельська, включають клімат, до числа природних ресурсів, які підлягають особливому державному захистові [559]. В інших конституціях клімат розглядається, з огляду на певні сектори чи сфери людської діяльності. Наприклад, у конституціях Болівії [290] та Куби [328] клімат прямо згадується в положеннях, що стосуються сільського господарства; у Конституції Домініканської Республіки – в положеннях про територіальний устрій та управління природними ресурсами [345]; у Конституції Таїланду – в положеннях щодо національних реформ з управління водними ресурсами [327]. На жаль, у більшості випадків ці питання слабо суміщені із захистом прав людини, або ж не передбачають окремих кліматичних прав, що пов'язано, зокрема, із порівняно нетривалим періодом конституційного визнання, впровадження і захисту прав і свобод людини і громадянина у країнах Африки та Латинської Америки [299; 358; 385; 533].

З точки зору зобов'язань, які створюють кліматичні положення, зафіксовані в національних конституціях, лише деякі з них містять конкретні та чітко сформульовані обов'язки держави щодо боротьби зі зміною клімату або адаптації до такої зміни. Так, конституційні положення Еквадору, наприклад, є широкими стосовно способів кліматичних дій, щодо яких держава вживатиме заходів: «держава вживає адекватних і наскрізних заходів для пом'якшення зміни клімату шляхом обмеження парникових газів, викидів, вирубка лісів і забруднення повітря; вживає заходів щодо збереження лісів і

рослинності; і вона повинна захищати населення, яке знаходиться в зоні ризику» [352].

Однак більше поширеними є ті, які беруть широкі зобов'язання щодо кліматичних заходів, не покладаючи обов'язків на державу. У цьому ключі Конституція Замбії містить широкі зобов'язання держави щодо впровадження механізмів боротьби зі зміною клімату [270], а в Конституції В'єтнаму теж сформульовані зобов'язання у сфері державної політики [524].

Незважаючи на потенційний зв'язок між конституційним захистом клімату та індивідуальними кліматичними правами, конституції лише двох держав – Тунісу та Венесуели – чітко пов'язують свої кліматичні положення з кліматичними правами людини. Конституція Тунісу гарантує всім громадянам право брати участь у захисті клімату [530], тоді як Конституція Венесуели пов'язує індивідуальне та колективне право на здорове довкілля з основним обов'язком держави забезпечити, щоб населення «розвивалося в екологічно чистому середовищі, в якому [...] клімат [...] отримує особливий захист» [559].

Разом з тим, жодна з розглянутих конституцій не містить прямих посилок на температурні цілі Паризької угоди чи звітів Міжурядової групи експертів зі зміни клімату, а так само – на жодну з трьох основ міжнародного кліматичного режиму — Рамкову конвенцію зі зміни клімату, Кіотський протокол чи Паризьку кліматичну угоду. Наразі в них також немає положень щодо фундаментального права людини на стабільний клімат³ чи на якісь інші кліматичні права, що впливають з означених міжнародно-правових документів. Варто також відзначити, що центральний принцип кліматичного режиму — принцип диференціації в усіх його формах [331] — відсутній у чинних конституційних положеннях, окрім згаданих вище положень Конституції Куби, а також не має прив'язки до реалізації кліматичних прав

³ Однак існують спроби домогтися такого визнання через кліматичні судові процеси. Триваюча справа *Institute of Amazonian Studies v Brazil*, наприклад, вимагає визнання фундаментального людського права на стабільний клімат для нинішнього та майбутніх поколінь відповідно до Конституції Бразилії. Див. [497].

людини. Таке упущення свідчить про те, що органи, відповідальні за формування та реалізацію кліматичної політики (наприклад, міністерства охорони навколишнього середовища, посадові особи та переговорні групи), мають загалом незначний вплив або слабко залучені до процесів імплементації тих чи інших кліматичних прав людини до національних основних законів. З іншого боку, численні країни, здебільшого ті, що розвиваються, які на кліматичних переговорах стверджують, що глибоко піклуються про диференціацію відповідальності країн, досі повною мірою не скористалися з нагоди конституційно оформити свої кліматичні підходи та наповнити відповідним змістом конституційно визнані каталоги прав і свобод людини у власних конституційних системах.

На додаток до 11 уже існуючих конституцій із кліматичними положеннями, є країни, які намагаються — з більшим чи меншим успіхом — запровадити нові конституції або доповнити чинні основні закони так, щоб питання клімату вийшли на перший план, зачіпаючи, природно, і праволюдний дискурс. При цьому правові аргументи таких конституційних реформ є суттєво різними, в чому можна переконатися, зокрема, на прикладах Франції, Чилі та Шрі-Ланки.

У Франції 6 липня 2021 року Національна Асамблея відмовилася від планів Президента Е. Макрона запровадити нове конституційне положення, яке б передбачало зусилля французької держави щодо боротьби зі зміною клімату. Проти конституційного закріплення цього положення виступили члени Сенату, стурбовані тим, що боротьба зі зміною клімату матиме пріоритет над іншими конституційними цінностями і принципами, такими як вільне підприємництво [437]. Провал конституційної реформи щодо «кліматичної поправки» у Франції показує, наскільки важкою може бути конституційна реформа у сфері кліматичної політики, а сам перебіг цих дебатів також є прикладом зростання ваги конституціоналізації кліматичної проблематики, складовою якої є конституційне визнання кліматичних прав людини.

Складними виявилися також дебати довкола кліматичної проблематики в ході конституційної реформи в Чилі 2021-2022 років. Вони, зокрема, охопили дискурс щодо створення конституційної «рамки», здатної закріпити правові відповіді на кліматичну кризу [386, 7]. Спочатку Конституційна конвенція Чилі схвалила спеціальний Статут для розгляду кліматичних надзвичайних ситуацій у своїх принципах і правилах. Стаття 3 Статуту визначила захист природи та екологічний підхід як керівні принципи для конституційних дебатів. Крім того, Статут заснував Комітет з питань навколишнього середовища, прав на природу, загальних природних благ і економічної моделі, де кліматична криза є однією з тем його роботи.⁵⁸ Конституційною конвенцією були підготовлені положення, що включали Главу 3 проекту Конституції, присвячену «довкіллю та кліматичній кризі». Проект Конституції Чилі у статті 129 визнав екологічну та кліматичну кризи, покладаючи на державу обов'язок вживати заходів для реагування на кліматичні ризики та сприяти міжнародному діалогу щодо клімату та співробітництво. Стаття 127 проекту Конституції визнавала «права природи», а стаття 128 містила низку екологічних принципів, у тому числі на «справедливі кліматичні дії» [311]. Проте на референдумі, що відбувся 4 вересні 2022 року, нова Конституція Чилі була відхилена більшістю учасників референдуму, а вже 11 січня 2023 року Конгрес Чилі започаткував новий конституційний процес [465].

Кліматичні проблеми були заторкнуті і в ході конституційного процесу в Шрі-Ланці. Так, на думку фахівців, включення до Конституції Шрі-Ланки конкретних положень, пов'язаних з кліматом, могло б підтримати стурбованість громадськості щодо зміни клімату та допомогти цій країні залучити міжнародне кліматичне фінансування для цілей свого «зеленого» розвитку [445]. До числа намірів авторів Конституції Шрі-Ланки входило присвятити окремий розділ нової Конституції кліматичній кризі, який міг би включати захист прав людини у сфері кліматичних змін, містив би цільовий

показник «чистого нуля» викидів, принципи «справедливого переходу» та мандат на створення спеціальної Комісії зі зміни клімату як незалежного консультативного органу, який надає рекомендації щодо того, як країні досягти необхідного переходу до економіки з низьким вмістом вуглецю.

Отже, з аналізу вищенаведених конституцій зарубіжних держав можна вивести такі кліматичні права людини:

право на уникнення негативних наслідків зміни клімату (преамбула Конституції Алжиру);

право на захист з боку держави від несприятливих змін клімату (стаття 407 Конституції Болівії);

право на реагування держави на зміни клімату (стаття 16 Конституції Куби, стаття 63 Конституції В'єтнаму);

право на сприяння з боку держави адаптації до зміни клімату (стаття 194 Конституції Домініканської Республіки);

право вимагати від держави вжиття адекватних заходів для пом'якшення зміни клімату (стаття 414 Конституції Еквадору);

право на управління зміною клімату (стаття 258 Конституції Таїланду);

право на особливий захист клімату (стаття 127 Конституції Венесуели);

право на впровадження державою механізмів реагування на зміну клімату (стаття 7 Конституції Замбії);

право брати участь в охороні клімату (стаття 45 Конституції Тунісу);

право на захист клімату (преамбула Конституції Кот-д'Івуару).

При цьому безпосередньо кліматичні права людини конституційно зафіксовані лише у двох випадках – в основних законах Тунісу й Венесуели. Натомість в усіх інших випадках фіксація кліматичних прав людини має:

а) непрямий характер (зазвичай вона впливає з певного обов'язку держави, що більш чи менш чітко фіксується на конституційному рівні);

б) одиничний характер (фіксація, вочевидь, стосується найбільш значимого, з точки зору, конституцієдавця кліматичного права людини);

- в) пов'язаність із позитивними зобов'язаннями держави;
- г) позитивний спосіб їх конституційного закріплення.

Конституційне закріплення кліматичних прав людини вказує на їхню значущість у системі екологічних прав людини; спрямовує діяльність держави в напрямі їх проголошення і забезпечення; потребує переведення загальних конституційних приписів у конкретну площину формування й реалізації поточного законодавства та правореалізаційної практики [54, 308].

Разом з тим, будь-яка ефективна інституційна структура реалізації кліматичних прав людини, запроваджена конституцією або закріплена в ній, повинна бути здатною за сучасних умов протистояти багатогранним політичним викликам та трансформаціям, пов'язаним зі зміною клімату, у тривалій перспективі. На додаток до захисту кліматичних прав людини за допомогою судового процесу, що набуває дедалі більшої правової ваги і значення у світі [84, 528], згадана інституційна структура повинна бути здатною збалансувати конкуруючі демократичні інтереси суспільства, представлені в органах виконавчої та законодавчої влади, а також відповідний національний правовий досвід.

Нарешті, навіть якщо конституція прямо не передбачає кліматичні права людини, останні можуть бути логічно «виведені» з її тексту, якщо:

1) конституція не виключає захисту прав людини у сфері зміни клімату, а ле захист цих прав евентуально передбачається визнанням і закріпленням конституцією тих людських прав, які лежать в їх основі, тобто які є первинними щодо кліматичних прав (таких, як права на життя, здоров'я, харчування, питну воду, житло тощо);

2) юрисдикція судів поширюється на сферу реалізації таких людських прав, якщо конституційно не встановлено винятків щодо поширюваності юрисдикції національних судів на сферу кліматичних спорів [428, 39].

Відповідно до динамічного тлумачення Конституція має бути здатною до адаптації своїх положень у зв'язку з появою і потребами в захистові нових

прав людини, не передбачених у першопочатковому тексті, який, відтак, не повинен інтерпретуватися в обмежувальному ракурсі стосовно прав людини [428, 51]. Адже стабільний клімат необхідний для впорядкованої свободи людини [428, 53], що підтвердив американський окружний суд у справі Джуліані проти США, відзначивши, що правильним є підхід, за якого «стабільна кліматична система буквально є основою «суспільства, без якого не було б ані цивілізації, ані прогресу» [428, 51].

Отже, як показують приклади, що їх ми навели вище, сучасні конституції повинні виконувати п'ять основних функцій по відношенню до кліматичних прав людини:

1) визначити загальну нормативно-правову «рамку» для формулювання, утвердження й забезпечення реалізації кліматичних прав особи, синхронізувавши їх із відповідними питаннями, що торкаються правовстановлюючого й правореалізаційного механізмів прав людини загалом;

2) встановити ключові правові зобов'язання держави щодо зміни клімату з метою забезпечення реалізації кліматичних прав людини як важливого напрямку діяльності держави (реалізації її екологічної функції);

3) створити багатоскладову інституційну структуру, яка ефективно працюватиме для досягнення цих цілей;

4) сформулювати принципи, які визначатимуть нормативно-правову базу для реалізації і захисту кліматичних прав, яка буде створена ординарним законодавством і реалізована державою у сфері її кліматичної політики;

5) забезпечити узгодження національного підходу до правової інсталяції і забезпечення реалізації кліматичних прав людини із наявним міжнародно-правовим рівнем їх легітимації й легалізації.

Відтак, як доводить досвід конституційного розвитку, розробку інституційно-нормативної теорії кліматичного конституціоналізму, яка може сприяти утвердженню й реалізації кліматичних прав людини, вже розпочато.

Це завдання доводиться виконувати в мінливому глобальному середовищі, де зміна клімату стає дедалі помітнішим фактором у трикутнику «людина – право – держава». З урахуванням диференціації специфіки кліматичної проблематики для розвинутих країн та країн, які розвиваються, що помітно на прикладі конституційної інсталяції кліматичних прав, кліматичний конституціоналізм має представляти та вміщувати, а не асимілювати чи підпорядковувати незахідні правові культури в новій, множинній та інклюзивній онтології конституційного права.

2.3. Особливості законодавчого захисту кліматичних прав людини

Реалізація кліматичних прав людини потребує не лише конституційного визнання цих прав, але й чіткого їх законодавчого закріплення та ефективного судового захисту, які є невід’ємними складниками добросовісного (належного) урядування [15]. У законодавчому закріпленні кліматичних прав людини та механізмів їх реалізації (забезпечення, захисту тощо) також виявляється тенденція до посилення «горизонтального ефекту конституцій, згідно з яким фундаментальні права людини визначають зміст поточного законодавства, неприпустимість свавільного застосування законодавства, що призводить до посягання сутнісного змісту фундаментального права людини» [224, 252], що є важливим напрямом законодавчого регулювання у сфері зміни клімату, Згідно з інформацією Грантемського дослідницького інституту при Лондонській школі економіки та юридичного факультету Колумбійського університету [372], кожна зі 197 країн – сторін Рамкової конвенції ООН зі зміни клімату прийняла щонайменше один закон, присвячений зміні клімату, до містяться положення щодо прав і обов’язків суб’єктів права, заходів зі скорочення викидів парникових газів, підвищення енергоефективності, розвитку відновної енергетики, адаптації до кліматичних змін, встановлення відповідальності за шкоду, завдану змінами клімату, тощо. Загалом, у світі нараховують понад 1800 кліматичних законів [466].

Реалізація кліматичних прав у більшості з них пов'язана з планомірним скороченням викидів парникових газів, адже планування обмеження таких викидів супроводжується встановленням юридично обов'язкових обмежень на такі викиди, прийняттям відповідних програм та зростання бюджетного фінансування. Так, 12 держав (Бенін, Канада, Чехія, Фіджі, Франція, Німеччина, Японія, Маршаллові острови, Мексика, Україна, Велика Британія та США) подали до ООН довгострокові плани декарбонізації, як це запропоновано Паризькою кліматичною угодою [260]. Такі закони, прийняті передусім із метою скорочення викидів парникових газів, менш популярні серед країн, що розвиваються, адже там законодавцям доводиться намагатися збалансувати необхідність скорочення викидів парникових газів із цілями забезпечення прискорення економічного розвитку.

У цьому сенсі особливо важливим для України є досвід Європейського Союзу щодо визнання та нормативного закріплення кліматичних прав людини як пріоритетної цінності у сфері протидії зміні клімату. Адже у зв'язку із значним погіршенням стану клімату у другій половині XX – на початку XXI століть, проблема охорони клімату та запобігання його зміні стала однією з головних проблем Європи. Тому з початком формування Європейського Союзу його екологічна політика була спрямована на вжиття заходів із запобігання зміні клімату, на розробку та впровадження правових інструментів для покращення стану клімату [143, 196]. Відповідно, на сьогодні саме ЄС виступає своєрідним політичним «флагманом» та часто й ініціатором змін правового регулювання кліматичної ситуації в світі. Для ЄС кліматична політика є пріоритетною, високо інтегрованою в європейську стратегію, а в її реалізації країни-члени ЄС мають потужну громадську підтримку та провадять інтенсивну міжнародну діяльність [257, 63].

Разом з тим, «у процесі приведення законодавства України у відповідність до кліматичного асquis ЄС необхідно враховувати останні тенденції щодо інтеграції кліматичних питань в усі сфери політики

Європейського Союзу, зокрема, окрім екологічної сфери, у сферу енергетики, транспорту, сільського господарства та розвитку сільськогосподарських територій, охорони здоров'я тощо» [173, 8]. З цього погляду, важлива роль в інституціоналізації кліматичних прав людини належить саме європейському екологічному праву.

Так, ще 11 грудня 2019 року Єврокомісія опублікувала Європейський зелений курс (ЄЗК), чим задекларувала намір зробити Європу першим кліматично нейтральним континентом, визначивши зобов'язання ЄС досягти кліматичної нейтральності до 2050 року. З метою реалізації положень ЄЗК, 9 липня 2021 року Регламентом (ЄС) 2021/1119 Європейського парламенту та Ради був ухвалений Європейський кліматичний закон, який законодавчо закріплює мету Європейського союзу стати кліматично нейтральним до 2050 року та проміжну ціль щодо скорочення чистих викидів парникових газів на щонайменше 55% у порівнянні з рівнем 1990 року до 2030 року. Цим Законом визначається, що кліматична нейтральність до 2050 року означає досягнення чистих нульових викидів парникових газів для країн ЄС в цілому, головним чином за рахунок скорочення викидів, інвестування в зелені технології та захисту навколишнього середовища [89, 94]. Він же відіграє ключову роль в інституціоналізації кліматичних прав в європейському праві [474].

Кліматичні права, що впливають із положень Європейського кліматичного закону (далі – ЄКЗ), ґрунтуються на його загальній праволюдській спрямованості. Так, у преамбулі цього акта наголошено на тому, що:

по-перше, всі кліматичні дії ЄС та держав-членів ЄС спрямовані на захист людей і планети, добробуту, процвітання, економіки, охорони здоров'я, продовольчих систем, цілісності екосистем і біорізноманіття від загрози зміни клімату в контексті Порядку денного ООН до 2030 року та досягнення цілей Паризької угоди, а також максимізації процвітання в межах планети та підвищення стійкості та зменшення вразливості суспільства до зміни клімату.

Зважаючи на це, дії Союзу та держав-членів керуються принципами обережності та «забруднювач платить», встановленими в Договорі про функціонування Європейського Союзу, а також повинні враховувати принцип «енергоефективність перш за все» Енергетичного союзу і принцип «не зашкодь» Європейської зеленої угоди (пункт 9) [474];

по-друге, Союз повинен продовжувати свою кліматичну діяльність і міжнародне кліматичне лідерство після 2050 року, щоб захистити людей і планету від загрози небезпечної зміни клімату, переслідуючи довгострокову температурну мету, викладену в Паризькій угоді (пункт 17) [474].

Кліматичні права людини, в сенсі ЄКЗ, ґрунтуються на трьох взаємопов'язаних кліматичних цілях: передбачуваності і впевненості; адаптивної здатності; консолідації зусиль. Зокрема, щоб забезпечити передбачуваність і впевненість для всіх суб'єктів господарювання, включаючи підприємства, працівників, інвесторів і споживачів, щоб забезпечити поступове скорочення викидів парникових газів з часом і щоб перехід до кліматичної нейтральності був незворотним, Європейська Комісія повинна запропонувати проміжні кліматичні цілі до 2040 року (пункт 30 преамбули ЄКЗ) [474]. Зважаючи на те, що адаптація є ключовим компонентом довгострокової глобальної реакції на зміну клімату, держави-члени та Союз повинні посилити свою здатність до адаптації, посилити стійкість і зменшити вразливість до зміни клімату, як це передбачено статтею 7 Паризької угоди, а також максимізувати супутні переваги з іншими політиками та законодавством (пункт 31 преамбули ЄКЗ) [474].

Відповідно до пункту 38 преамбули ЄКЗ передбачається заохочення та сприяння розвитку прав громадськості на участь у боротьбі зі зміною клімату, зокрема на національному, регіональному та місцевому рівнях, у інклюзивній та доступній формі. Водночас, передбачається розвиток різних форм взаємодії Європейської комісії з усіма частинами суспільства, включаючи зацікавлені сторони, які представляють різні сектори економіки,

щоб дати їм можливість вживати заходів щодо кліматично нейтрального та стійкого до клімату суспільства, в тому числі через Європейський кліматичний пакт [474].

З аналізу пункту 39 преамбули ЄКЗ можна «вивести» окреме право громадян країн – членів ЄС – право на кліматично нейтральне суспільство⁴. Зокрема, передбачається не тільки включити мету кліматичної нейтральності у відповідні положення наднаціональних нормативних актів, але й створити постійну систему звітності щодо досягнення державами – членами ЄС цілей кліматичної нейтральності. Адже відповідно до статті 1 ЄКЗ встановлена обов’язкова мета щодо кліматичної нейтральності ЄС до 2050 року для досягнення довгострокової цілі щодо температури, викладеної в пункті (а) статті 2(1) Паризької угоди [474].

Відповідно до статті 2 ЄКЗ визначена мета кліматичної нейтральності, що складається з двох елементів: 1) загальносоюзні викиди та поглинання парникових газів, які регулюються законодавством ЄС, мають бути збалансовані в межах ЄС не пізніше 2050 року, таким чином, щоб зменшити викиди до нуля до цієї дати; 2) відповідні інституції ЄС та держави-члени ЄС вживають необхідних заходів на рівні Союзу та національному рівні, щоб уможливити колективне досягнення цілі кліматичної нейтральності. Таким чином, з мети кліматичної нейтральності ЄС можна «вивести» право громадян держав-членів ЄС на поступове зменшення викидів парникових газів у межах досягнення цілі кліматичної нейтральності ЄС, якій має підпорядковуватися діяльність не лише інституцій ЄС, але і державних органів у межах ЄС.

Стаття 3 ЄКЗ евентуально закріплює таке важливе кліматичне право, як право громадян на інформування щодо зміни клімату [474]. В юридичній літературі неодноразово наголошується на тому, що, поряд з іншими фундаментальними правами людини, право на інформування повинне

⁴ Під кліматичною нейтральністю ЄКЗ розуміє нульові нетто-викиди парникових газів. ЄКЗ також встановлює проміжну ціль зі скорочення нетто-викидів парникових газів на 55% до 2030 року від рівня 1990 року, обмежуючи внесок поглиначів до 225 млн т CO₂.

забезпечувати «правову базу для боротьби зі зміною клімату» [434], підвищення обізнаності громадян ЄС про зміну клімату та її наслідки, а також стимулювання діалогу та співпраці щодо цих питань.

Відповідно до статті 4 ЄКЗ йдеться про необхідність забезпечення соціально справедливого кліматичного переходу (у межах досягнення кліматичної нейтральності) для всіх громадян держав у межах ЄС [474]. Тим самим, вказується на право забезпечення справедливих умов адаптації до кліматичної політики ЄС, хоча зміст таких «справедливих умов» цим Законом не розкривається. Між тим, у науковій літературі вказується, що стратегія соціально справедливого кліматичного переходу «передбачає, серед іншого, виділення коштів для перепідготовки та соціального захисту працівників, а також інвестиційний план щодо трансформувannya економіки ЄС із забезпеченням якісних робочих місць» [232]. Водночас, Єврокомісія для реалізації такої стратегії пропонує: 1) ширше упроваджувати політику у контексті підтримки зайнятості, полегшення переходу з одного робочого місця на інше, доступності якісної освіти, зокрема у сфері «зеленої» трансформації; 2) запроваджувати пільгові податкові режими та системи соціального захисту в секторах, які прагнуть до досягнення кліматичних цілей, та полегшувати доступ до фінансування для малого та середнього бізнесу, чия діяльність також сприяє виконанню кліматичних цілей ЄС [91].

На адаптивних людських правах у сфері зміни клімату наголошує стаття 5 ЄКЗ. Мова йде про «тріаду» адаптивних прав у сфері кліматичних змін: право на адаптацію до зміни клімату, право на посилення стійкості до зміни клімату, право на зменшення вразливості до зміни клімату.

Із цими положеннями статті 5 ЄКЗ тісно пов'язані положення статті 9, яка прямо стосується права на участь громадськості у формуванні кліматичної політики.

На підставі аналізу змісту ЄКЗ можна сформулювати такі кліматичні права громадян ЄС: 1) право на кліматично нейтральне суспільство; 2) право

на передбачуваність і впевненість для всіх суб'єктів господарювання, включаючи підприємства, працівників, інвесторів і споживачів, у здійсненні заходів, спрямованих на відвернення та/або подолання негативних наслідків зміни клімату; 3) право на поступове зменшення викидів парникових газів; 4) право на інформування щодо зміни клімату; 5) права адаптивної «тріади» (право на адаптацію до зміни клімату, право на посилення стійкості до зміни клімату, право на зменшення вразливості до зміни клімату); 6) право на забезпечення справедливих умов адаптації до кліматичної політики; 7) права на участь громадськості у формуванні кліматичної політики. Зрозуміло, що таке виокремлення названих прав має значною мірою «постановочний» та доктринально інноваційний характер, що зумовлює необхідність уточнення змістовної складової праволюдського дискурсу у вимірі європейського кліматичного законодавства. Втім, важливість виокремлення цих кліматичних прав людини зростає в контексті реалізації Україною свого закріпленого в Преамбулі Конституції України та в Угоді про асоціацію між Україною та Європейським Союзом стратегічного європейського курсу розвитку держави [202]. Україна, в силу прийняття актів щодо внесення змін до Конституції України та щодо ратифікації згаданої Угоди про асоціацію взяла на себе низку зобов'язань щодо досягнення поступової сумісності чинного та майбутнього українського законодавства з правовою системою Європейського Союзу (*Acquis communautaire*), в тому числі й у сфері зміни клімату. Як наслідок, імплементація положень нормативно-правових актів ЄС у сфері зміни клімату, зокрема Європейського кліматичного закону, вимагає й закріплення та забезпечення реалізації в Україні кліматичних прав людини, що має стати «одним з основних векторів законотворчої діяльності та актуальним предметом правових досліджень» [89,94].

У зв'язку з систематизацією кліматичних прав людини на рівні права ЄС цікавими є приклади диференціації таких прав на рівні спеціального

кліматичного законодавства окремих країн, що потребують особливої уваги та ретельного аналізу з огляду на проблематику нашого дослідження.

Одним із перших є британський Закон про зміну клімату, прийнятий ще в 2008 році [314], який є основою для правового регулювання боротьби зі зміною клімату та реагування на неї. Цей Закон, зокрема, вимагає скорочення викидів вуглекислого газу та інших парникових газів і адаптації до ризиків зміни клімату; встановлює рамки для виконання цих вимог; підтримує зобов'язання Сполученого Королівства щодо невідкладних заходів боротьби зі зміною клімату.

Через Закон про зміну клімату уряд Великої Британії встановив мету значно скоротити викиди парникових газів у Великобританії до 2050 року, заснував парламентський Комітет зі зміни клімату. Закон про зміну клімату зобов'язує уряд Сполученого Королівства скоротити викиди парникових газів щонайменше на 100% від рівня 1990 року («чистий нуль») до 2050 року; вимагає від уряду встановити юридично обов'язкові «вуглецеві бюджети», які стануть кроком на шляху до цілі до 2050 року. Вуглецевий бюджет – це обмеження кількості парникових газів, що викидаються у Великобританії за п'ятирічний період. Бюджети повинні бути встановлені принаймні на 12 років наперед, щоб дати політикам, підприємствам і окремим особам достатньо часу для підготовки. Закон про зміну клімату вимагає від уряду Сполученого Королівства проводити оцінку ризиків зміни клімату (CCRA) кожні п'ять років. CCRA оцінює поточні та майбутні ризики та можливості для Великобританії через зміну клімату.

Британський Закон про зміну клімату не передбачає як окремий правовий інститут кліматичні права людини, проте вони впливають зі змісту законодавчо закріплених зобов'язань держави у сфері протидії зміні клімату. Користуючись концепцією взаємозв'язку прав людини та позитивних зобов'язань держави, ми можемо диференціювати такі кліматичні права людини у Великій Британії: 1) право на забезпечення державою адаптації до

зміни клімату; 2) право на скорочення викидів парникових газів щонайменше на 100% від рівня 1990 року до 2050 року; 3) право на запровадження державою юридично обов'язкових «вуглецевих бюджетів», які мають передбачати щорічне фінансування заходів з адаптації до зміни клімату.

Більшою увагою до формулювання кліматичних прав громадян відрізняється прийнятий значно пізніше Основний закон Португалії про клімат 2021 року [419], що передбачає з-поміж цілей кліматичної політики (стаття 3) сприяння швидкому та соціально збалансованому переходу до сталої економіки і суспільства, нейтрального щодо парникових газів; забезпечення кліматичної справедливості, забезпечення захисту найбільш вразливих громад до кризи зміни клімату, забезпечення поваги до прав людини, рівності і колективних прав на загальні блага; забезпечення сталого та незворотного шляху скорочення викидів парникових газів; сприяння кліматичній безпеці.

У статті 5 Закону Португалії прямо передбачене право кожного на кліматичний баланс, що передбачається як у конституційному законодавстві, так і на міжнародному рівні. При цьому право на кліматичний баланс складається з права на захист від наслідків зміни клімату, а також права вимагати від державних і приватних організацій дотримання обов'язків, якими вони зв'язані у сфері зміни клімату. Важливо, що спеціальна стаття Закону (стаття 6) присвячена саме кліматичним правам людини, що в такий спосіб виокремлюються в самостійний об'єкт правового регулювання, охорони та захисту. У ній, зокрема, передбачені такі кліматичні права людини, як: 1) право на участь в адміністративних процедурах щодо кліматичної політики відповідно до закону; 2) права на повний та ефективний захист охоронюваних законом прав та інтересів з питань клімату, що включають: а) право на позов для захисту суб'єктивних прав і охоронюваних законом інтересів у сфері клімату; б) право сприяти запобіганню, припиненню та усуненню ризиків для кліматичного балансу; в) право вимагати негайного припинення діяльності, яка загрожує або завдає шкоди кліматичному балансу.

Резюмуючи, можна констатувати наявність формально визнаних (на рівні спеціального закону) таких кліматичних прав людини у Португалії: 1) право на кліматичний баланс (складається з права на захист від наслідків зміни клімату, а також права вимагати від державних і приватних організацій дотримання обов'язків і зобов'язань, якими вони зв'язані у сфері зміни клімату); 2) право на участь в адміністративних процедурах щодо кліматичної політики відповідно до закону; 3) право брати участь у процесах розробки та перегляду інструментів кліматичної політики; 4) право на інформування у сфері клімату; 5) право на повний та ефективний захист охоронюваних законом прав та інтересів з питань клімату, що включає тріаду таких прав-можливостей: а) право на позов для захисту суб'єктивних прав і охоронюваних законом інтересів у сфері клімату; б) право сприяти запобіганню, припиненню та усуненню ризиків для кліматичного балансу; в) право вимагати негайного припинення діяльності, яка загрожує або завдає шкоди кліматичному балансу).

Досить докладно систематизуються кліматичні права людини в Рамковому Законі Перу «Про зміну клімату» 2018 року [420], що встановлює принципи, підходи та загальні положення для координації, формулювання, розробки, виконання, звітування, моніторингу, оцінки та розповсюдження державної політики для комплексного, спільного та прозорого управління адаптацією та пом'якшенням наслідків зміни клімату. Закон спрямований на зменшення вразливості країни до зміни клімату, використання можливостей низьковуглецевого зростання та виконання міжнародних зобов'язань, взятих державою згідно з Рамковою конвенцією ООН про зміну клімату. Характерно, що в цьому Законі кліматичні права людини тісно пов'язані з принципами та підходами державної кліматичної політики (статті 2, 4-5). Так, зі змісту цих положень випливають такі кліматичні права: 1) право на державні заходи з пом'якшення та адаптації до зміни клімату (впливає з принципу інтеграції); 2) право на надання послуг у сфері зміни клімату на кожному рівні публічної

влади (випливає з принципу субсидіарності); 3) право на доступ до інформації у сфері зміни клімату (випливає з принципів підзвітності органів управління зміною клімату та прозорості інформації публічного характеру); 4) право на участь в управлінні (що випливає з принципу участі); 5) право на участь у прийнятті рішень, управлінні конфліктами і досягненні консенсусу (що випливає з принципу управління кліматом); 6) право на вжиття превентивних заходів держави у сфері пом'якшення й адаптації до зміни клімату (що випливає з принципу попередження). Докладніше регулювання реалізації прав на кліматичну інформацію та на участь громадян в управлінні зміною клімату передбачене у статті 21 Закону. Зокрема, тут встановлено правило, згідно з яким компетентні органи та установи управління державними та приватними ресурсами повинні: 1) надавати своєчасну, адекватну інформацію щодо зміни клімату, щоб забезпечити ефективне здійснення права на таку інформацію; 2) встановити механізми для обміну інформацією, консультацій та діалогу, щоб гарантувати участь громадян та бізнесу на всіх етапах реалізації державної кліматичної політики та впровадження інвестиційних проєктів, пов'язаних зі зміною клімату. Таким чином, право на кліматичну інформацію та право на участь у реалізації кліматичної політики виявляються взаємопов'язаними і взаємозалежними для перуанського законодавця.

На підставі аналізу Рамкового Закону Перу «Про зміну клімату» можна дійти висновку, що в цій державі законодавець виокремлює індивідуальні та колективні кліматичні права. При цьому до першої групи таких прав він відносить: 1) право на державні заходи з пом'якшення та адаптації до зміни клімату; 2) право на надання послуг у сфері зміни клімату на кожному рівні публічної влади; 3) право на доступ до інформації у сфері зміни клімату; 4) право на участь в управлінні; 5) право на участь у прийнятті рішень, управлінні конфліктами і досягненні консенсусу; 6) право на вжиття превентивних заходів держави у сфері пом'якшення й адаптації до зміни клімату. Натомість до другої групи прав належать: 1) право на використання традиційних знань

корінних народів та їхнього бачення розвитку в гармонії з природою, в проектуванні заходів пом'якшення та адаптації до зміни клімату; 2) право на розподіл справедливих переваг, отриманих від використання цих знань; 3) право на участь громад місцевих та корінних народів у захистові, збереженні та сталому управлінні природними ресурсами для створення важливих заповідників вуглецевих запасів; 4) право на захист прав майбутніх поколінь у сприятливому для життя і здоров'я кліматі. При цьому кліматичні права людини тісно пов'язані в Рамковому Законі Перу «Про зміну клімату» із основними засадами та напрямками державної кліматичної політики.

Так само означений зв'язок добре простежується на основі аналізу положень Загального Закону Мексики про зміну клімату 2012 року. У ньому цілями відповідного законодавчого регулювання були проголошені гарантування права людей на здорове довкілля та встановлення повноважень федерального уряду, штатів і муніципалітетів у розробці та реалізації державної політики щодо адаптації до зміни клімату та пом'якшення викидів і сполук парникових газів; зменшення вразливості населення та екосистем країни до несприятливих наслідків зміни клімату, а також створення та зміцнення національного потенціалу реагування на таке явище; сприяння освіті, дослідженням, розробці та передачі технологій, а також інновацій та їх поширенню у сферах адаптації до зміни клімату і пом'якшення її наслідків; сприяння переходу до конкурентоспроможної та сталої економіки з низькими викидами вуглецю [436]. Таким чином, у цьому Законі суто кліматичні цілі були поставлені в один ряд із праволюдними, що й зумовило його загальну праволюдну спрямованість.

Такій спрямованості Закону сприяє фіксація в ньому та, відповідно, практична реалізація таких принципів кліматичної політики (стаття 26 Закону): 1) забезпечення участі громадськості в розробці, реалізації, моніторингу та оцінці Національної стратегії, планів і програм зміни клімату, пом'якшення та адаптація до наслідків зміни клімату; 2) встановлення

екологічної відповідальності, за якою дії, які впливають або можуть впливати на довкілля, винні особи повинні запобігати, мінімізувати, пом'якшувати, ремонтувати, відшкодувати, а в кінцевому підсумку, відшкодувати збитки; 3) використання економічних інструментів для пом'якшення зміни клімату, адаптації і зменшення вразливості становлять стимули для захисту, збереження та відновлення довкілля; 4) забезпечення прозорості і доступу до інформації та правосуддя про зміни клімату [436].

Важливо, що фіксація кліматичних прав людини, навіть будучи здійснена тут у непрямий спосіб, супроводжується наданням гарантій їх реалізації: 1) встановлення екологічної відповідальності; 2) забезпечення доступності судових та адміністративних засобів захисту цих прав; 3) встановлення економічних гарантій цих прав (економічні інструменти для пом'якшення зміни клімату, адаптації і зменшення вразливості населення).

У статті 106 Закону Мексики прямо закріплюється право кожної особи на наявність інституціонального забезпечення для протидії зміні клімату – право на утворення державою спеціальних органів з питань зміни клімату, а також інформаційної системи про зміну клімату, що забезпечує доступ громадян до інформації, яку вони запитують, відповідно до чинного законодавства [436].

Як засвідчує аналіз положень мексиканського Закону, ключовими для законодавця є саме процесуальні (процедурні) кліматичні права громадян. Вони, зокрема, ґрунтуються також на співвідповідальності держави та суспільства у сфері планування, здійснення та нагляду за здійсненням національної політики щодо зміни клімату. При цьому, згідно зі статтею 109 Закону три рівні влади (федеральна, влада штатів та муніципальна) сприяють співвідповідальній участі мексиканського суспільства в зазначених діях щодо зміни клімату, що так само вказує на пріоритетність колективних кліматичних прав [436].

На виконання вимог статті 109 Міжвідомча комісія з питань зміни клімату, що створюється та функціонує відповідно до цього Закону, повинна, згідно зі статтею 110 Закону, залучати громадські та приватні організації, щоб ті мали змогу висловити свою думку та вносили пропозиції щодо адаптації до зміни клімату та пом'якшення наслідків; підписувати угоди з екологічними громадськими та приватними організаціями щодо спільної діяльності в напрямі адаптації населення до зміни клімату та діям щодо пом'якшення наслідків такої зміни; координувати дії та інвестиції в соціальному та приватному секторах для впровадження заходів з адаптації до зміни клімату та пом'якшення її наслідків [436].

На підставі аналізу положень Загального Закону Мексики про зміну клімату можна дійти висновків, що в ньому законодавець виокремлює такі кліматичні права людини: 1) право на наявність інституціонального забезпечення для протидії зміні клімату, що передбачає обов'язкове утворення державою спеціальних органів з питань зміни клімату; 2) право на доступ громадян до інформації щодо зміни клімату; 3) право доступу до судових та адміністративних засобів захисту кліматичних прав; 4) право громадських та приватних організацій на артикуляцію позицій щодо адаптації до зміни клімату та пом'якшення її наслідків; 5) право громадських та приватних організацій на участь у формуванні та реалізації державної кліматичної політики. Отже, законодавчо виокремлені особисті та колективні кліматичні права, а останні постають як права право громадських та приватних організацій, що відіграють важливу роль у залученні громадськості до вирішення проблем реагування на зміну клімату та пом'якшення її наслідків.

Як впливає з проведеного аналізу законодавчого рівня закріплення кліматичних прав людини в окремих країнах, цьому закріпленню на сьогодні властиві такі риси:

1) воно є неодмінним елементом законодавства про зміну клімату, що формується в різних державах, та в основі якого лежить, за влучним висловом

А. Гетьмана та В. Костицького, «насамперед, турбота про життя і здоров'я людини» [42, 76];

2) закріплення цих прав є напрямом формування і реалізації державної кліматичної політики в різних країнах;

3) зазвичай, закріплення цих прав людини на законодавчому рівні відбувається через прийняття спеціальних законів про зміни клімату, що мають характер рамкових або узагальнюючих нормативно-правових актів;

4) ці закони приймаються під безпосереднім впливом міжнародно-правової бази, змін кліматичної ситуації, екологічних катастроф, що почастишали в останні десятиліття, вимоги представників національного і світового громадського екологічного руху, та, відповідно, мають перспективний характер (розвиваються та змінюються під впливом цієї бази, практики правореалізації, зокрема з урахуванням судової практики, що дедалі більше перетворюється на самостійний чинник забезпечення і захисту кліматичних прав людини);

5) законодавче закріплення кліматичних прав супроводжується деталізацією зобов'язань держави, бізнесу, громадянського суспільства (неурядових організацій) у сфері забезпечення кліматичних прав;

6) важливе значення в законодавчому закріпленні мають процесуальні (процедурні) кліматичні права людини, які є найбільш важливими з точки зору забезпеченості їх правореалізаційним механізмом, зокрема з точки зору можливостей їх судового захисту;

7) розвиток законодавчого регулювання кліматичних прав людини характеризується високим динамізмом, оновленням відповідної правової бази, переглядом підходів держави в напрямі застосування дедалі ширшого праволюдного підходу, розширення процесуальних можливостей реалізації цих прав у правових відносинах;

8) у ряді випадків законодавче закріплення кліматичних прав випереджає конституційне їх закріплення (як у Португалії, Перу, Мексиці), що

дає змогу твердити про наявність двох паралельних трендів правового закріплення кліматичних прав людини в позитивному праві;

9) законодавче закріплення кліматичних прав виявляється особливо значимим для країн, що розвиваються (так званого «глобального Півдня»), зокрема тих, в яких кліматична криза проявляється з особливою гостротою.

2.4. Міжнародний досвід судового захисту кліматичних прав людини

Як відомо, в сучасному світі пріоритетною юридичною гарантією захисту прав і свобод людини та громадянина визнається їх судовий захист [248, 195]. Поступово поширення набуває термін «кліматичні судові процеси», що зазвичай використовується для позначення судових позовів, поданих до міжнародних або національних судових або квазісудових органів, що порушують питання права чи фактів щодо кліматознавства, пом'якшення наслідків зміни клімату або адаптації до такої зміни [339, 4; 425, 15]. Такі судові процеси все більше зумовлюються порушенням кліматичних прав людини, а відтак привертають значну увагу зарубіжних науковців в останні роки [340; 461, 37; 495; 498, 253; 500, 7].

Використання судових процесів для утвердження і захисту кліматичних прав є новою тенденцією в інституціалізації цих прав людини. Задіяння судових засобів правового захисту відбувається здебільшого там, де кліматичне законодавство цього не робить або ж робить недостатньо послідовно [539]. Ця практика була добре задокументована в сучасній літературі [293, 3; 295, 296, 480; 297; 509] та ретельно окреслена Спеціальним доповідачем ООН з прав людини та навколишнього середовища [535]. Зарубіжні науковці помітили цю нову тенденцію, описавши її як «поворот до прав людини» у судових процесах, пов'язаних із кліматом [461, 37; 496, 240; 498, 253; 571, 149]. Цей «поворот», який уперше описали в 2018 році Ж. Піл та Г. Ософські [461], відтоді значно посилюється. Водночас, як довели А. Саварезі

та Дж. Сетцер, переважна більшість судових справ стосується пом'якшення наслідків, спрямованих на державу, та порушується громадянами і неурядовими організаціями. Судові справи проти корпорацій у сфері захисту кліматичних прав все ще є відносно нечисленними [500].

У науковій літературі зазвичай розрізняють кліматичні позови на основі типу заявників (окремі особи та/або групи, корпорації, уряди, неурядові організації) та відповідачів (державна, державні органи та приватні корпорації) [425]. При цьому, згідно з проведеними підрахунками, у судових процесах, пов'язаних із кліматом, переважну більшість справ було порушено проти держав та органів державної влади корпораціями, за якими за кількістю поданих позовів ідуть окремі особи, уряди та неурядові організації [510].

Заявниками в кліматичних справах, що ґрунтуються на правах людини, зазвичай є окремі особи (48) і групи (51) або поєднання осіб і груп (4). Лише дуже небагато справ було подано галузевими групами (3), субнаціональними урядами (2) [322] або органами самоврядування корінних народів від імені своїх членів (3) [422]. В одному випадку суди розглядали скарги щодо прав людини *proprio motu*, тобто з власної ініціативи (1) [326]. Відповідачами в кліматичних справах, заснованих на правах людини, зазвичай є держави та органи державної влади (93 із 112 справ). Проте в останні роки зростає визнання прав людини корпоративними суб'єктами на міжнародному [538], регіональному [458] та національному [424] рівнях було пов'язане зі збільшенням кількості судових процесів і щодо порушень прав людини у сфері зміни клімату корпораціями [378].

Науковці зазвичай класифікують кліматичні судові процеси відповідно до ролі, яку кліматичні проблеми відіграють у позовах заявників або в судових рішеннях [292, 492; 461]. Тому кліматичні проблеми є «центральною», коли кліматичне законодавство чи політика є основою скарги заявників. Кліматичні проблеми вважаються «периферійними» в судових процесах, які загалом стосуються політики та законодавства щодо зміни клімату, але в основному

зосереджені на інших питаннях. Нарешті, в літературі стверджується, що занепокоєння кліматом є «випадковим», якщо чітко не згадується кліматичне законодавство чи кліматична політика, але, тим не менш, вони мають явний вплив на викиди. Наприклад, занепокоєння зміною клімату є випадковим у скаргах щодо вирубки лісів або роботи електростанцій, де зміна клімату прямо не згадується.

Аналіз глобальних тенденцій світового досвіду судового захисту кліматичних прав показує, що кліматичні проблеми, як правило, все ще є периферійними в більшості кліматичних судових справ [507]. Ця тенденція контрастує з кліматичними судовими процесами на основі прав, де кліматичні проблеми є центральними у більшості випадків (76 із 112) і периферійними у меншій кількості випадків (36 випадків з 112). Наприклад, зміна клімату є центральною у справі Джуліана проти США [405], де 21 молода людина стверджувала, що «позитивні дії» уряду, які спричинили зміну клімату, порушили їхні конституційні права на життя, свободу та власність. І, навпаки, зміна клімату є периферійною у справі PSB et al. проти Бразилії (про Amazon Fund) [469], за якою чотири політичні партії звернулися до бразильського суду з проханням зобов'язати Міністерство навколишнього середовища відновити діяльність із захисту Амазонки та уникнути вирубки лісів, які є основним джерелом викидів парникових газів у Бразилії.

З-поміж 112 проаналізованих А. Саварезі та Дж. Сетцер (2022 року) судових процесів, пов'язаних із захистом кліматичних прав людини, 79 повністю або частково ґрунтувалися на основних зобов'язаннях держав у сфері прав людини, причому 60 позовів до судів було подано з моменту прийняття Паризької угоди [500]. Йшлося переважно про судовий захист загальних людських прав на належні кліматичні умови, що впливають із позитивного обов'язку держав прийняти адекватне кліматичне законодавство та на їх негативного обов'язку утримуватися від прийняття заходів і санкціонування проектів, які мають негативний вплив на клімат.

Зокрема, у 34 справах заявники дотримувалися класичної стратегії судових процесів, заснованих на кліматичних правах: вимагати від держав вжиття позитивних законодавчих/виконавчих заходів для боротьби з деградацією навколишнього середовища, яка впливає на здійснення прав людини [330; 390]. У справі Urgenda проти Нідерландів [549], наприклад, заявники стверджували, що основні зобов'язання, пов'язані з правами людини, закріплені в міжнародному праві, а саме права на життя та повагу до сімейного життя, покладають на державу позитивний обов'язок прийняти законодавство та вжити інших заходів для пом'якшення зміни клімату. Нідерландські суди значною мірою поклалися на ці правові зобов'язання, сформульовані та витлумачені відповідно до Європейської конвенції з прав людини, щоб визначити контури стандартів зобов'язань голландської держави щодо захисту кліматичних прав людей. Так само у скарзі мешканців островів Торресової протоки, яка розглядалася Комітетом ООН з прав людини, заявники посилалися на позитивні обов'язки Австралії, пов'язані із захистом прав на життя, на свободу від свавільного втручання в приватне життя, щоб стверджувати про необхідність ухвалення законодавства та вжиття інших заходів для адаптації населення до наслідків зміни клімату, а також – для обґрунтування відсутності належних дій для боротьби з пов'язаним із зміною клімату внутрішнім переміщенням людей.

У 15 справах заявники поклалися на іншу класичну стратегію в кліматичних судових процесах на основі права людини очікувати повного та беззастережного виконання державою прийнятого нею ж кліматичного законодавства [330; 390]. У кліматичних справах заявники зазвичай покладаються на державу зобов'язання з прав людини забезпечити дотримання існуючих законів щодо пом'якшення зміни клімату або адаптації до неї. Наприклад, у справі PSB та ін. проти Бразилії, чотири політичні партії стверджували, що невиконання бразильського Плану дій із запобігання та боротьби з вирубуванням лісів в Амазонії порушило право на здорове довкілля

корінних народів і майбутніх поколінь [469]. Подібним чином у справі Легарі проти Пакистану заявник стверджував, що влада цієї держави не змогла належним чином реалізувати існуючі плани та політику щодо пом'якшення наслідків клімату та адаптації до нього, що призвело до порушення його права на життя та, імпліцитно, права на здорове довкілля [278].

Характерно, що в деяких із цих справ заявники вимагали не лише забезпечення дотримання чинних законів, а й визнання нових кліматичних прав людини [341]. Наприклад, у справі ІЕА проти Бразилії заявники просили суд наказати уряду контролювати вирубку лісів в Амазонці, виступаючи за визнання права людини на стабільну кліматичну систему, здатну підтримувати людське життя, як нове й автономне право – своєрідний різновид (вимір) права на здорове довкілля, яке захищене Конституцією Бразилії [506].

Поряд із судовим захистом кліматичних прав людини, що впливають із позитивних обов'язків держави, виокремлюється також і такий напрям судового захисту, що ґрунтується на негативному обов'язку держав запобігати порушенням прав людини у сфері зміни клімату. Так, у 30 справах щодо клімату, що їх проаналізували А. Саварезі та Дж. Сетцер, заявники застосували консолідовану стратегію у відповідних кліматичних судових процесах: вони стверджували, що держави повинні утримуватися від надання дозволу щодо діяльності або вжиття заходів, що призводять до впливу на навколишнє середовище, який, у свою чергу, впливає на здійснення прав людини, таких як права на життя, сімейне життя, власність тощо, в тому числі права на стабільну кліматичну систему, придатну для життя людей [330]. Наприклад, у справі Nature and Youth і Greenpeace Norway проти Уряду Норвегії [444] заявники посилялися, серед іншого, на право на здорове довкілля, щоб оскаржити рішення норвезьких органів влади про видачу нових ліцензій на видобуток нафти і газу в Арктиці.

Порівняно невеликою (14) є кількість судових позовів, що ґрунтуються на процесуальних (процедурних) кліматичних прав людини (права на доступ до кліматичної інформації, право участі у формуванні і здійсненні державної кліматичної політики, право доступу до правосуддя у кліматичних справах), причому 9 з них було подано з моменту ухвалення Паризької угоди.

Як відомо, право на доступ до інформації про довкілля загалом досить часто застосовується в судових процесах, пов'язаних із захистом прав людини [336; 351]. Станом на кінець 2022 року 12 судових справ щодо клімату, які стосувалися прав людини, конкретно покладалися на це право. Наприклад, у справі «Грінпіс Люксембург проти Шнайдера» заявники скаржилися на те, що органи державної влади не відповіли на запит щодо інформації про те, як національний пенсійний фонд планує узгодити інвестиції з цілями Паризької угоди, а також стосовно кліматичних ризиків, пов'язаних із зазначеними інвестиціями [374].

Зростає і кількість судових справ, пов'язаних із захистом права на участь у прийнятті рішень з питань формування та/або здійснення кліматичної політики. Особливо це помітно в Європі [330; 390]. Наприклад, у справі Friends of the Irish Environment CLG проти Fingal County Council заявники намагалися посилатися на право брати участь у прийнятті рішень, щоб оскаржити рішення про продовження дозволу на будівництво нової злітно-посадкової смуги в аеропорту Дубліна [359].

У сфері захисту права доступу до правосуддя у кліматичних справах заявники посилаються на це право поряд з іншими правами. Проте, оскільки судові позови у цій сфері часто зазнають невдачі, заявники звертаються до вищих судів або міжнародних судових органів, щоб поскаржитися на відсутність доступу до правосуддя з цієї категорії справ. Наприклад, у справі Klimaseniorinnen після того, як національні суди відмовилися розглядати по суті їхні скарги на неадекватну кліматичну політику Швейцарії, група літніх швейцарських заявників звернулася до Європейського Суду з прав людини зі

скаргою на ймовірні порушення права на доступ до правосуддя у сфері кліматичних відносин [412]. Подібним чином у справі Armando Carvalho та інші проти Парламенту та Ради ЄС заявники безуспішно стверджували, що відмова Суду ЄС розглянути по суті їхню скаргу на кліматичне законодавство ЄС порушила їх право на доступ до суду [277].

Як уже зазначалося вище, в останні роки зростає визнання обов'язків корпоративних суб'єктів у сфері прав людини [301], що супроводжується зростанням судових процесів проти корпорацій, заснованих на кліматичних та пов'язаних з ними інших правах людини [291]. У цьому контексті деякі національні [302] та міжнародні [392] судові органи стверджували, що підприємства «повинні поважати та захищати права людини, а також запобігати, пом'якшувати та брати на себе відповідальність за негативний вплив на права людини, безпосередньо пов'язаний з їх діяльністю» [391].

Необхідно також констатувати наявність самостійних кліматичних прав людини на скорочення суб'єктами підприємницької діяльності викидів парникових газів; на публічне оприлюднення цими суб'єктами інформації щодо таких викидів; на доступ до ефективних засобів правового захисту від порушень з боку суб'єктів підприємницької діяльності, що вплинули на реалізацію прав людини у сфері зміни клімату. Важливо, що всі ці права: 1) підлягають судовому захистові; 2) відповідачами по судових справах є суб'єкти підприємницької діяльності; 3) впливають з позитивних зобов'язань суб'єктів підприємницької діяльності у сфері зміни клімату.

Так, у 16 кліматичних справах проти корпорацій, заснованих на правах людини, заявники зазвичай стверджували, що корпоративні суб'єкти мають позитивний обов'язок скорочувати викиди, а отже, сприяти пом'якшенню кліматичних змін. Наприклад, у Milieudefensie група активістів та неурядових організацій стверджувала, що корпорація «Ройял Датч Шелл» має зменшити свої викиди та узгодити свою діяльність із досягненням температурних цілей, закріплених у Паризькій угоді [438], тлумачачи корпоративний обов'язок

належної обачності згідно з голландським деліктним законодавством на основі зобов'язань щодо прав людини, пов'язаних із захистом прав на життя та на приватність. Відповідно, вирішуючи справу, суд послався на «поширений міжнародний консенсус щодо того, що право прав людини забезпечує захист від наслідків небезпечної зміни клімату, і що корпорації повинні поважати прав людини» [438]. Суд пішов настільки далеко, що заявив: відповідальність підприємств за дотримання прав людини «є глобальним стандартом очікуваної поведінки для всіх підприємств, де б вони не працювали» [438]. Ці висновки є новаторськими, враховуючи, що «Шелл» не має офіційних зобов'язань відповідно до міжнародного права прав людини [501].

Водночас у 10 кліматичних справах, заснованих на правах людини, проти корпоративних суб'єктів, заявники посилялися на негативний обов'язок корпорацій утримуватися від діяльності, яка завдає шкоди людям та їх правам. Наприклад, у розслідуванні справи проти Carbon Majors заявники наголошували на корпоративному обов'язку утримуватися від дій, що завдають шкоди внаслідок виконання матеріальних зобов'язань, пов'язаних із захистом людського права на життя [464]. Подібним чином у справі *Notre Affaire à Tous* та інші проти Total заявники звернулися до суду з проханням видати судову заборону, яка зобов'язує Total запобігти шкоді довкіллю, яку вони пов'язували з невиконанням корпоративних обов'язків щодо прав людини відповідно до французького законодавства про належну обачність [449].

Таким чином, практика судових процесів, заснованих на кліматичних правах людини, швидко розвивається, завдяки чому кліматичні права не лише набувають захисту, але і подекуди навіть формулюються судами як такі [428; 506]. Чітко вирізняються судові спори із захисту кліматичних прав, спрямовані проти невиконання обов'язків держави та суб'єктів підприємницької діяльності. Якщо досі переважала питома вага першої групи позовів, то останніми роками зростає чисельність і другої групи судових справ. Дедалі

частіше для захисту кліматичних прав заявники вдаються до юрисдикції вищих судових інстанцій та наднаціональних судових органів (як-от Європейського Суду з прав людини).

Очікується, що в найближчому майбутньому існують можливості для зміцнення тенденції поширення сфери застосування судових інститутів для захисту кліматичних прав людини. Із зростаючим міжнародним консенсусом щодо причин зміни клімату та збільшенням кількості та урізноманітненням конкретних наукових і прикладних доказів впливу кліматичної кризи на різні сфери суспільних відносин, ймовірно, збільшиться і кількість судових процесів щодо адаптації населення до зміни клімату та вимушеного переміщення людей через кліматичні зміни. Уроки щодо того, як найбільш ефективно та стратегічно використовувати кліматичні судові процеси, вже почали вивчатися й узагальнюватися [285; 432]. Відповідні знання будуть цінними, оскільки прогнозується, що дедалі більше держав світу прийматимуть, впроваджуватимуть й удосконалюватимуть спеціальне кліматичне законодавство, орієнтоване на поєднання праволюдських підходів із досягненням кліматичних цілей. Тому прогнозується, що майбутні кліматичні судові процеси, імовірно, дедалі більше зосереджуватимуться на забезпеченні виконання національного законодавства, а також на доведенні фактів неспроможності держави чи приватних корпорацій досягти сформульованих у законодавстві кліматичних цілей та забезпечити безперешкодну реалізацію кліматичних прав людини.

Висновки до розділу 2

1. Міжнародний досвід правового регулювання захисту кліматичних прав людини проаналізований у контексті диференціації кількох правових рівнів такого захисту, а саме: міжнародно-договірного, міжнародно-конституційного, міжнародно-законодавчого та міжнародно-судового.

2. На сьогодні превалюючою формою захисту кліматичних прав людини залишається саме міжнародно-договірна форма, зумовлена транснаціональним характером зміни клімату та початковим пріоритетним науково-теоретичним осмисленням й усвідомленням специфіки впливу кліматичної кризи на права людини саме на міжнародному рівні.

3. Основним джерелом формування системи кліматичних прав людини є новітня (сформована упродовж останніх 30 років і така, що все ще перебуває в стані активного формування) міжнародно-правова договірна база. Ключовими в її структурі є такі базові для регулювання сфери кліматичних правовідносин акти, що були прийняті, починаючи з 1990-х років (Рамкова Конвенція ООН про зміну клімату 1992 року, Кіотський протокол 1997 року та Паризька кліматична угода 2015 року та ін.). Саме на міжнародно-правовому рівні безпечний клімат було вперше концептуалізовано й конституйовано в якості окремого «блага нинішнього і майбутнього поколінь людства», а тому й самостійного об'єкта еколого-правової охорони.

4. Інституціоналізація кліматичних прав людини перешопочатково відбувається на рівні міжнародно-правової договірної бази; така інституціоналізація на сьогодні не має завершеного характеру; розвиток міжнародно-правової бази характеризується відсутністю єдиного уніфікованого й систематизуючого договору, який би передбачав чіткий перелік таких прав людини, за зразком міжнародних пактів про економічні, соціальні та культурні права і про громадянські та політичні права; перелік кліматичних прав людини на міжнародно-правовому рівні не є завершеним і його розширення триває; кліматичні права людини формулюються поряд із формулюванням нових зобов'язань національних держав-учасниць відповідних договорів у галузі захисту прав людини; важливим є наголос у формулюванні переліку цих прав на колективних правах вразливих верст суспільства (таких, як права корінних народів, мігрантів, місцевих спільнот, дітей, людей з обмеженими можливостями та інших), а також на питаннях

гендерної рівності та на розширенні прав жінок і на забезпеченні кліматичної справедливості між поколіннями (забезпечення сталого розвитку).

5. Включення кліматичних прав до текстів національних конституцій відповідає парадигмі розширення обсягу конституційного регулювання екологічних прав людини. Наразі 11 зі 197 держав світу вже включили до своїх національних конституцій відправні правові норми щодо змін клімату, що безпосередньо впливає на правове визнання й обґрунтування кліматичних прав людини, а також на можливості їх захисту в судовому порядку.

6. Захист кліматичних прав людини потребує не лише конституційного визнання цих прав, але й чіткого їх законодавчого закріплення та ефективного судового захисту, які є невід'ємними складниками доброчесного (належного) урядування. У законодавчому закріпленні кліматичних прав людини та механізмів їх реалізації (забезпечення, захисту тощо) також виявляється тенденція до посилення «горизонтального ефекту конституцій».

7. На підставі аналізу змісту європейського кліматичного законодавства виокремлені такі кліматичні права громадян ЄС: 1) право на кліматично нейтральне суспільство; 2) право на передбачуваність і впевненість для всіх суб'єктів господарювання, включаючи підприємства, працівників, інвесторів і споживачів, у здійсненні заходів, спрямованих на відвернення та/або подолання негативних наслідків зміни клімату; 3) право на поступове зменшення викидів парникових газів; 4) право на інформування щодо зміни клімату; 5) адаптивна «тріада» прав (право на адаптацію до зміни клімату, право на посилення стійкості до зміни клімату, право на зменшення вразливості до зміни клімату); 6) право на забезпечення справедливих умов адаптації до кліматичної політики; 7) права на участь громадськості у формуванні кліматичної політики.

8. Законодавчому закріпленню кліматичних прав людини в окремих країнах на сьогодні властиві такі риси: 1) воно є неодмінним елементом законодавства про зміну клімату, що формується в різних державах; 2)

закріплення цих прав є напрямом формування і реалізації державної кліматичної політики в різних країнах через прийняття спеціальних законів про зміни клімату, що мають характер рамкових або узагальнюючих нормативно-правових актів; 3) ці закони приймаються під безпосереднім впливом міжнародно-правової бази, змін кліматичної ситуації, екологічних катастроф, вимоги представників національного і світового громадського екологічного руху; 4) законодавче закріплення кліматичних прав супроводжується деталізацією зобов'язань держави, бізнесу, громадянського суспільства (неурядових організацій) у сфері забезпечення кліматичних прав; 5) важливе значення в законодавчому закріпленні мають процесуальні (процедурні) кліматичні права людини; 6) у ряді випадків законодавче закріплення кліматичних прав випереджає конституційне їх закріплення (як у Португалії, Перу, Мексиці), що дає змогу твердити про наявність двох паралельних, часом таких, що не перехреснюються, трендів правового закріплення кліматичних прав людини в позитивному праві.

9. Поступово в різних країнах судові інструменти захисту кліматичних прав людини виходять на перший план. Поширення набуває термін «кліматичні судові процеси», що зазвичай використовується для позначення судових позовів, поданих до міжнародних або національних судових чи квазісудових органів, що порушують питання права чи фактів щодо кліматознавства, пом'якшення наслідків зміни клімату або адаптації до такої зміни. Такі судові процеси все більше зумовлюються порушенням кліматичних прав людини, а відтак привертають значну увагу зарубіжних науковців в останні роки.

10. Диференційовано розглянуті кліматичні судові позови на основі типу заявників (окремі особи та/або групи, корпорації, уряди, неурядові організації) та відповідачів (держава, державні органи та приватні корпорації). При цьому в судових процесах, пов'язаних із кліматом, переважну більшість справ було порушено проти держав та органів державної влади корпораціями,

за якими за кількістю поданих позовів ідуть окремі особи, уряди та неурядові організації.

11. В останні роки зростаюче визнання прав людини корпоративними суб'єктами на міжнародному, регіональному та національному рівнях пов'язане зі збільшенням кількості судових процесів і щодо корпоративних порушень прав людини у сфері зміни клімату. У ході цих процесів не лише знаходять захист традиційні права людини, що перебувають під впливом кліматичних змін, але й набувають захисту власне кліматичні права (права на стабільний клімат, належні кліматичні умови життя, доступ до кліматичної інформації, доступ до правосуддя у кліматичних справах, право на забезпечення державою зменшення викидів парникових газів, право на участь у формуванні та/або здійсненні кліматичної політики, право на додатковий захист вразливих верств суспільства, обумовлений кліматичними змінами, та ін.).

РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ЗАХИСТУ ОСНОВНИХ КЛІМАТИЧНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ

3.1. Право на безпечне для життя і здоров'я довкілля як основа виокремлення кліматичних прав людини

Право людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля відноситься до числа її фундаментальних прав, яке в своїй основі носить природний характер. Тому вона потребує захисту, в тому числі шляхом офіційного закріплення права на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище.

Екологічні проблеми виходять за межі окремих держав, їх вирішення стає справою всього світового співтовариства. Однак, доводиться констатувати, що право людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля не закріплено в таких основоположних актах, як Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права та Європейська конвенція про захист прав людини та основоположних свобод.

Більш прогресивним тут виявився вітчизняний досвід: це той випадок, коли національне законодавство випередило міжнародне право. Зокрема, Конституція України, базуючись на гуманістичних і правових ідеях визнання людини найвищою соціальною цінністю (стаття 3), передбачила обов'язок держави забезпечувати екологічну безпеку і підтримувати екологічну рівновагу на території України (стаття 16). Як уже відзначалося у першому розділі, кожному громадянину в Україні гарантується право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, відшкодування збитків, заподіяних порушенням цього права та право на вільний доступ до екологічної інформації (стаття 50) [110]. Крім того, відповідна норма закріплена у пункті «а» частини першої статті 9 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»: «кожний громадянин України має право на безпечне для його життя та здоров'я навколишнє природне середовище» [200].

Варто зауважити, що в перші роки існування Організації Об'єднаних Націй право людини на безпечне для людини навколишнє природне середовище не було виокремлене в самостійну категорію та вважалося елементом права на життя й права на достатній життєвий рівень. Лише після проведення у 1972 році Стокгольмської конференції ООН з навколишнього середовища, результатом якої було закріплення міжнародних принципів збереження довкілля, до порядку денного цієї авторитетної організації було включено питання про необхідність охорони природного середовища з метою забезпечення основоположних прав людини. Зазначена конференція носила чітко виражений антропоцентричний характер, що виразно продемонстрували задекларовані на ній основоположні засади збереження довкілля. На конференції було прийнято Стокгольмську декларацію, яка закріпила 26 принципів збереження довкілля [60].

Аналіз положень низки документів, ухвалених органами ООН, зокрема Генеральною Асамблеєю ООН, дає можливість простежити зростаючу впевненість у залежності прав людини від стану навколишнього природного середовища, зокрема: Всесвітня хартія природи, ухвалена Генеральною Асамблеєю ООН резолюцією 37/7 від 28 жовтня 1982 року, наголошує на можливості задоволення потреб кожної людини лише шляхом забезпечення належного функціонування природних систем: «Природу необхідно поважати, не порушуючи її основні процеси» [38]. Принципи Хартії повинні знайти відображення в національному законодавстві та практиці кожної держави, а також на міжнародному рівні. Резолюція 45/04 Генеральної Асамблеї ООН «Про необхідність забезпечення здорового навколишнього середовища в інтересах добробуту людини» [196] продовжує ідею поєднання прав людини з безпечним для життя і здоров'я довкіллям, обґрунтовуючи її правом кожного жити в сприятливому для повноцінного життя і здоров'я середовищі.

Наступна Конференція ООН, що пройшла в червні 1992 р. в Ріо-де-Жанейро (Бразилія), прийняла три важливих документи, у яких з'явилися своє

відображення положення, які стосуються права людини на сприятливе і безпечне довкілля: Декларації з навколишнього середовища і розвитку, «Порядок денний на ХХІ століття» та Принципи для глобального консенсусу раціонального використання, збереження та сталого розвитку всіх видів лісів. Також на ній були відкриті для підписання дві конвенції: Конвенція про охорону біологічного різноманіття [107] та Рамкова Конвенція про зміну клімату [217]. У принципі 1 Декларації з навколишнього середовища і розвитку задеклароване право на чисте, безпечне для життя і здоров'я людини довкілля: «Турбота про людину займає центральне місце в діяльності по забезпеченню сталого розвитку. Люди мають право жити в доброму здоров'ї та плідно працювати в гармонії з природою» [60].

У Декларації Ріо-де-Жанейро з навколишнього середовища і розвитку простежується інноваційний на той час підхід до складових елементів права на сприятливе довкілля, що є необхідними для досягнення сталого розвитку і покращення якості життя для кожної людини, зокрема: по-перше, праву людини на сприятливе довкілля кореспондує обов'язок держави обмежити та ліквідувати нежиттєздатні моделі виробництва і споживання, заохочувати відповідну демографічну політику (принцип 8 Декларації [60]); по-друге, доступ кожної людини до інформації про стан довкілля, яка знаходиться в розпорядженні державних органів, у тому числі інформацію про небезпечні матеріали і діяльність в їхніх громадах (принцип 10 Декларації [60]); по-третє, право людини на участь в процесах прийняття екологічних рішень (принцип 10 Декларації [60]); по-четверте, право людини на використання ефективних судових і адміністративних процедур, включаючи заходи судового захисту (принцип 10 Декларації [60]); по-п'яте, право жертв забруднення на отримання компенсації за негативні наслідки екологічної шкоди (принцип 13 Декларації [60]).

Незважаючи на абстрактність формулювань у положеннях зазначеної Декларації, не можна залишити поза увагою її ключову роль у остаточному

закріпленні концепції сталого розвитку, яка й сьогодні визнається центральним елементом не лише в системі міжнародного права навколишнього природного середовища, а й міжнародній системі захисту прав людини.

Отже, ґрунтуючись на закономірностях розвитку ідеї залежності прав людини від якості довкілля маємо підстави стверджувати, що наприкінці ХХ століття сприятливий стан навколишнього природного середовища починає розглядатись як необхідний елемент сталого розвитку людства.

Важливе значення для міжнародно-правового закріплення права людини на сприятливе і безпечне довкілля має Паризька угода про зміну клімату, яка називає зміну клімату спільною проблемою людства і закликає сторони угоди поважати, заохочувати і брати до уваги свої відповідні зобов'язання в галузі захисту прав людини, право на здоров'я, права корінних народів, мігрантів, місцевих спільнот, дітей, людей з обмеженими можливостями та інших вразливих категорій осіб, а також гендерну рівність, розширення прав і можливостей жінок і справедливість між поколіннями (забезпечення сталого розвитку) [168].

Новий важливий крок у розвитку права на сприятливе і безпечне довкілля як основу кліматичних прав людини було зроблено 25 вересня 2015 року, коли було прийнято Резолюцію 70/1 Генеральної Асамблеї ООН «Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 р.». У пункті 14 Резолюції було визнано зміну клімату гострою проблемою сучасності, яка має негативні наслідки та підриває здатність всіх країн досягти стійкого розвитку. Тому економічне зростання не повинно супроводжуватися погіршенням стану довкілля, а країни-учасниці повинні переходити на раціональні моделі споживання ресурсів, зокрема, водних, енергетичних, та застосовувати екологічно продумане регулювання і безпечне використання хімічних речовин, скорочення і переробки відходів, з метою

скорочення до мінімуму антропогенного впливу на здоров'я людини і глобальну кліматичну систему [169].

У вересні 2021 року в Женеві відбулася 48-ма сесія Ради ООН з прав людини, яка розглянула питання захисту усіх прав людини у світі, у тому числі безпечне довкілля. На її основі 8 жовтня 2021 р. Рада ООН прийняла резолюцію 48/13 «Право людини на чисте, здорове і стале навколишнє середовище» [205]. У Преамбулі Резолюції Рада визнає, що сталий розвиток у трьох його аспектах (соціальному, економічному та екологічному) і охорона довкілля, включаючи екосистеми, сприяють та допомагають благополуччю людини та здійсненню прав людини, включаючи права на життя, на найвищий досяжний рівень фізичного та психічного здоров'я, на достатній життєвий рівень, на достатнє харчування, на житло, на безпечну питну воду та санітарію, а також на участь у культурному житті, для нинішнього та майбутніх поколінь. Також Рада з прав людини ствердила: «вплив зміни клімату, нестійке природокористування, забруднення повітря, землі та води, нераціональне поводження з хімічними речовинами та відходами, спричинена цим втрата біорізноманіття та скорочення екосистемних послуг перешкоджають користуванню безпечним, чистим, здоровим та стійким навколишнім середовищем та що шкода як прямі, так і непрямі для реального користування всіма правами людини» [205].

Відтак, Рада ООН з прав людини, по-перше, визнала право на чисте, здорове та стійке навколишнє середовище як право людини, яке необхідне для повного здійснення всіх прав людини; по-друге, зазначила, що право на чисте, здорове та стійке довкілля пов'язане з іншими правами та чинним міжнародним правом; по-третє, підтвердила, що заохочення прав людини на чисте, здорове та стійке довкілля вимагає повного виконання багатосторонніх природоохоронних угод відповідно до принципів міжнародного права довкілля [205].

На основі зазначеного, можемо стверджувати, що між основними правами людини, зокрема правом на життя і чисте довкілля та охороною навколишнього природного середовища, існує міцний зв'язок, який можна розглядати з двох точок зору:

по-перше, захист навколишнього природного середовища може виступати засобом досягнення мети дотримання універсальних стандартів у галузі прав людини (наприклад, права людини на життя, здоров'я, чисте і безпечне довкілля);

по-друге, юридичний захист прав людини може стати засобом досягнення цілей захисту та збереження навколишнього середовища (наприклад, захист прав на отримання екологічної інформації, права на доступ до правосуддя, права на участь у прийнятті рішень у сфері екології або права на відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок забруднення довкілля).

Вперше про проблему кліматичних прав людини заговорили в 2005 році, коли представники корінного індіанського населення – племена інуїтів, які живуть в Північній Америці, – звернулись в Міжамериканський Суд з прав людини з вимогою до уряду США виплатити компенсацію за невжиття заходів для зниження рівня парникових газів, у результаті чого змінився клімат в місцях їх проживання. Підвищення річних температур призвело до танення вічної мерзлоти Арктики, через що в корінних народів почало руйнуватись житло та зникати звичні види диких тварин – об'єкт їхнього полювання. Суд відмовив представникам племені в прийнятті позову, але до цієї проблеми була прикута значна увага громадськості та почалось її публічне обговорення [83, 413, 491].

Авторитетними міжнародними організаціями право на безпечне, чисте, здорове та стає довкілля визнане як право людини, яке є важливим для здійснення прав людини, а деградація навколишнього середовища, зміна клімату та несталий розвиток вважаються одними з найбільш нагальних і серйозних загроз здатності нинішніх і майбутніх поколінь користуватися

правами людини, включаючи право на життя. Фактично тим самим підтверджено визначальне значення права на безпечне, чисте, здорове та стає докілья як нормативну основу виокремлення кліматичних прав людей, де згадане фундаментальне право набуває конкретизації та змістовного розкриття у структурі власне кліматичних правовідносин.

Отже, не викликає сумніву, що право на життя безумовно пов'язане з якістю навколишнього природного середовища, у якому проживає людина, а тому дотримання екологічних норм та вимог відіграє в здійсненні цього права важливу роль [256, 126]. В юридичному розумінні якість докілья визначається встановленими в правовому порядку нормативами (гранично допустимі концентрації шкідливих речовин у воді, атмосферному повітрі та ґрунтах (ГДК), нормативи гранично допустимих рівнів впливу шуму, вібрації, магнітних полів, рівнів радіаційного впливу тощо). Відповідність стану навколишнього середовища цим нормативам свідчить про безпечну, а невідповідність – про несприятливе (небезпечну) якість для людини. Відповідно, право людини на безпечне для життя і здоров'я докілья, як передумова кліматичних прав людини, – це фактично її право вимагати дотримання еколого-правових нормативів. Вони встановлені у всіх країнах і на міжнародному рівні.

У сучасній юриспруденції сформовано погляд на людське право на безпечне для життя і здоров'я докілья як складне право, що структурується на низку можливостей (правомочностей), що зумовлено його комплексним характером і значенням у системі людських прав, що забезпечують фізичне буття людини [213, 10]. Так, Н. Кобецька характеризує право на безпечне навколишнє природне середовище як інтегровану правову категорію, що синтезує в своїй основі ряд галузевих прав: а) право на стабільну екологічну обстановку; б) право на екологічне благополуччя; в) право на якісне, сприятливе, здорове навколишнє природне середовище; г) право на використання корисних властивостей природи для задоволення необхідних

життєвозабезпечувальних фізіологічних і духовних потреб; д) право на охорону життя і здоров'я від несприятливих природних умов і природно/антропогенних факторів [100, 44]. В. Бредіхіна стверджує, що структура права на безпечне навколишнє природне середовище як суб'єктивного включає такі основні елементи: 1) право проживання у навколишньому середовищі, безпечному для життя і здоров'я людини; 2) право на безпечне природокористування; 3) можливість здійснювати власні правомірні дії з реалізації та захисту права на безпечне довкілля; 4) право вимагати від усіх зобов'язаних осіб (у тому числі й від держави) виконання визначених дій, спрямованих на реалізацію цього права; 5) право на звернення у відповідні органи з метою захисту порушеного права; здійснення його захисту всіма правовими способами (у деяких випадках — самозахист) [24, 19]. Так само, на думку С. Грицкевича, зазначеним правом доцільно вважати закріплену нормами Конституції цілу групу можливостей, спрямовану на задоволення екологічних потреб та інтересів людини [48, 57]. З точки зору В. Корольової, право на безпечне для життя і здоров'я довкілля має складну структуру, а його зміст необхідно розглядати з урахуванням критеріїв безпечного стану довкілля (зокрема, системи екологічних, санітарно-протиепідемічних та інших норм, нормативів, вимог, правил, заборон тощо, які визначаються стандартами та іншими обов'язковими для виконання нормативними документами) [110].

Отже, всі цитовані вище автори наполягають на складному, структурованому характерові цього права людини, що містить у своїй структурі цілу «гаму» можливостей правомірної поведінки людини. Погоджуємося з висновком Я. Орловської про те, що зміст даного права має тенденцію до розвитку та розширення, оскільки на сьогоднішній час в Україні спостерігається зміна національного законодавства та приведення у відповідність його до міжнародних стандартів [160].

Характерно, що означений доктринальний підхід щодо складної структури права на безпечне для життя і здоров'я довкілля певною мірою знаходить підтвердження і на рівні позитивного права. Так, відповідно до статті 293 Цивільного кодексу України визначено, що право на безпечне довкілля розуміється як сукупність права на достовірну інформацію про стан довкілля, право на інформації про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її збирання та поширення; право вимагати припинення діяльності, що заподіює шкоду навколишньому природному середовищу; право на «безпечні для неї продукти споживання (харчові продукти та предмети побуту»); право на «належні, безпечні і здорові умови праці, проживання, навчання» [246].

Логічний ряд у структурі права людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля може бути суттєво розширений за рахунок включення до нього всіх елементів довкілля, зокрема і клімату та його зміни, що набувають значення автономного фактора формування безпечного для життя і здоров'я людини довкілля. Адже в еколого-правовому аспекті клімат цілком справедливо розглядають як цілісну сукупність (систему) природних умов і процесів [209, 112], а зміни клімату –в єдиному еколого-правовому контексті зі змінами у підсистемах довкілля (Стратегія екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату на період до 2030 року [204]). Відповідно до статті 1 Закону України «Про оцінку впливу на довкілля» вплив клімат прямо вказаний поряд з іншими підсистемами (об'єктами) у структурі єдиної системи довкілля. Водночас, Рамкова конвенція ООН про зміну клімату закономірно розглядається вченими як одна з ключових складових забезпечення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в цілому [30, 47].

Отже, вищезазначені доктринально-правові та законодавчі особливості детермінують можливість розгляду права на безпечне для життя і здоров'я людини довкілля як своєрідного нормативного, гуманітарно-правового та аксіологічного фундаменту формування всієї системи кліматичних прав

людини, як і системи екологічних прав людини в цілому [93, 38, 42]. Адже саме право на безпечне довкілля вважається «основним у системі екологічних прав, тому всі інші екологічні права виступають засобами його забезпечення, або ж гарантіями, які розширюють межі його змісту» [123, 17]. Кліматичні права людини виступають своєрідною формою прояву, конкретизації та деталізації базового екологічного права людини стосовно певної предметно визначеної сфери довкілля – а саме сфери клімату, точніше його змін.

Зміна клімату є одним із головних викликів сучасності, який вимагає об'єднання зусиль міжнародного співтовариства для збереження нашої планети. Забезпечення захисту кліматичних прав людини стає пріоритетним напрямом державної екологічної політики з огляду на нові виклики, такі як зміна клімату та її наслідки, необхідність адаптуватись до цих наслідків, зменшення біологічного різноманіття, зникнення природних видів і екосистем, забруднення довкілля шкідливими речовинами тощо. Нові загрози, негативні впливи на навколишнє природне середовище сприяють формуванню нових видів правовідносин, екологізації свідомості та виникненню і розвитку кліматичних прав людини.

Основними засобами захисту права людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля слід визнати: судовий захист (у порядку загального, спеціалізованого або конституційного судочинства, а також – звернення до міжнародних судових органів, на кшталт ЄСПЛ), звернення до органів державної влади та їх посадових осіб в адміністративному порядку, звернення до омбудсмана щодо захисту порушеного права, звернення до господарюючих суб'єктів тощо. Нині система відповідних правових засобів перебуває в стадії динамічного розвитку, зумовленого розширенням міжнародно-правової компоненти захисту кліматичних прав людини, поширенням судової практики зарубіжних судових органів та їх впливом на національні правопорядки, подальшим структуруванням судових засобів захисту, зокрема появою спеціалізованих судових механізмів (спеціалізація судів і суддів) тощо.

Вагомим елементом цієї системи є механізми реагування з боку інституцій громадянського суспільства (різноманітних екологічних організацій, «кліматичних» активістів тощо), які сприяють захистові цього екологічного права.

3.2. Право на інформацію про зміни клімату та їх наслідки

Інформація є важливим ресурсом сучасного соціуму, роль якого насправді важко переоцінити. Інформаційні правовідносини забезпечують ефективність виконання функцій держави, забезпечення прав і свобод людини, реалізацію державної політики в різних сферах життєдіяльності суспільства.

Інформація – сукупність різноманітних повідомлень про події, що відбуваються в будь-якій системі та середовищі. Відомості, які формують уявлення про певну сторону матеріального світу, та процеси, що в ньому відбуваються, називається інформацією. Інформація невіддільна від матеріального світу, який розвивається за об'єктивними законами [102, 10].

Законодавче визначення поняття «інформація» наведено у статті 1 Закону України «Про інформацію», відповідно до якого інформація – це будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді [191]. Аналогічне нормативне визначення цієї категорії закріплено в частині 1 статті 200 Цивільного кодексу України [246]. Більш деталізовану дефініцію поняття «інформація» законодавець сформулював в Законі України «Про захист економічної конкуренції»: «інформація – відомості в будь-якій формі й вигляді та збережені на будь-яких носіях (у тому числі листування, книги, помітки, ілюстрації (карти, діаграми, органограми, малюнки, схеми тощо), фотографії, голограми, кіно-, відео-, мікрофільми, звукові записи, бази даних комп'ютерних систем або повне чи часткове відтворення їх елементів), пояснення осіб та будь-які інші публічно оголошені чи документовані відомості» (стаття 1 Закону [186]).

Право на інформацію є самостійним суб'єктивним правом, яке дозволяє людині вільно шукати, передавати, створювати, одержувати та поширювати інформацію будь-яким законним способом. Це право відіграє важливу роль у правовому житті та розвитку суспільства, активно впливає на процеси формування та реалізації права людини на доступ до інформації. Будучи закріпленим на конституційному рівні, це право виступає як основне, фундаментальне право індивіда, опосередковує найбільш суттєві та принципові взаємозв'язки в суспільстві, що несуть в собі інформаційні зміни, необхідні для розвитку соціальної системи [96, 42].

Право на доступ до інформації в Україні є конституційним правом людини, яке передбачене і гарантоване частиною 2 статті 34 Конституції України: «Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір» [110]. У частині другій статті 50 Конституції України закріплено положення: «кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення. Така інформація ніким не може бути засекречена» [110]. Принципи реалізації права на екологічну інформацію впливають із положень частини другої статті 34 та частини другої статті 50 Конституції України [110], а також з положень Орхуської конвенції [104], що є частиною національного законодавства України.

Інформація має специфічні юридичні властивості. За змістом вона може бути: про особу (фізичну чи юридичну), довідково-енциклопедичного характеру, про стан довкілля (екологічна інформація, кліматична інформація), про товари (роботи, послуги), науково-технічна, статистична, соціологічна та ін.

Право володіти інформацією про стан довкілля, стан взаємодії та рівні його забруднення, інформацією про якість харчових продуктів і предметів побуту, загрози виникнення і причини надзвичайних екологічних ситуацій,

результати їх ліквідації тощо є важливим правом кожної людини. Невід’ємною частиною права на екологічну інформацію є також і право вільного доступу до такої інформації, її доступність та достовірність. Враховуючи це, виникає необхідність визнання конституційним право кожного на вільний доступ до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів та предметів побуту, а також урегулювання механізмів, форм та способів збору, аналізу та поширення такої інформації, тобто мова йде про конституційне закріплення права на екологічну інформацію, як складову права на інформацію [86, 25, 23].

У законодавстві України містяться різні поняття: «екологічна інформація», «інформація про стан навколишнього природного середовища», «інформація про стан довкілля» тощо. У Законі України «Про інформацію», термін інформація визначена як інформація про стан довкілля (екологічна інформація) [191], у Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» – як інформація про стан навколишнього природного середовища (екологічна інформація) [200]. Офіційний сайт Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України використовує декілька понять, зокрема, зустрічається два види перекладу Директиви 2003/4/ЄЕС від 28 січня 2003 року: «Про доступ громадськості до екологічної інформації та про скасування Директиви Ради 90/313/ЄЕС» [181] або «Про доступ громадськості до інформації про навколишнє природне середовище та про скасування Директиви Ради 90/313/ЄЕС». Отже, можна говорити про офіційне ототожнення законодавцем даних категорій. Проте, різне розуміння законодавцем вказаної правової категорії тягне за собою непорозуміння у тлумаченні терміну «екологічна інформація» та викликає проблеми у його подальшій реалізації.

Погоджуючись з точкою зору О. Борщевської та О. Іванової, щодо необхідності розрізнення поняття «екологічна інформація» від терміну «інформація про стан навколишнього природного середовища» [21, 145-146], вважаємо, що зазначені категорії співвідносяться між собою як частина і ціле.

Таким чином до поняття «екологічна інформація» слід віднести відомості про навколишнє природне середовище, заходи, що вживаються для охорони навколишнього середовища, раціонального використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки, охорони життя і здоров'я громадян, а також інформацію про екологічну безпеку, необхідність інформування населення про радіаційну обстановку та радіаційну безпеку, заходи, що вживаються щодо її забезпечення [19], що пов'язано з реалізацією вказаного екологічного права.

Найважливішими для людини є такі види інформації, які впливають на її життя, здоров'я, навколишнє середовище, якість продуктів харчування, рівень життя, на її права, свободи та обов'язки. Така інформація, доступ до якої не може бути обмеженим, отримала назву «відкрита інформація». До відкритої інформації безумовно повинна належати інформація про стан довкілля (екологічна інформація) – відомості та/або дані про: стан складових довкілля та його компонентів, зокрема генетично модифікованих організмів, та взаємодія між цими компонентами; фактори, що впливають або можуть впливати на складові довкілля (речовини, енергія, шум і випромінювання, діяльність або заходи, зокрема адміністративні, угоди у сфері навколишнього природного середовища, політика, законодавство, плани та програми); стан здоров'я та безпеки людей, умови життя людей, стан об'єктів культури і споруд тією мірою, якою на них впливає або може вплинути стан компонентів довкілля; інші відомості та/або дані [85, 102, 15-16].

Екологічну інформацію можна вважати кінцевим продуктом управлінської діяльності держави; значна частина екологічної інформації перебуває у складі державних інформаційних ресурсів, хоча вона має бути відкритою і доступною; екологічна інформація є об'єктом майнових відносин і об'єктом права власності [131, 57].

В юридичній науці робляться спроби виокремити юридичні можливості, що у своїй сукупності формують суб'єктивне право людини на екологічну

інформацію. Зокрема, наводяться правомочності щодо: а) вільного отримання (у будь-який спосіб – з теле-, радіопередач, із друкованих засобів масової інформації, з довідників, спеціальних бюлетенів тощо. Отримати таку інформацію можна шляхом звернення до органів, які мають таку інформацію з інформаційним запитом, який задовольняється у строки, визначені законом); б) використання (одержана інформація дозволяє приймати власні рішення); поширення (одержана інформація може бути передана усно, письмово тощо не визначеному колу осіб, які мають до неї інтерес); в) зберігання такої інформації (за законом будь-яка інформація може бути товаром) [123, 55-56]. Таким чином, перелік зазначених юридичних можливостей людини у сфері реалізації права на екологічну інформацію, у тому числі про зміну клімату, охоплює закріплений у частині другій статті 34 Основного Закону конституційний «мінімум» – «збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію» про довкілля [110].

Законодавець деталізує сутність екологічної інформації в частині першій статті 25 Закону України «Про охорону навколишнього середовища», закріпивши і її види [200]. У пункті 3 статті 2 Орхуської конвенції теж наводиться перелік видів інформації, яку слід вважати екологічною [104].

Необхідно звернути увагу на те, що незважаючи на надзвичайну важливість права на інформацію, зокрема, екологічну, все ж воно не є абсолютним і може бути обмежене. Така точка зору висловлена в правовій позиції Конституційного Суду України у Рішенні Конституційного Суду України (Перший сенат) від 22 січня 2020 року № 1-р(І)/2020 [218].

Згідно з положеннями національного законодавства, право на екологічну інформацію може бути обмежене: а) в умовах воєнного або надзвичайного стану із зазначенням строку дії цих обмежень (стаття 64 Конституції України [110]), або якщо її оприлюднення може негативно впливати на: конфіденційність діяльності державних органів у випадках, коли

така конфіденційність передбачена національним законодавством, міжнародні стосунки, національну оборону або державну безпеку (Закон України «Про державну таємницю»); б) при здійсненні правосуддя; в) з метою захисту конфіденційності комерційної та промислової інформації у випадках, коли така конфіденційність охороняється законом, крім інформації про викиди, скиди небезпечних речовин, про розміщення відходів, про інші небезпечні впливи на довкілля; г) для захисту права інтелектуальної власності; д) для захисту інформації, що стосується особистого життя громадян; е) для захисту інтереси третьої сторони, яка надала інформацію; навколишнє природне середовище, на яке поширюється така інформація, наприклад про місця розмноження рідкісних видів рослин і тварин (стаття 4 Орхуської Конвенції [104]).

Отже, конституційне право на екологічну інформацію та інформацію про стан клімату є правом кожного на безперешкодне отримання повних, достовірних, своєчасних та вичерпних даних, знання, навички або відомості про стан навколишнього природного середовища, його компоненти та взаємодію між ними, екологічні загрози та небезпеки, заходи та засоби охорони, а також освітні заходи та пропаганда природоохоронного руху, відкритий доступ до яких має на меті забезпечення основоположних конституційних прав та інтересів людини та збереження середовища її існування.

Право на доступ до інформації – одне із основоположних прав людини, оскільки інформація впливає на наш вибір та свідомість, а також є рушійною силою розвитку суспільства загалом [61, 85, 90], а доступ до екологічної інформації розглядається як необхідна умова запобігання порушенням прав людини [536].

На ці аспекти праворозуміння орієнтує і Європейська директива про публічний доступ до екологічної інформації 2003/4/ЄС. Відповідно до положень Директиви держави-члени повинні гарантувати доступність та

відкритість екологічної інформації, якою володіє державний орган або державний орган, для будь-якої особи, яка запитує її, забезпечити належне інформування громадськості державними органами про права громадян, якими вони користуються згідно з цією Директивою, і надавати інформацію та поради з цього приводу [8, 342].

Право на інформацію про зміну клімату та її наслідки слід розглядати як різновид права на екологічну інформацію, що предметно обмежений сферою зміни клімату та її наслідками. Його складовими можна вважати можливості вільно, безперешкодно та своєчасно отримувати (набувати у будь-який не заборонений законом спосіб), використовувати, у тому числі накопичувати (концентрувати) та поширювати (реалізовувати) достовірну (об'єктивну, неспотворену) і зрозумілу (таку, що можливо осмислити без необхідності застосовувати додаткові знання чи навички) інформацію про зміни клімату та їх наслідки, а також мати безперешкодний доступ до такої інформації та засобів її поширення, незважаючи на фінансові чи інші обставини (без зайвого фінансового обтяження), право мати і висловлювати свою думку, а також мати достатній рівень поінформованості (для кожного члена суспільства) з питань зміни клімату та їх наслідків (можливість мати достатню освіту з питань клімату), який дозволяє адекватно оцінювати наявні відомості (дані) щодо кліматичної проблематики у світлі захисту прав людини.

З плином часу дедалі вагомішими складниками цього суб'єктивного права стають саме доступність такої інформації та її об'єктивність. Загальний коментар до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права № 34 прямо використовує термін «право доступу до інформації» та вказує, що зобов'язання держав-учасниць щодо забезпечення права на доступ до публічної інформації включають обов'язки: (1) проактивно розмістити публічну інформацію у відкритому доступі, (2) забезпечити легкий, швидкий, ефективний та практичний доступ до такої інформації, (3) запровадити необхідні процедури для забезпечення права на доступ до цієї інформації, (4)

забезпечити своєчасне опрацювання інформаційних запитів, (5) забезпечити розумну вартість доступу до інформації, (6) вказати причину у разі відмови та платформу правових заходів проти такої відмови [147].

У контексті сфери доступу до інформації в Орхуській конвенції відзначається важливість просувати інформацію про стан клімату через належну освіту та громадську обізнаність, а освіта, інформування громадськості та навчання є частиною доступу до інформації.

Визнання доступу до інформації про стан клімату як суб'єктивного права людини передбачає значні правові наслідки: виходячи з цієї передумови, можна притягнути державу до відповідальності перед людиною права за невиконання вимоги надання доступу до такої інформації. Це може означати ця держава зобов'язана поважати, захищати та/або забезпечувати доступ до інформації про стан клімату, його зміни та їх наслідки в поєднанні з позитивним зобов'язанням досягти результату доступу до цієї інформації, такої, як забезпечення права людини на життя і здоров'я. Держава, крім того, має запобігати порушенням доступу до інформації про стан клімату, його зміни та наслідки цих змін у будь-якій формі будь-якими сторонами.

Зазначена інформація має відповідати таким критеріям, як доступність, надійність, зручність використання, надійність, автентичність, оперативність, своєчасність і гнучкість. Фактично, йдеться про вимоги забезпечення громадян належними кліматичними інформаційними послугами, які можна визначити як послуги, які надають кліматичну інформацію таким чином, що допомагає окремим особам і організаціям приймати рішення[556; 557], у тому числі для кращого управління діяльністю в таких сферах, як сільське господарство, охорона здоров'я, водні ресурси, виробництво енергії, зменшення ризику стихійних лих та інших секторах, важливих для національного розвитку [541, 570].

Як влучно сформулювали зарубіжні дослідники В. Краусс і Г. фон Шторх [417, 226], «в ідеалі основними завданнями служб кліматичної

інформації є надання кліматичної інформації зацікавленим сторонам, освіта для широкої громадськості (і) розробка інструментів підтримки прийняття рішень і технічних допомога». Інші зарубіжні фахівці-екологи К. Воган і С. Дессай [557] зазначають, що на сьогоднішній день кліматичні послуги зосереджені в основному на трьох сферах, а саме: (а) прогнозування майбутніх сезонів для інформування про прийняття рішень; (б) прогнозування довгострокових тенденцій для формування політики та стратегії, планування та (с) моніторинг і прогнозування небезпек, пов'язаних із кліматом.

Кліматичні інформаційні послуги мають важливе значення для управління кліматичними можливостями та ризиками в чутливих до клімату секторах, таких як водопостачання, сільське господарство, зменшення ризику стихійних лих і охорона здоров'я, допомагають використовувати кліматичні можливості для підвищення продуктивності та управління невизначеністю, яка обмежує прийняття кращих рішень з управління кліматичними ризиками та практики адаптації щодо зміни клімату [441]. Неякісні кліматичні інформаційні послуги можуть наражати вразливі групи на нові ризики та погіршити вже існуючу вразливість і чинники маргіналізації, що призведе до глибшої маргіналізації, бідності та нерівності [545].

В юридичній літературі справедливо наголошується на тому, що, поряд з іншими фундаментальними правами людини, право на інформування повинне забезпечувати «правову базу для боротьби зі зміною клімату» [434]. Саме загальнодоступна інформація, активна участь громадськості та публічні дебати щодо проблем зміни клімату є ключовими практичними інструментами для посилення урядових дій проти глобального потепління, а тому повинні бути включені як важливі компоненти до будь-якої (національної чи наднаціональної) стратегії протидії зміні клімату.

Важливо відзначити сприйняття цього кліматичного права як важливого процедурного права, що має бути забезпечене як законодавчо, так і засобами судового захисту. Таке тлумачення правової природи цього людського права

ґрунтується на осмисленні правових позицій уміщених, передусім, у ключових міжнародно-правових документах, присвячених зміні клімату. Людське право на інформацію про зміни клімату та їх наслідки уперше було зафіксоване на правовому рівні в Рамковій конвенції ООН про зміну клімату, де воно інтерпретувалося як права громадськості на інформування з проблем зміни клімату і її наслідків, на доступ до інформації про зміни клімату та їх наслідки [217]. Міжнародними експертами не випадково наголошувалося на тому, що доступ до інформації про зміни клімату та їх наслідки мають сприяти інформованій участі громадськості в прийнятті кліматично значущих рішень, особливо участь тих, хто найбільше постраждав від зміни клімату [259].

Міжнародно-правова фіксація права на інформацію про зміни клімату сприяла закріпленню цього людського права на рівні національних законодавств. Так, стаття 3 Європейського кліматичного закону прямо передбачає право громадян ЄС на інформування щодо зміни клімату [474]. Слідом за ним таке право закріплене в законодавстві Португалії, Перу, Мексики та деяких інших країн світу. При цьому помітними тенденціями останніх років у сенсі розвитку цього кліматичного права стає його дедалі ширша легалізація, процедуризація, розширення рамок застосування, підвищення рівня судового захисту тощо.

Процедуризація права на інформування у сфері клімату відображена статтею 10 Основного закону Португалії про клімат [419] як обов'язок вжиття Урядом держави заходів зі створення та надання доступного публічного, безкоштовного цифрового інструментарію за допомогою Інтернету, щоб дозволити громадянам і громадянському суспільству брати участь у кліматичних заходах і контролювати систематичну та національну кліматичну інформацію про.

Сучасний стан захисту права на інформацію про зміни клімату і їх наслідки характеризується бурхливим розвитком, детермінованим цифровізацією інформаційних потоків, транснаціоналізацією знань про

кліматичну кризу і засоби її подолання, посиленням інформаційної співпраці громадян, держав та міжнародних організацій у справі захисту цього права. Особливо важливе значення для його захисту мають механізми самозахисту, що передбачають високий рівень знань у цій сфері та, відповідно, високий рівень «кліматичної» свідомості [84].

3.3. Право на участь у прийнятті управлінських рішень у сфері зміни клімату

Залучення громадян до участі в прийнятті суспільно значимих рішень є ключовою для демократії. Безпосередньо влада громадян починається з партнерства, що дає їм змогу вести переговори та знаходити компроміси з органами публічної влади [87, 483]. У зв'язку з цим набуває значущості громадянська партиципація (від англ. participation – участь), що означає залучення громадян до: участі в різноманітних подіях, активної діяльності, висловлювання думок щодо процесів, які відбуваються у публічній сфері; процесу прийняття рішень, що має місце між представниками громадянського суспільства і різноманітними інститутами держави, у тому числі на місцевому рівні [87, 484].

Отже, участь громадськості — це ключовий спосіб реалізації громадянами свого права «брати участь у веденні державних справ», яке захищено статтею 25 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права [147]. Заохочуючи участь громадськості, держави та органи державної влади сприяють додержанню принципів прозорості і підзвітності та підвищенню рівня довіри громадськості до владних структур і дій держави [552]. Тож існують вагомі та чіткі переваги, пов'язані із застосуванням, підтримкою та забезпеченням участі громадськості у формуванні та реалізації кліматичної політики.

Сучасні дослідники [566, 447] справедливо стверджують, що участь громадськості може сприяти ефективній реалізації кліматичної політики

шляхом підвищення прозорості, підзвітності та легітимності. Водночас, М. Харлберт і Дж. Гупта [389, 107] вказують на те, що участь громадськості може допомогти визначити потенційні зони конфлікту або розбіжностей на ранніх стадіях процесу розробки політики, таким чином дозволяючи політикам вирішити ці проблеми до того, як вони стануть основними перешкодами для реалізації кліматичної політики. За словами К. Чесса і К. Перселла, успіх участі громадськості вимірюється або якістю результатів, або через сам процес [310]. Участь громадськості може сприяти розвитку громадянського дискурсу щодо кліматичних заходів. Адже коли представники громадськості залучені і відчують, що вони зацікавлені в процесі формування політики, вони, швидше за все, довірятимуть рішенням, прийнятим державами, і погоджуватимуться з результатами. По-перше, участь громадськості сприяє прозорості та підзвітності процесів прийняття рішень у сфері кліматичної політики. По-друге, участь громадськості покращує якість рішень, вносячи різноманітність точок зору, досвіду та експертних знань у процес прийняття рішень, таким чином ведучи до більш обґрунтованих рішень у сфері кліматичної політики. По-третє, участь громадськості створює довіру та легітимність у процесах прийняття рішень, оскільки вона гарантує, що прийняті рішення відображають інтереси та цінності громадськості. По-четверте, участь громадськості підвищує громадянську активність і спонукає окремих осіб і групи брати активну участь у громадських справах, що призводить до більш поінформованого та залученого громадянства. По-п'яте, участь громадськості сприяє соціальній згуртованості, об'єднуючи людей з різним походженням і з різними поглядами, а також заохочуючи діалог і розуміння, що створює більш об'єднане та згуртоване суспільство. Нарешті, по-шосте, участь громадськості підвищує шанси на ефективне впровадження та виконання рішень у сфері кліматичної політики.

Саме в цьому контексті останнім часом плідно розвивається дискурс про інституціоналізацію й розвиток суб'єктивного права на участь у прийнятті

управлінських рішень у сфері зміни клімату. Природно, таке право є похідним від базового людського права – права брати участь у вирішенні справ, що стосуються всіх або, принаймні, істотної частини суспільства. Такий дискурс найчастіше пов’язується зі спричиненим розвитком інформаційних та інших прав людини в екологічній сфері явищем екологічної демократії. Це нове для теорії екологічного права та законодавства поняття, яке дає можливість реалізувати права громадян у формуванні екологічного суспільства, де народовладдя спрямоване на реалізацію невід’ємних прав людини на безпечне для життя і здоров’я навколишнє середовище, екологічну поінформованість суспільства та ін. [166, 174].

У принциповому сенсі питання щодо права на участь у здійсненні кліматичної політики було порушене в Рамковій конвенції ООН про зміну клімату. Згідно зі статтею 6(а)(iii) цієї Конвенції [217] Сторони зобов’язані заохочувати та сприяти «участі громадськості у вирішенні проблеми зміни клімату та її наслідків та розробки відповідних заходів у відповідь» на національному, субнаціональному та регіональному рівнях.

Загалом, важливість участі громадськості у процесі прийняття екологічних рішень засвідчила Орхуська Конвенція [104]. Згідно з нею зацікавлена громадськість повинна бути належно, своєчасно та ефективно поінформованою про рішення влади, що стосуються стану довкілля і в тому числі – зміни клімату, а також про державний орган, відповідальний за прийняття рішень та, відповідно, про можливість участі громадськості у прийнятті таких рішень.

Якщо Орхуську конвенцію можна використовувати як основу для обґрунтування участі громадськості в конкретному контексті прийняття рішень, пов’язаних із кліматом, і розробки кліматичної політики, процедурність її елементів може бути критичною та зручною для просування участі громадськості в національне кліматичне законодавство. З одного боку, процедурне тлумачення Орхуської конвенції є критично важливим для

підвищення прозорості та підзвітності та, у свою чергу, посилення громадської підтримки у прийнятті рішень, пов'язаних із кліматом. З іншого боку, процесуалізація є зручною, оскільки вона вже передбачає набір кроків і цілей для забезпечення участі громадськості.

Важливим правовим документом, який варто згадати в цьому контексті, є також Директива 2003/35/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 26 травня 2003 року [343], яка запроваджує участь громадськості в розробці певних екологічних планів і програм. Основною метою цієї Директиви є залучення громадськості до виконання певних екологічних планів і програм в ЄС. З цією метою країни-члени ЄС повинні визначити відповідну громадськість для участі в цьому підході, включаючи відповідні неурядові організації, які відповідають вимогам внутрішнього законодавства, а також ті, що сприяють захисту навколишнього середовища.

В Україні нормативні засади права на участь в управлінні природокористуванням та охороною довкілля встановлені такими нормативними актами, як Конституція України (стаття 36) [110], Конвенція «Про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля» (Орхуська конвенція) [97], закони України «Про охорону навколишнього природного середовища» (статті 9, 10, 11, 16, 21) [200], «Про громадські об'єднання» [180], «Про оцінку впливу на довкілля» [201], «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» [197], укази Президента України «Про забезпечення умов для більш широкої участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» [190], «Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки» [195], постанова Кабінету Міністрів України «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» [182], накази Мінприроди «Про затвердження Положення про участь громадськості у прийнятті рішень у сфері охорони довкілля» [186], «Про затвердження

Положення про громадських інспекторів з охорони довкілля» [185] та ін. Попри таке розлоге регулювання, практичне втілення відповідних правових норм та активність представників громадськості у вирішенні питань охорони і захисту навколишнього природного середовища, ефективного й раціонального природокористування, забезпечення екологічної безпеки все ще недостатньо ефективні [242, 15]. Щоправда, зазначений висновок не може бути повністю екстрапольований на сферу реалізації права на участь у формуванні і здійсненні кліматичної політики, оскільки, по-перше, сама ця політика лише в останні роки стала виокремлюватися зі сфери екологічної політики держави в Україні, а, по-друге, відповідне суб'єктивне кліматичне право не є таким, що чітко виокремлено.

Залежно від бажаного рівня залучення можуть використовуватися різні форми реалізації права на участь у формуванні та реалізації кліматичної політики. Сучасними вченими виокремлюються такі форми реалізації цього права, як [310, 334, 443, 514, 562]: 1) громадські слухання (зустрічі, на яких представників громадськості запрошують зробити усні чи письмові пропозиції щодо конкретних питань, пов'язаних із змінами клімату та їх наслідками); 2) громадські консультативні комісії або збори громадян (групи громадян, яким доручено оцінювати докази, висловлювати свої думки та давати рекомендації з конкретного питання у сфері кліматичних змін); 3) громадські консультації (зустрічі, на яких представники громадськості можуть висловлювати занепокоєння, ставити запитання та надавати відгуки щодо певної проблеми у сфері зміни клімату); 4) референдуми (ініціативи, під час яких громадськості пропонується прийняти пряме рішення або проголосувати з певного питання, пов'язаного зі зміною клімату та її наслідками); 5) опитування (анкети, які використовуються для збору інформації від представників громадськості з кліматичного питання/питань); 6) фокус-групи (модеровані дискусії серед обраних осіб, які представляють певну демографічну групу чи групу інтересів, які обговорюють кліматичну проблематику та пропонують за наслідками

обговорення певні проекти рішень у відповідній сфері); 7) онлайн-залучення (це передбачає використання онлайн-платформ, таких, як соціальні медіа, веб-сайти та електронна пошта для отримання відгуків від представників громадськості та взаємодії з ними у процесі формування кліматичної політики, її обговорення тощо); 8) залучення громадських організацій (такі організації можуть відігравати важливу роль у пропаганді кліматичних дій, заходів чи рішень, надаючи експертизу та ресурси особам, які розробляють політику, і представляючи інтереси певних, у тому числі маргіналізованих, спільнот); 9) «зелені» суди (утворення за участі громадськості спеціалізованих судів, які розглядають кліматичні спори та забезпечують дотримання кліматичних законів і захист кліматичних прав громадян).

Отже, демократичні тенденції удосконалення законодавства України дозволяють вважати, що в ньому закладені основи правової організації права громадян у прийнятті екологічно виважених рішень, правовою формою яких в даному випадку є участь в: обговоренні нормативно-правових актів з питань екології; оцінці впливу на довкілля та стратегічній екологічній оцінці; у проведенні державних та місцевих референдумів тощо.

Так, ключові засади організації участі громадян у обговоренні нормативно-правових актів у сфері екології визначені постановою Кабінету Міністрів України «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» [182]. Громадяни залучаються у формі консультацій з громадськістю, які організовує і проводить орган виконавчої влади, що є головним розробником проекту нормативно-правового акту, або готує пропозиції щодо реалізації державної політики у відповідній сфері державного і суспільного життя. Передбачається оприлюднення інформації, пов'язаної з організацією та проведенням таких консультацій з громадськістю у рубриці «Консультації з громадськістю» офіційного веб-сайту органу виконавчої влади; складання орієнтовного плану проведення цих

консультацій та результатів проведення попередніх консультацій з громадськістю.

На реалізацію засад участі громадськості у формуванні державної політики, забезпечення участі громадськості у прийнятті управлінських рішень у сфері охорони довкілля та природокористування, широке залучення громадськості до природоохоронного контролю орієнтує Закон України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» [198]. Крім того, питання залучення громадськості до екологічного управління, моніторинг цієї участі, визначення перспективних напрямів розширення формату права на участь у прийнятті екологічних рішень порушені і в Національному плані дій з охорони навколишнього природного середовища на період до 2025 року [184]. Характерно, що ці питання не знайшли свого систематичного розкриття в національному законодавстві саме в аспекті формулювання відповідного кліматичного суб'єктивного права та форм його реалізації. Натомість зазначені вимоги знайшли своє узагальнене втілення в законодавстві України, зокрема, в Положенні про участь громадськості у прийнятті рішень у сфері охорони довкілля [186]. У цьому документі, зокрема, визначені основні принципи участі громадськості в прийнятті таких рішень. При цьому розрізняються окремі види рішень з питань, що справляють чи можуть справити негативний вплив на стан довкілля, до яких залучається громадськість. Такими рішеннями є міждержавні, державні, регіональні, місцеві та інші територіальні програми, місцеві плани дій, стратегій та інші документи; проекти нормативно-правових актів; акти державної екологічної експертизи; документи на використання природних ресурсів, на навмисне вивільнення генетично змінених організмів у довкілля, а також діяльність, яка пов'язана із забрудненням навколишнього природного середовища, поводженням з небезпечними речовинами, відходами та їх розміщенням, тощо [186].

Зрозуміло, що різні форми участі так чи інакше відображаються в реальній динаміці реалізації права громадян на участь у формуванні та в здійсненні кліматичної політики в Україні. При цьому, як свідчать результати соціологічних досліджень, найпоширенішими формами реалізації права на участь у формуванні кліматичної політики наразі є: звернення, публічні заяви, громадські обговорення, виступи на засіданнях, петиції, відкриті листи, меморандуми про співпрацю, публічні акції, дописи у соціальних мережах, судові позови. Так, протягом останніх кількох років збільшилась кількість робочих груп за участі представників «кліматичної» громадськості, проте їх ефективність суттєво не зросла. Через онлайн-формат збільшився час прийняття рішень та врахування рекомендацій представниками органів публічної влади [33].

Отже, питання інституалізації та реалізації права громадян на участь у формуванні та реалізації кліматичної політики стає нагальним питанням розширення сфери громадської участі у питаннях впливу на прийняття загальнозначущих публічних рішень у сфері зміни клімату та її наслідків. Природно, що це питання розв'язується саме в рамках парадигми розширення формату громадської участі у кліматичних заходах. Наприклад, стаття 9 Європейського закону про клімат визначає участь громадськості в зміні клімату в ЄС. По-перше, метою взаємодії Європейської Комісії з «усіма частинами суспільства» є «надати їм можливість і надати їм можливості вживати заходів для справедливого та соціально справедливого переходу до кліматично нейтрального та стійкого до клімату суспільства». Участь тут не полягає в тому, щоб сприяти процесу прийняття рішень через знання та цінності. Йдеться про те, що громадяни можуть зробити для здійснення переходу, рішення щодо якого приймаються в іншому місці. По-друге, роль Єврокомісії полягає в тому, щоб «сприяти інклюзивному та доступному процесу [...] для обміну передовим досвідом та визначення дій, які сприятимуть досягненню цілей» європейського

кліматичного права (стаття 9.1) [474]. Метою участі в цьому контексті є сприяння досягненню цілей, а не забезпечення демократичного процесу та легітимності його результатів. По-третє, Комісія «може» покладатися на поточні процеси консультацій і на «багаторівневі кліматичні та енергетичні діалоги» на національному рівні, передбачені Регламентом про управління Енергетичним союзом і кліматичними діями (стаття 9.2) [474]. Хоча це важливе перехресне посилання, воно показує, що можливості для юридичної участі делікатно прив'язані до національних рішень.

Перепрофілювання масштабів участі також є очевидним у Європейському кліматичному законі. Він визнає, що «активна участь громадськості та впевненість у переході є найважливішими». З цієї причини Комісія започаткувала Європейський кліматичний пакт «для взаємодії з різними зацікавленими сторонами та громадянським суспільством з метою привернення їх до кліматичних дій та більш стійкої поведінки. Пакт насамперед заохочуватиме обмін інформацією та обізнаність, а також забезпечуватиме простір обмінюватися ідеями та працювати над «амбітними діями, як на індивідуальному, так і на колективному рівні» [474]. Тут ми знову бачимо відхід від участі як процедурного права сприяти прийняттю рішень до концептуального розуміння участі як простору співпраці, що дозволяє громадянам змінювати поведінку та діяти. З юридичної точки зору, участь громадськості — це не лише індивідуальні чи колективні дії. Не йдеться також про зміну поведінки, якою б терміновою вона не була. Участь громадськості є процедурним правом сприяти ухваленню рішень та формувати рішення.

Відтак, з'являється дедалі більше прикладів, коли громадськість намагається притягнути держави до відповідальності за невиконання зобов'язань, пов'язаних із кліматом [507]. Коротше кажучи, громадськість незадоволена прогресом, досягнутим державою в досягненні кліматичних цілей.

Загалом, участь громадськості може значною мірою сприяти зміцненню довіри, сприянню співпраці та збільшенню шансів на успіх дій у сфері кліматичної політики. Крім того, участь громадськості може допомогти забезпечити справедливість такої політики. Представники громадськості можуть мати унікальні погляди та досвід, які політики могли не враховувати при ухваленні рішень. Це, зокрема, може стосуватися маргіналізованих спільнот, які часто непропорційно страждають від зміни клімату. Взаємодіючи з цими спільнотами та враховуючи їхні позиції, державні органи можуть виробляти та реалізовувати таку кліматичну політику, яка б відповідала конкретним потребам і проблемам місцевих територіальних громад, таким чином сприяючи соціальній справедливості, згуртованості, більшому врахуванню місцевих інтересів та зменшуючи рівень соціальної конфліктності на рівні цих громад. Тому політики повинні і надалі надавати пріоритет праву участі громадськості в її зусиллях щодо вирішення проблеми зміни клімату. Інституціоналізація та подальший розвиток захисту цього права є одним з довгострокових пріоритетів гуманізації кліматичної політики у світі загалом та в кожній державі зокрема.

3.4. Право на збалансований кліматичний розвиток

Природні екосистеми та біорізноманіття є фундаментом життя на нашій планеті. Тому кожна сучасна цивілізована держава намагається запобігти руйнуванню екосистеми та забезпечити збалансований кліматичний розвиток. Такий кліматичний розвиток на сьогодні є критично необхідним для виживання людства та його перспективного розвитку у гармонії з довкіллям та кліматичними умовами.

В основі уявлень про збалансований кліматичний розвиток лежать концепції сталого розвитку та екологічної стійкості, що спрямована на захист природного балансу планети, одночасно обмежуючи вплив людської діяльності на довкілля [319]. Клімат у цій концепції інтерпретується як

стохастична природна система (складова системи довкілля), що перебуває під одночасним впливом як антропогенних, так і неантропогенних чинників, які мають бути збалансовані, узгоджені між собою задля збереження і відтворення якісних властивостей клімату як складно організованої природної системи.

Збалансований кліматичний розвиток характеризує розвиток клімату як системи та всіх його компонентів у тривалій перспективі, зокрема, і як такий напрям цього розвитку, який, задовольняючи потреби людини, не ставить під загрозу інтереси, потреби та права як нинішнього, так і майбутніх поколінь людини. Отже, збалансований кліматичний розвиток означає такий стан розвитку клімату та всіх його компонентів (складових), за якого, по-перше, не руйнується його природна основа, по-друге, вплив антропогенного чинника не призводить до деградації клімату як системи, та, по-третє, клімат, зі свого боку, не чинить руйнівного зворотного впливу на життя і здоров'я людини, суспільства та людської цивілізації в цілому.

Збалансований кліматичний розвиток вказує на керований (регульований) вплив людини на кліматичні фактори, який не призводить до руйнування кліматичної системи, сприяє її відтворенню в довгостроковій перспективі на основі гармонічного узгодження та поєднання природних і соціальних закономірностей, є об'єктивною потребою як розвитку довкілля (і в цьому сенсі він може розглядатися як своєрідний елемент «права Природи», «права Землі»). У площині людських прав його цінність проявляється у формулюванні, обґрунтуванні, інституалізації та реалізації суб'єктивного людського права на збалансований кліматичний розвиток як складового елемента в комплексі людських кліматичних прав загалом.

Аналізуючи кліматичні права людини, відомий теоретик екологізму Дж. Белл ретельно досліджує поняття стабільного довкілля, стверджуючи, що підходи до зміни клімату, повинні бути засновані на адаптації до таких змін, на відміну від припущення, що збереження стабільного клімату є єдиним варіантом. Окрім того вчений стверджує, що, беручи на себе обов'язок

забезпечувати право на стабільний кліматичний розвиток, держава повинна бути впевнена, що вона здатна реально це зробити, не вимагаючи надто багато від інших» [288, 170]. Дж. Белл наводить деякі міркування, які потрібно враховувати щоб визначити, чи не вимагає право на збалансований кліматичний розвиток від держав занадто багато: по-перше, вірогідним є лише негативний варіант права, оскільки позитивне право створить обов'язок підтримувати стабільність, «аналогічну обов'язку гарантувати відсутність землетрусів чи вивержень вулканів»; по-друге, захист прав людини не може «передбачати запобігання будь-якій, у тому числі уявній загрозі»; по-третє, встановлення нового права на збалансований (стабільний) кліматичний розвиток є зайвим, оскільки інтереси, які він прагне захистити через визнання цього права фактично захищені вже існуючими правами людини [288, 170-171]. Незважаючи на це, науковець тим не менш, визнає переваги встановлення нового права на збалансований кліматичний розвиток і доходить висновку, що це право є комплексним, впливає з інших встановлених прав людини, таких як право на життя та право на здоров'я [288, 173].

Особливий інтерес у контексті нашого дослідження становить твердження про моральний обов'язок захищати тих людей, які ніяк не сприяли глобальній зміні клімату, проте потерпають від його шкідливих наслідків (наприклад, корінного індіанського населення – племен інуїтів, які живуть в Північній Америці). Можна з впевненістю наполягати, що вразливі групи населення страждають найбільше, але найменше сприяють зміні клімату. Це особливо справедливо для кліматичних переміщень малих островних держав, а також окремих уразливих груп населення, які, як очікується, постраждають від наслідків кліматичних змін найбільше. Тому поглиблене вивчення цієї проблеми неминуче призведе до питань кліматичної справедливості, яка пов'язує розвиток і права людини для досягнення заснованого на правах підходу до вирішення проблеми зміни клімату [316].

Зобов'язання держави забезпечити право на збалансований кліматичний розвиток мають універсальний характер і ґрунтуються на принципі недискримінації, адже такий обов'язок держава несе перед кожною людиною, незалежно від етнічного та соціального походження, раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, майнового стану тощо. Невжиття державою позитивних дій для запобігання шкоди правам людини, викликаній зміною клімату, порушує це зобов'язання.

Варто зауважити, що негативний вплив кліматичних змін не буде однаковим щодо усіх людей на планеті – більшою мірою він торкнеться окремих груп та народів, зокрема: дітей, людей похилого віку, корінне населення, мігрантів, осіб з обмеженими можливостями, жителів країн «третього світу», людей, що перебувають у бідності та ін. [547]

Для забезпечення необхідної здатності адаптуватися до умов зміни клімату держава повинна вживати відповідних адаптаційних заходів для захисту та реалізації прав усіх людей, а особливо тих, кому найбільше загрожує зміна клімату, зокрема, жителям невеликих островів, прибережних та низинних прибережних територій, посушливих регіонів і т. ін.

Наразі право на стабільний клімат та на збалансований кліматичний розвиток визнає досить численна група сучасних учених, зокрема юристів-екологів [282; 396; 389; 414; 428; 462; 499; 506; 567; 569]. Його основою прийнято вважати концепцію впорядкованої свободи, особливо добре розвинуту в англо-американській літературі [428, 49]. Відповідно до неї стабільний клімат та збалансований кліматичний розвиток мають важливе значення для впорядкованої свободи, адже «ані свобода, ані справедливість не існували б, якби [цим] пожертвували» [428, 53]. Як зазначив окружний суд у справі Джуліані проти США, правильно міркувати, що «стабільна кліматична система буквально є основою «суспільства, без якого не було б ані цивілізації, ані прогресу». Інтереси, важливі для впорядкованої свободи, безсумнівно, поставлені на карту в цьому випадку [428, 53]. На думку суду, упорядкована

свобода не може існувати в нестабільному кліматі, де дедалі сильніші шторми, пожежі та повені загрожують особі, сім'ї, громаді, суспільству в цілому, а нестабільна кліматична система також може негативно вплинути на різні сфери людської свободи та діяльності, включаючи професію, освіту, сім'ю, їжу, притулок, подорожі, питну воду, місце проживання та міжлюдські стосунки. Отже, «право на кліматичну систему, здатну підтримувати людське життя, є фундаментальним для вільного та впорядкованого суспільства». Подібно до того, як шлюб є «основою сім'ї», стабільна кліматична система буквально є основою «суспільства, без якої не було б ні цивілізації, ні прогресу» [428, 53].

Суд зробив дуже важливий висновок, який може вважатися основположним для конституювання права на збалансований кліматичний розвиток. Якщо стверджувати інше, еніж виплаває із означеного у попередньому абзаці рішення суду, значить оце значало б сказати, що Конституція не забезпечує жодного захисту від свідомого рішення уряду отруїти повітря, яким дихають його громадяни, або воду, яку вони п'ють. [405]. Відтак, право на збалансований кліматичний розвиток означає передусім право на таку кліматичну систему, яка є здатною підтримувати людське життя. Відповідно, таке право закономірно вважається фундаментальним для вільного та впорядкованого суспільства [428, 54].

Варто зазначити, що останнім часом у законодавстві окремих країн, як-от у статті 5 Основного Закону Португалії про клімат 2021 року, прямо передбачається право кожного на кліматичний баланс, що розглядається як єдність двох прав: права на захист від наслідків зміни клімату та права вимагати від державних і приватних організацій дотримання обов'язків, якими вони зв'язані у сфері зміни клімату [419]. Але, навіть попри такі спроби законодавчої фіксації, вчені-юристи досі сумніваються, чи можна вважати право на кліматичний баланс (або на збалансований кліматичний розвиток) вважати достатньо автономним правом людини. Більшість із дослідників,

здається, погоджуються з тим фактом, що це може впливати з інших встановлених прав людини, як право на життя насамперед, а також право на здоров'я та на повагу до приватного і сімейного життя. Деякі фахівці стверджують, що право людини на збалансований кліматичний розвиток (або на стабільний клімат) може бути похідним від права на сприятливе для життя і здоров'я людини довкілля [288, 168; 357]. Право жити в стабільних і збалансованих кліматичних умовах та право на сприятливе (безпечне) довкілля мають спільну точку, оскільки обидва права можуть впливати з права на життя людини та можуть бути додатково обґрунтовані іншими основними людськими правами. Крім того, зміна клімату також серйозно впливає на довкілля. Саме з цієї причини стабільна кліматична система вважається складовою права на здорове довкілля [468, 140].

Тим не менше, виведення права на збалансований кліматичний розвиток із права на сприятливе довкілля не виглядає однозначним з правової точки зору, у світлі певних відмінностей між поняттями клімату і довкілля та різних правових основ, які регулюють ці сфери. Швидше, порушення права на збалансований кліматичний розвиток було б зручніше стверджувати, базуючи шкоду на інших основних правах людини, які вже закріплені в національному та міжнародному праві. У цій перспективі захист життя та повага до приватного і сімейного життя людини може тлумачитися і як право жити в стабільній кліматичній системі, що було підтверджено при інтерпретації статей 2 і 8 ЄКПЛ у справі Urgenda [549].

Серед успішних прикладів підходу, заснованого на правах на збалансований кліматичний розвиток слід назвати такі судові процеси, як, наприклад, справи Легарі проти Пакистану [278], Ургенда проти Нідерландів [540] та Майбутні покоління проти Міністерства навколишнього середовища та інших (Колумбія) [360]. Безпосередньо це право стало об'єктом захисту у справі Institute for Amazonian Studies проти Бразилії. На думку позивача, фундаментальне право на стабільний клімат імпліцитно закріплене в

Конституції держави, що спирається на три основні мотивації. По-перше, це право зумовлене тим, що національна правова система враховує існування конституційного та позаконституційного законодавства про «колективні інтереси» та фундаментальні соціальні права, особливо екологічні. По-друге, право на стабільний клімат для теперішнього та майбутніх поколінь було представлено як логічний наслідок інтеграції основних прав, прямо передбачених у Конституції Бразилії. Іншими словами, попит на визнання фундаментального права на стабільний клімат ґрунтується на синергії між більш традиційними фундаментальними правами людини, які прямо передбачені в конституційному тексті (це право на гідність людської особи, право на екологічно збалансоване довкілля, непорушність права на життя, свободу, рівність, безпеку та власність, право на здоров'я, їжу та житло). По-третє, фундаментальне право на стабільний клімат вважається результатом синергії між фундаментальними правами людини і новим поколінням глобальних екологічних проблеми. Саме масштаби кліматичної кризи та негативних наслідків зміни клімату зумовлюють необхідність визнати нове й автономне право, яке гарантує стабільну кліматичну систему, здатну підтримувати людське життя. У контексті кліматичної кризи право на стабільний клімат заслуговує свого конституційного визнання. Натомість кліматична нестабільність, спричинена антропогенною діяльністю, зокрема незаконною вирубкою лісів, породжує екологічний дисбаланс довкілля, який, у свою чергу, не дозволяє людям користуватися основними умовами гідного життя (повний доступ до охорони здоров'я, житла, власності, їжі, безпеки, рівності та свободи). Отже, наведені правові підстави підтверджують, що право для кожного громадянина стабільність клімату є фундаментальним правом, імпліцитно закладеним у федеральній Конституції Бразилії (так зване «імпліцитне фундаментальне право» [506]).

Для розуміння змісту права на збалансований кліматичний розвиток важливою є практика, сформована Європейським судом з прав людини (ЄСПЛ).

Відповідно до позиції ЄСПЛ, який у своїх рішеннях керується, зокрема, Європейською конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод [98], держава в особі відповідних уповноважених органів несе відповідальність, якщо останні не вжили ефективних заходів щодо покращення якості навколишнього середовища, передбачених національним законодавством. При цьому, «жодна стаття Конвенції не спрямована конкретно на забезпечення загального захисту навколишнього середовища як такого» [404]. Проте аналіз практики ЄСПЛ переконливо свідчить про можливість звернення до нього для захисту права на збалансований кліматичний розвиток. Така можливість ґрунтується, на нашу думку, на одному з найфундаментальніших принципів, сформульованим ЄСПЛ, що вже став аксіоматичним: «Конвенція є «живим інструментом», який необхідно тлумачити у світлі сучасних умов» (див., зокрема, справи «Airey v. Ireland», «Loizidou v. Turkey»). Безперечно, екологічна ситуація з часу підписання Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [98] – коли потреба в охороні навколишнього середовища ще не була такою очевидною – відчутно погіршилася, а отже, значно актуалізувалась проблема захисту довкілля і всього спектру екологічних прав, пов'язаних з кліматичними змінами, що, вочевидь, було взято до уваги і ЄСПЛ.

Важливо зауважити, що вже в одній з перших справ розглядуваної категорії – «Fredin v. Sweden» – Суд наголосив, що в сучасному суспільстві захист навколишнього середовища стає дедалі важливішим (пункт 48) [393]. Наступна правова позиція ЄСПЛ дає підстави стверджувати, що Суд визнав довкілля суспільною цінністю: «Довкілля є справою, захист якої викликає постійний та стійкий інтерес громадськості, а отже, і органів державної влади. Фінансові вимоги та навіть деякі фундаментальні права, такі як власність, не

повинні мати пріоритет над міркуваннями захисту навколишнього середовища, особливо якщо держава прийняла закони з цього приводу (п. 79 рішення у справі «Hamer v. Belgium» [403])). У іншому рішенні у справі «Chapman v. the United Kingdom», де Суд встановив, що «заходи (уряду) мали законну мету захистити «права інших» шляхом захисту навколишнього середовища» (пункт 82), зазначивши «... складність і чутливість питань, що виникають через політику, яка урівноважує інтереси всього населення, зокрема щодо захисту навколишнього середовища, та інтересів меншості з можливими суперечливими претензіями...» (пункт 94) [400]. Довкілля у цій справі, як і в розглянутій вище, згадується як важлива суспільна цінність (пункт 96) [400].

Сьогодні на розгляді ЄСПЛ знаходяться перші за його історію заяви щодо шкідливого впливу зміни клімату на права людини. Ці заяви стосуються, зокрема, проблем скорочення викидів парникових газів у навколишнє середовище, що викликають зміну клімату і обумовлюють численні порушення прав людини. Кожен випадок є індивідуальним і стосується певної сукупності обставин справи, а тому викликає чималий дослідницький інтерес, адже дає можливість з'ясувати тенденції розвитку судової практики ЄСПЛ у зв'язку з розглядом нової категорії справ, що стосуються кліматичних прав людини. Водночас ці чотири справи породжують ключові питання щодо застосування ЄКПЛ у контексті реалізації і захисту прав людини в умовах кліматичних змін. Зокрема, у справі «Verein Klima Seniorinnen Schweiz and Others v. Switzerland» [560] заявниці стверджували, що кліматична політика держав-відповідачів створює для них, літніх жінок, загрозу впливу на здоров'я майбутніх хвиль спеки спричинених або посилених зміною клімату, аж до летального результату. Палата ЄСПЛ відмовилася від юрисдикції на користь Великої палати Суду. Тепер остання розглядатиме цю справу у зв'язку з тим, що в ній порушуються серйозні питання, які впливають на тлумачення Конвенції (стаття 30 Конвенції) [560]. У другій справі «Duarte Agostinho and

Others v. Portugal and Others» заявники – група португальських дітей і молодих людей – скаржаться на те, що держави-відповідач не виконали своїх позитивних зобов’язань згідно зі статтями 2 і 8 (а також статтею 14) Конвенції, у світлі зобов’язань, взятих відповідно до Паризької угоди. При цьому йдеться як про минулу, так і про майбутню шкоду, спричинену зміною клімату, (зокрема шкоду, пов’язану з лісовими пожежами в Португалії) [274]. У третій справі «Х проти Австрії», що знаходиться на розгляді в ЄСПЛ, але поки що не має назви, заявник стверджує, що він зазнає шкоди здоров’ю через підвищення глобальної середньої температури повітря, з огляду на його специфічні захворювання [267]. У четвертій справі «Greenpeace Nordic and Others v. Norway» шестеро молодих «кліматичних» активістів разом із двома неурядовими організаціями стверджували, що плани норвезького уряду щодо буріння нафти в Арктиці позбавлять молодь майбутнього [275]. Усі ці чотири справи, стосуються порушень прав людини внаслідок певних дій держави стосовно як однієї, так і групи осіб чи неурядових організацій. Така практика поєднання у одній заяві інтересів індивідуальних та колективних суб’єктів звернення в цілому відповідає вимогам статті 34 ЄКПЛ.

Слід зауважити, що ЄСПЛ у своїх рішеннях вже допускав правові позиції в екологічних справах, що поєднували індивідуальні та суспільні (колективні) інтереси, які можна застосовувати і в майбутніх кліматичних справах [411]. Для прикладу, у справі «Cordella and Others v. Italy»[401], яка стосувалася порушення права на повагу до приватного та сімейного життя з огляду на відсутність реакції органів державної влади на забруднення атмосферного повітря металургійним заводом, ЄСПЛ дотримується ідеї, що Конвенція не гарантує загального захисту навколишнього середовища як такого. Іншими словами, заявники можуть стверджувати, що вони є жертвами порушень Конвенції через екологічну шкоду, якщо ця шкода порушує їхні власні права. У той же час, розглядаючи докази того, що забруднення металургійного заводу, про який йде мова, було пов’язане з негативним

впливом на здоров'я місцевого населення, Суд постановив, що забруднення неминуче зробило тих, хто зазнав його впливу, більш вразливими до різних захворювань та встановив наявність «... ситуації забруднення навколишнього середовища, яке загрожує здоров'ю завників і загалом усього населення, яке проживає у зонах ризику...» [83, 401].

Таким чином, для європейської системи захисту прав людини розгляд справ про порушення прав людини у сфері екології, обумовлених кліматичними змінами, стане вагомим внеском у розвитку судової практики ЄСПЛ. Держави повинні нести відповідальність перед суб'єктами (носіями) прав за свій «внесок» у зміну клімату, в тому числі за нездатність адекватно регулювати викиди парникових газів підприємствами, що знаходяться під їхньою юрисдикцією, незалежно від того, де фактично відбуваються такі викиди і на яку територію поширився їхній шкідливий вплив. Тому держави повинні постійно вживати регулятивні заходи, спрямовані на пом'якшення зміни клімату для запобігання і обмеження негативного впливу на права людини.

Насамкінець зазначимо, що вкрай важливим заходом, спрямованим на адаптацію людини до наслідків зміни клімату, є використання результатів наукових досягнень. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права стверджує, що кожен має право на «користування результатами наукового прогресу та їх практичне застосування» (п. «b» частини 1 статті 15) [146]. Усі держави повинні активно підтримувати наукові розробки та поширення нових технологій пом'якшення клімату та адаптації, включаючи технології сталого виробництва та споживання. Екологічно чисті технології повинні бути доступними за ціною, вартість їх розробки повинна бути адекватною, а їхні вигоди мають бути справедливо розподілені між країнами та всередині них. Передача технологій між державами має відбуватися за потреби та відповідно для забезпечення а справедливую, комплексну та ефективну відповідь на зміну клімату [567]. Зазначене прямо стосується

реалізації права на збалансований кліматичний розвиток, яке передбачає активне використання результатів наукових досліджень у сфері кліматології та суміжних наукових знань на практиці.

Слід наголосити, що обидва напрями забезпечення збалансованого кліматичного розвитку (і пом'якшення наслідків зміни клімату, і розвиток здатності адаптуватися до наслідків зміни клімату) повинні бути загальнодоступними, прозоро фінансуватися та розроблятися на основі проведення консультацій з постраждалими внаслідок кліматичних змін. Слід звернути особливу увагу на дотримання відповідних позитивних зобов'язань держави щодо забезпечення кліматичних прав і забезпечення адаптації та пом'якшення кліматичних змін.

Отже, сучасний стан захисту права на збалансований кліматичний розвиток пов'язується як з інституційними, так і суто правозахисними заходами в цій сфері. Зростання масиву судової практики з цього питання, що має характер об'єктивної тенденції, супроводжується розширенням сфери правових обов'язків держав і світового співтовариства щодо забезпечення збалансованого кліматичного розвитку, що можливе завдяки їх спільним, добре скоординованим та спланованим зусиллям. У цьому сенсі захист цього права має стратегічний характер для забезпечення подолання кліматичної кризи у світі загалом і в кожній окремо взятій країні.

3.5. Право на запобігання антропогенним викидам парникових газів

Важливою складовою правової охорони клімату є застосування комплексу міжнародних і державно-правових заходів щодо пом'якшення змін клімату та заходів адаптації до них шляхом скорочення антропогенних викидів парникових газів із джерел, раціонального використання, охорони та відтворення якості природних поглиначів парникових газів, забезпечення адаптації екологічних систем і людей до зміни клімату [208, 8]. Зазначені заходи мають бути спрямовані на розробку, застосування та поширення

технологій, методів і процесів, які дозволяють обмежити або припинити антропогенні викиди парникових газів, а також виконання інших обов'язків у сфері діяльності, що впливає на клімат [158, 157].

Під поняттям «парникові гази» (англ. greenhouse gas) в науці позначають такі гази в атмосфері планети, що здатні поглинати теплове випромінювання поверхні планети і хмар (інфрачервона радіація) і відбивати його назад, додатково розігрівуючи планетарну атмосферу. При цьому до основних парникових газів в атмосфері Землі відносяться (згідно з Додатком А до Кіотського протоколу) двоокис вуглецю (CO_2), метан (CH_4), закис азоту (N_2O), гідрофторвуглеці (ГФВ), перфторвуглеці (ПФВ), гексафторид сірки (SF_6) [98], але найбільший внесок у зміну клімату вносить вуглекислий газ, потім йдуть метан і закис азоту [315]. В українському законодавстві до числа парникових газів віднесені, окрім названих, також інші газоподібні складові атмосфери, які поглинають та випромінюють інфрачервоне випромінювання (пункт 14 частини першої статті 1 Закону України «Про засади моніторингу, звітності та верифікації викидів парникових газів» [183]).

В науці називають також різні причини збільшення викидів парникових газів, але природні причини не настільки впливові, як власне діяльність людини [173, 95]. При цьому основними джерелами парникових газів вважаються виробництво енергії (за рахунок викидів CO_2 , що утворюються в результаті спалювання вуглецю, особливо вугілля та нафти), транспорт (за рахунок викидів CO_2 від автотранспорту), житлово-комунальне господарство та промисловість (особливо за рахунок викидів CO_2 від спалювання палива, на що значною мірою впливає енергоефективність), а також харчова промисловість, що пов'язано з глобалізованою моделлю виробництва, яка збільшує викиди через транспортування продукції, витісняючи традиційне споживання продуктів харчування, вирощених на місцевому рівні, вирубка лісів на деяких територіях задля збільшення виробництва та споживання м'яса

в раціоні харчування, особливо великої рогатої худоби (жуйні тварини виробляють високі рівні метану, важливого парникового газу) [173, 96].

Викидами парникових газів називають надходження в атмосферне повітря парникових газів, визначених щодо певного виду діяльності, з джерел викидів парникових газів на установці (пункт 5 частини першої статті 1 Закону України «Про засади моніторингу, звітності та верифікації викидів парникових газів» [183]). У зв'язку з їх негативним впливом на стан клімату різні країни вдаються до лімітування означених викидів. Наприклад, в Україні заплановано, що у 2050 році викиди парникових газів (вуглекислий газ, метан, оксид азоту) складуть 35% від рівня 1990 року. Про це йдеться в Стратегії низьковуглецевого розвитку України до 2050 року, яка передбачає скорочення обсягу викидів парникових газів, поступову відмову від викопного палива та інвестування в поновлювані джерела енергії [233].

На переконання американського вченого С. Вандергейдена, «зважаючи на чималі викиди парникових газів від виробництва електроенергії, транспорту та інших джерел надходжень до глобальної економіки, важливо пам'ятати, що парникові гази також є продуктами природних процесів, таких, як дихання, травлення та розкладання. Таким чином, певний рівень викидів є все ж неминучим і необхідним для людського життя, і його необхідно відокремити з цільових показників скорочення викидів і розподілити порівну між усіма людьми, що породжує претензію про те, що існує право людини на викиди для існування» [551]. Вважаємо, що з цією думкою С. Вандергейдена можна погодитись, адже твердження про те, що існує право людини на викиди для існування, ґрунтується на двох основних припущеннях: по-перше, воно є невід'ємним від права людини на життя, є обов'язковою складовою життєдіяльності; по-друге, певний рівень викидів – необхідна умова для задоволення права людини на існування. З огляду на обмежену здатність атмосфери поглинати парникові гази, це право потенційно може стати основою зусиль щодо обмеження викидів парникових газів понад

прожитковий рівень, щоб зберегти здатність атмосфери поглинати викиди, необхідні для нашого виживання [451, 9].

Таким чином, кліматична криза, спричинена зокрема парниковим ефектом, у свою чергу, сама має розглядатися у вимірі прав людини, як об'єктивна підстава для виокремлення в системі кліматичних людських прав окремого автономного права на запобігання антропогенним викидам парникових газів. Це право означає можливість і реальну здатність людини (як індивідуальне право) і громадськості (як колективне право) звертатися до держави, її органів і посадових осіб, а також до суб'єктів господарської діяльності (у тому числі недержавних) щодо вжиття належних заходів зі зменшення обсягу та інтенсивності викидів парникових газів в атмосферу з метою досягнення такого їх рівня, який би не впливав на зміну клімату.

Право на запобігання антропогенним викидам парникових газів, на нашу думку, ґрунтується на кількох взаємопов'язаних принципах. Це принципи: 1) заборони виробництва озоноруйнівних речовин та поступового зменшення обсягів їхнього використання; 2) запобігання витокам та викидам озоноруйнівних речовин та фторованих парникових газів (що зумовлює необхідність проведення періодичних перевірок обладнання, навчання персоналу, що проводить перевірки); 3) здійснення контролю операцій із контрольованими речовинами (квоти, моніторинг, звітування) [128]; 4) забезпечення передбачуваності для інвесторів та інших суб'єктів господарювання» та забезпечення «незворотності переходу до кліматичної нейтральності» [173, 80]; 5) наукової обґрунтованості, що покликаний зафіксувати певний, науково вивірений, доведений рівень можливих (прийнятних) викидів цих газів, що не заважатиме реалізації людських прав кліматичного характеру; 6) узгодженості кліматичних стратегій всіх держав світу, поза чим реалізація права людини на запобігання антропогенним викидам парникових газів не є можливою.

Відтак, право на запобігання антропогенним викидам парникових газів складається з: 1) права вимагати скорочення та в подальшому повного припинення виробництва та використання хімічних речовин, що шкідливо впливають на озоновий шар; 2) права на очікуване, прогнозоване та гарантоване державою і міжнародним співтовариством скорочення обсягу та зменшення інтенсивності викидів указаних видів газів, що можуть призвести до негативних змін клімату; 3) право вимагати проведення моніторингу відповідної господарської діяльності на предмет додержання законодавчо встановлених нормативів (лімітів) у сфері господарської діяльності, пов'язаної з використанням викопного палива та викидами парникових газів в атмосферу. Водночас, означене право на запобігання антропогенним викидам парникових газів як складноструктуроване (таке, що складається з низки складових правомочностей особи) виявляється своєрідним «кількісно зумовленим» правом, адже його реалізація передбачає: 1) певну лімітовану кількість відповідних викидів; 2) певний граничний розмір вмісту парникових газів та їх сполук у таких викидах; 3) додержання вимог, передбачених дозволами на викиди. Додержання таких вимог у сукупності вказує на позитивне додержання цього людського права як форми його реалізації, натомість порушення гранично встановлених розмірів засвідчує порушення цього права з боку уповноважених органів чи організацій, у тому числі недержавних суб'єктів господарювання, а також тягне за собою відповідальність, установлену законом (стаття 33 Закону України «Про охорону атмосферного повітря» [199]).

Зрозуміло, що гранично дозволена кількість таких викидів парникових газів не є однаковою величиною для різних країн. Мірою економічного розвитку помітна тенденція до збільшення обсягів таких викидів у високорозвинутих країнах, натомість суб'єктами, які найбільше страждають від викидів парникових газів, є країни так званого «глобального Півдня», що спричиняє диференціацію рівня вразливості людських прав у цій сфері.

Як зауважують з цього приводу сучасні вчені, «відповідальність і можливості націй можна кількісно визначити за допомогою емпіричних даних, таким чином ми можемо визначити, як фінансувати скорочення викидів, серйозно ставлячись до права бідніших спільнот людей на розвиток або ж права на існування» [451, 10]. Натомість критики цієї позиції, як-от Дж. Белл, стверджують, що «ймовірно, буде складно визначити, що саме вважається «викидом для життя/існування», оскільки «ніщо не заважає деяким людям стверджувати, що майже будь-який викид є важливим для їхнього способу життя» [288, 177]. Окрім того, рівень викидів парникових газів, необхідний для існування, може змінюватися, якщо потреби для існування можуть бути задоволені з неуглецевих джерел. Критики також попереджають, що визнання права людини на викиди для існування може лише посилити глобальну залежність від вуглецевмісної енергії [288, 177].

Однією з можливих альтернатив, яку пропонують вчені є «виведення більш загального права людини на достатню кількість енергії для задоволення наших життєвих потреб із права на існування» [288, 177]. Проте, навіть ця, з першого погляду, можлива альтернатива ставить право на викиди в суперечність з іншими правами, згаданими вище: а саме правом на збалансований кліматичний розвиток, право життя та здоров'я і ін. [357, 51]

Найбільш серйозною екологічною проблемою сучасності є викид діоксиду вуглецю (CO₂). Для контролю викидів CO₂ було розроблено Індекс ефективності змін клімату (англ. Climate Change Performance Index – CCPI). Індекс ефективності змін клімату, як інструмент, аналізує та порівнює зусилля щодо пом'якшення наслідків кліматичних змін в 60 країнах, включаючи країни Європейського Союзу, з найвищими викидами. Разом на країни-учасниці Індексу ефективності змін клімату припадає 90% світових викидів. Індекс має на меті підвищити прозорість міжнародної кліматичної політики та уможливити порівняння зусиль із пом'якшення наслідків та прогресу, досягнутого окремими країнами [522]. Статистичні дані наукових досліджень

свідчить про те, що ситуація з викидами парникових газів, зокрема CO₂, станом на 2022 рік не є успішною: «Глобальні викиди CO₂ ще більше зросли в 2022 році, перевищивши рівень до пандемії COVID-19 у 2019 році» [369]. Вважаємо, що найкращим способом вирішення такої проблеми є міжнародний контроль з боку авторитетних міжнародних організацій, а також посилення міжнародно-правової складової такого контролю, що змусило би країни ефективно врегульовувати питання скорочення викидів CO₂ та інших парникових газів.

Варто вказати, що своєрідну «пальму першості» у визнанні й гарантуванні права людини на запобігання антропогенним викидам парникових газів, тримає міжнародне право. Саме на необхідні зміни у кліматичній політиці, що мали гарантувати право людини на обмеження викидів парникових газів, був орієнтований перший кліматичний договір – Рамкова конвенція ООН про зміну клімату. Метою її була визнана стабілізація концентрації парникових газів в атмосфері, спричинена діяльністю людини, на рівні, який не становить небезпеки для клімату. Цей рівень повинен бути досягнутий досить швидко, щоб дозволити екосистемам адаптуватися до зміни клімату природним шляхом, одночасно забезпечуючи виробництво продуктів харчування та сталий економічний розвиток і ін. [258, 38].

У розвиток Рамкової конвенції ООН про зміну клімату був прийнятий Кіотський протокол до неї, стаття 2 якого стала основою для формулювання цих обов'язків, адресованих державам, що підписали Кіотський протокол, та нормативною основою для формування та інституціалізації права людини на запобігання антропогенним викидам парникових газів.

Згодом реалізація Рамкової конвенції про зміну клімату та Кіотського протоколу до неї, зокрема в розрізі обмеження викидів парникових газів, призвела до бурхливого розвитку як міжнародного, так і національного законодавства у цій сфері. Цей напрям його розвитку, з одного боку, засвідчив неможливість вирішення кліматичної проблеми поза лімітуванням викидів

парникових газів, а, з другого, увиразнив потребу розглядати таке лімітування у парадигмі розвитку людських прав, зокрема інституціалізації й реалізації права на запобігання таким викидам.

У рамках імперативу щодо зниження обсягу викидів парникових газів та забезпечення низьковуглецевого розвитку у світі на Конференції ООН з питань клімату у Глазго (2021 року) було додаткові цілі, спрямовані на розширення обсягу права людини на запобігання викидам парникових газів, передбачаючи дедалі ширше коло обов'язків у цій сфері як для держав, так і для господарюючих суб'єктів [39, 8-9].

Ключове місце в розвитку права людини на обмеження викидів парникових газів посідає нині законодавство ЄС, насичене цілим блоком досить деталізованих рішень, директив і регламентів у регулюванні відповідної господарської діяльності. Зокрема, важливе місце в цього законодавстві належить положенням Європейського кліматичного закону [474], Рішенню Ради 93/389/ЄЕС про механізм моніторингу викидів CO₂ та інших парникових газів [329], Регламенту Європейського Парламенту та Ради 2018/1999 з управління Енергетичним союзом і Кліматичними діями [472], Директиви 2003/87/ЄС про встановлення схеми торгівлі квотами на викиди парникових газів у межах Співтовариства [344], Регламенту Європейської Комісії № 600/2012 про верифікацію звітів про викиди парникових газів і звітів про тонно-кілометри та акредитацію верифікаторів [321], Регламенту Європейської Комісії 601/2012 про моніторинг та звітність щодо викидів парникових газів [320], Регламенту 842/2006 про певні фторовані парникові гази [471], Регламенту 2037/2000 про субстанції, що руйнують озоновий шар (зі змінами та доповненнями) [470], Регламенту 2019/631 про встановлення стандартів викидів CO₂ для нових легкових автомобілів і нових легких комерційних транспортних засобів, а також скасування Регламентів (ЄС) № 443/2009 та (ЄС) № 510/2011 [473] та ін.

Окрім зазначених європейських нормативних документів у сфері кліматичної політики, ключовим є Європейський зелений курс [70], що безпосередньо стосується скорочення викидів парникових газів і зокрема двооксиду вуглецю. ЄЗК являє собою комплексну стратегію переходу до сталого економічного розвитку на найближчі роки у таких сферах як клімат, енергетика, біорізноманіття, промислова політика, торгівля тощо. Основна мета цього курсу – сталий «зелений» перехід Європи до кліматичної нейтральності континенту, що передбачає досягнення нульових показників викидів парникових газів до 2050 року. Щоб досягти цієї мети, Європейська комісія розробила та представила в грудні 2019 року Європейську зелену угоду, яка має на меті забезпечити захист і збереження природного середовища Європи шляхом інвестицій у дослідження та інновації останнього покоління, амбітного скорочення викидів парникових газів та низки інших заходів, слідування лінійній тенденції лімітів викидів, встановлених застосуванням Рішення № 406/2009/СЕ про зусилля держав-членів щодо зниження викидів парникових газів [337].

Нарешті, з метою лімітування викидів парникових газів Європейський парламент прийняв Європейський кліматичний закон, який підвищує ціль ЄС щодо скорочення чистих викидів парникових газів принаймні на 55% до 2030 року (з нинішніх 40%) і робить кліматичну нейтральність до 2050 року юридично обов'язковою. При цьому частка відновлюваної енергії має досягти 32 %, а енергоефективність підвищитися щонайменше на 32,5 % [173, 94]. Цей Закон став частиною Європейської зеленої угоди, дорожньої карти ЄС щодо кліматичної нейтральності. Щоб досягти своєї кліматичної цілі, ЄС запропонував амбітний пакет законів, відомий як «Fit for 55» («Готові до 55»). Він складається з кількох взаємопов'язаних переглянутих законів і запропонованих нових законів про клімат та енергетику. Зокрема, кліматична нейтральність, яку передбачено досягти до 2050 р., передбачає зниження

викидів парникових газів у державах-членах ЄС щонайменше на 55 % до 2030 р. порівняно з рівнем 1990 року [355].

Більш амбіційне кліматичне законодавство ЄС є частиною поштовху до переходу на використання «чистої» енергії, який набув політичного імпульсу в результаті вторгнення Росії в Україну, при цьому ЄС зобов'язався повністю відмовитися від російського викопного палива не пізніше 2027 року [354].

Попри зростаючий політичний консенсус досі відсутня докладно розроблена й обов'язкова методологія для держав-членів ЄС для розрахунку цілей та вжиття заходів у цій сфері, не існує всеосяжної і повної мережі інфраструктури альтернативних видів палива [173, 95]. У зв'язку з суттєвими відмінностями в національних законодавствах, Закон ЄС про клімат впроваджується на тлі вкрай непослідовних національних кліматичних амбіцій та несприятливих умов управління в цій сфері, зокрема різна ступінь залученості громадськості в ухвалення відповідних рішень та в моніторинг їх реалізації.

На цьому тлі можна констатувати, що зусилля України у сфері захисту права громадян на запобігання антропогенним викидам парникових газів розвиваються в контексті реалізації її євроінтеграційного курсу. Зокрема, ще 11.06.1992 року Україна підписала Рамкову конвенцію ООН про зміну клімату від 09.05.1992 року [217] (набрала чинності для України 11.08.1997 року). Наступними кроками України в сфері кліматичної дипломатії були підписання міжнародних договорів: Кіотського протоколу [98] до Рамкової конвенції ООН зі зміни клімату, Дохійської поправки [68] до Кіотського протоколу та Паризької угоди [168] до Рамкової конвенції ООН зі зміни клімату. У 2020 році Україна приєдналася до ЄЗК, поставивши своєю метою економічний розвиток на основі інновацій, застосування яких не зашкодить довкіллю. Ця нова політика впливатиме на відносини з усіма країнами, які мають угоди про зону вільної торгівлі з ЄС.

Основу чинного законодавства України у сфері протидії викидам парникових газів, окрім вищевказаних міжнародних документів, складають окремі закони України: «Про охорону атмосферного повітря» [199], «Про оцінку впливу на довкілля» [201], «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» [198], «Про регулювання господарської діяльності з озоноруйнівними речовинами та фторованими парниковими газами» [203], «Про засади моніторингу, звітності та верифікації викидів парникових газів» [183], «Про енергетичну ефективність» [189] та ін. Окрім того, Міністерством захисту довкілля та природних ресурсів України було представило Концепцію «зеленого» енергетичного переходу України до 2050 року [111]. Цей документ схожий на Європейський зелений курс і проміжною метою вбачає скорочення викидів парникових газів у 2030 року до рівня, який буде визначено другим визначеним національним внеском України (НВВ2) відповідно до вимог кліматичної Паризької угоди, який, своєю чергою, відповідатиме висновкам Спеціального звіту Міжурядової групи експертів з питань зміни клімату про наслідки підвищення глобальної середньої температури на 1,5°C.

Саме в контексті цього законодавства оформлюється право на запобігання викидам парникових газів в Україні. Так, нагальна необхідність запровадження нормативів у сфері запобігання викидам парникових газів підтверджується Законом України «Про засади моніторингу, звітності та верифікації викидів парникових газів» [183], яким передбачається низка правомочностей у сфері реалізації права людини на запобігання викидам парникових газів, зокрема: 1) право на відкриту та необмежену в доступі інформацію про кількісні та якісні показники викидів парникових газів, яка є відкритою і доступ до неї не може бути обмежений (частина друга статті 16); 2) право на одержання від органів державної влади в обсязі та порядку, встановлених законодавством, інформації про їх діяльність у сфері моніторингу, звітності та верифікації парникових газів (пункт 1 частини

першої статті 17); 3) право на внесення пропозицій щодо вдосконалення нормативно-правового регулювання відносин, що виникають у сфері моніторингу, звітності та верифікації парникових газів, до органів державної влади та осіб, які беруть участь у прийнятті рішень із зазначених питань (пункт 2 частини першої статті 17); 4) право на проведення заходів щодо інформування населення з питань здійснення моніторингу, звітності та верифікації парникових газів (пункт 3 частини першої статті 17). При цьому характерно, що перша правомочність сформульована як індивідуальна, а три наступних – як права громадськості, тобто колективні права. Важливо зауважити, що згідно з абзацом другим частини першої статті 17 цього Закону вказано, що законами України можуть бути визначені також інші права громадськості у сфері моніторингу, звітності та верифікації парникових газів.

Праву людини на запобігання антропогенним викидам парникових газів відповідає й низка обов'язків суб'єктів господарювання в цій сфері. Це знаходить підтвердження в детальному формулюванні у статті 5 Закону України «Про регулювання господарської діяльності з озоноруйнівними речовинами та фторованими парниковими газами» [203] низки обов'язків операторів контрольованих речовин.

Загалом, захист права людини на запобігання антропогенним викидам парникових газів є одним з пріоритетів довгострокової кліматичної стратегії як у масштабах світу, так і в кожній окремо взятій державі, що обмежує свою господарську діяльність, лімітуючи обсяги та характер відповідних викидів, переорієнтовуючи власну економіку на рейки «зеленого» розвитку. Утім, захищеність цього права як в Україні, так і у світі складає одну з суттєвих проблем екологічного та економічного розвитку, де збалансувати економічні інтереси з екологічними вдається поки що слабо.

Висновки до розділу 3.

1. На основі синтезу ключових досягнень вітчизняної та зарубіжної еколого-правової науки досліджено взаємозв'язок між фундаментальним людським правом на безпечне для життя і здоров'я людини довкілля та кліматичними правами людини. Показано, що як доктринально-правові, так і законодавчі особливості розвитку кліматичних відносин детермінують можливість розгляду права на безпечне для життя і здоров'я людини довкілля як своєрідного нормативного, гуманітарно-правового та аксіологічного фундаменту формування всієї системи кліматичних прав людини. Кліматичні права виступають своєрідною формою прояву, конкретизації та деталізації базового екологічного права людини стосовно певної предметно визначеної сфери довкілля – а саме сфери зміни клімату.

2. Основними засобами захисту права людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля є: судовий захист (у порядку загального, спеціалізованого або конституційного судочинства, а також – звернення до міжнародних судових органів, на кшталт ЄСПЛ), звернення до органів державної влади та їх посадових осіб в адміністративному порядку, звернення до омбудсмана щодо захисту порушеного права, звернення до господарюючих суб'єктів тощо. Система відповідних правових засобів перебуває в стадії динамічного розвитку, зумовленого розширенням міжнародно-правової компоненти захисту кліматичних прав людини, поширенням судової практики зарубіжних судових органів та їх впливом на національні правопорядки. Вагомим елементом цієї системи є механізми реагування з боку інституцій громадянського суспільства (різноманітних екологічних організацій, «кліматичних» активістів тощо), які сприяють захистові цього екологічного права.

3. Основні закономірності, особливості формування та інституціалізації кліматичних прав людини дозволяють виділити кілька ключових, а саме права на інформацію про зміни клімату та їх наслідки; права на участь у формуванні

та реалізації політики у сфері зміни клімату (кліматичної політики); права на збалансований кліматичний розвиток; права на запобігання антропогенним викидам парникових газів. Такий вибір зумовлений їх фундаментальним характером щодо всієї системи кліматичних прав, наявністю прикладів їх законодавчої фіксації, розвитком судово-правових засобів їх охорони та захисту, інтенсивним осмисленням на рівні міжнародно-правової і національно-правової доктрин.

4. Право на інформацію про зміну клімату та її наслідки розглянуте, як різновид права на екологічну інформацію, що предметно обмежений сферою зміни клімату та її наслідками. Його ключовими складовими вважаються можливості вільно, безперешкодно та своєчасно отримувати (набувати у будь-який не заборонений законом спосіб), використовувати, у тому числі накопичувати (концентрувати) та поширювати (реалізовувати) достовірну (об'єктивну, неспотворену) і зрозумілу (таку, що можливо осмислити без необхідності застосовувати додаткові знання чи навички) інформацію про зміни клімату та їх наслідки, а також мати безперешкодний доступ до такої інформації та засобів її поширення.

5. Визнання доступу до інформації про стан клімату як суб'єктивного права людини передбачає значні правові наслідки: виходячи з цієї передумови, можна притягнути державу до відповідальності перед людиною права за невиконання вимоги надання доступу до такої інформації. Держава має запобігати порушенням доступу до інформації про стан клімату, його зміни та наслідки цих змін у будь-якій формі будь-якими сторонами.

6. Сучасний стан захисту права на інформацію про зміни клімату і їх наслідки характеризується бурхливим розвитком, детермінованим цифровізацією інформаційних потоків, транснаціоналізацією знань про кліматичну кризу і засоби її подолання, посиленням інформаційної співпраці громадян, держав та міжнародних організацій у справі захисту цього права, розвитком «кліматичної» свідомості.

7. З правом на інформацію про зміни клімату і їх наслідки тісно пов'язане і право на участь у формуванні та в реалізації кліматичної політики. Саме належне інформування громадян про кліматичні проблеми є передумовою для формулювання й інституціалізації автономного права на участь у кліматичній політиці. Це право означає можливість і реальну здатність громадян брати участь у підготовці проектів, їхньому опрацюванні, взаємодії з органами публічної влади на всіх етапах підготовки таких проектів, висловленні пропозицій щодо змісту відповідних документів та необхідності їх прийняття, а також участі в їх реалізації та контролі за цією реалізацією.

8. Одним з фундаментальних кліматичних прав людини є право на збалансований кліматичний розвиток. В основі формулювання цього права лежать концепції сталого розвитку та екологічної стійкості, що спрямовані на захист природного балансу планети, одночасно обмежуючи вплив людської діяльності на довкілля. Збалансований кліматичний розвиток означає такий стан розвитку клімату та всіх його компонентів (складових), за якого, по-перше, не руйнується його природна основа, по-друге, вплив антропогенного чинника не призводить до деградації клімату як системи, та, по-третє, клімат, зі свого боку, не чинить руйнівного зворотного впливу на життя і здоров'я людини, суспільства та людської цивілізації в цілому.

9. Оскільки ж збалансований кліматичний розвиток є об'єктивною потребою як розвитку довкілля (і в цьому сенсі він може розглядатися як своєрідний елемент «права Природи», «права Землі»), то у площині людських прав його цінність проявляється у формулюванні, обґрунтуванні, інституалізації та реалізації суб'єктивного людського права на збалансований кліматичний розвиток як складового елемента в комплексі людських кліматичних прав загалом.

10. Сучасний стан захисту права на збалансований кліматичний розвиток пов'язується як з інституційними, так і суто правозахисними заходами в цій сфері. Зростання масиву судової практики з цього питання, що

має характер об'єктивної тенденції, супроводжується розширенням сфери правових обов'язків держав і світового співтовариства щодо забезпечення збалансованого кліматичного розвитку, що можливе завдяки їх спільним, добре скоординованим та спланованим зусиллям. У цьому сенсі захист цього права має стратегічний характер для забезпечення подолання кліматичної кризи у світі загалом і в кожній окремо взятій країні.

11. Кліматична криза, спричинена зокрема парниковим ефектом, має розглядатися як об'єктивна підстава для виокремлення в системі кліматичних людських прав окремого автономного права на запобігання антропогенним викидам парникових газів, яке означає можливість і реальну здатність людини (як індивідуальне право) і громадськості (як колективне право) звертатися до держави, її органів і посадових осіб, а також до суб'єктів господарської діяльності (у тому числі недержавних) щодо вжиття належних (необхідних задля збереження сприятливих для життя і здоров'я як нинішнього, так і майбутніх поколінь людей умов) заходів зі зменшення обсягу та інтенсивності викидів парникових газів в атмосферу з метою досягнення такого їх рівня, який би не впливав на зміну клімату. Утім, захищеність цього права як в Україні, так і у світі складає одну з суттєвих проблем екологічного та економічного розвитку, де збалансувати економічні інтереси з екологічними вдається поки що слабо.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні, на підставі комплексного науково-правового аналізу міжнародно-правової бази, конституційних і законодавчих актів, судової практики, а також відповідних наукових джерел у сфері екологічного права, одержані наукові висновки, які є відображають вирішення поставлених у роботі дослідницьких завдань, зокрема:

1. Правами людини слід визнати об'єктивно зумовлені а) належністю людини до людського роду та б) характером та досягнутим рівнем розвитку суспільства її можливості вільно й раціонально (усвідомлено) діяти (чинити), на власний розсуд, на основі вільного самовизначення і під свою відповідальність, відповідно до власних потреб.

2. Одним із перспективних напрямів науково-правової думки, в межах якого тлумачиться феномен кліматичних прав людини, є концепція трьох поколінь людських прав, розроблена К. Вашаком, основними напрямками розвитку якої є такі: 1) розвиток цієї концепції через структурування нових поколінь людських прав (щонайчастіше – четвертого, а в деяких випадках йдеться вже про виникнення прав п'ятого і шостого поколінь прав людини); 2) розвиток цієї концепції через відмову від визнання нових поколінь прав людини, а відтак – через спроби вписати нові права людини, що формуються та знаходять свою позитивізацію в об'єктивному праві, у традиційну тринітарну (троїсту) структуру поколінь прав людини; 3) повне заперечення евристичної цінності поколіннєвої типології людських прав та вихід за її межі через визнання неструктурованості, хаотичності виникнення прав людини, що не піддаються концептуалізації в межах чітко окресленої поколіннєвої типології.

3. Під кліматичними правами слід розуміти різновид (підгрупу) системи екологічних прав людини, що об'єктивно виокремлені у зв'язку із перетворенням зміни клімату на окремий чинник розвитку людства (провідний антропогенний фактор його розвитку), а також у зв'язку із тим, що

саме кліматичні фактори детермінують нові суспільні умови для задоволення економічних, екологічних, соціальних, культурно-оздоровчих, естетичних та інших потреб людини. Кліматичні права людини виникають і реалізуються як наслідок усвідомлення суспільства і державами нагальної необхідності реагувати на антропогенні зміни клімату у правових формах, юридичними засобами.

4. Захист кліматичних прав людини є невід'ємною стороною, обов'язковим елементом їх буття в суспільному середовищі. Під таким захистом слід розуміти систематичну, цілеспрямовану, здійснювану в межах правових норм (як міжнародних, так і національних) діяльність уповноважених (міжнародних та державних) органів та їх посадових осіб (як у межах національного правопорядку, так і на міжнародно-правовому рівні), спрямовану на визнання й інституціалізацію кліматичних прав людини в позитивному праві, їх відновлення (у разі порушення), сприяння їх реалізації, а також недопущення або попередження їх порушення в майбутньому із застосуванням правових засобів реагування на такі прояви. На основі застосування критерію приналежності правозахисних способів захисту основними формами захисту кліматичних прав людини слід визнати міжнародно-правову та національно-правову, а з урахуванням джерел закріплення засобів їх правового захисту слід виокремити міжнародно-правову, конституційну, законодавчу та судову форми захисту кліматичних прав людини.

5. Актуальний процес об'єктивації і захисту кліматичних прав на рівні міжнародного права та національного законодавства перебуває на початковій стадії, зазначена група людських прав все ще недостатньо відмежована від комплексу екологічних прав людини. Разом з тим, стрімке поглиблення кліматичної кризи та посилення уваги міжнародного співтовариства до проблематики впливу змін клімату на реалізацію прав людини детермінують об'єктивне виокремлення системи кліматичних прав як на рівні міжнародних

правових документів, так і документів провідних міжнародних правозахисних інституцій, що узагальнюють тенденції інституціалізації кліматичних прав людини.

6. Основні кліматичні права людини можуть бути диференційовані на матеріальні, процесуальні (процедурні) права та права, належні вразливим категоріям людей. Матеріальними є такі кліматичні права: право на безпечний для життя і здоров'я людини клімат; право на збалансований кліматичний розвиток; право на кліматичну справедливість; право на запобігання антропогенним викидам парникових газів та іншим кліматично ризикованим проявам господарської діяльності; право на усунення дискримінації у сфері безпечного клімату. Процесуальними (процедурними) є такі кліматичні права: право на доступне, зрозуміле та об'єктивне інформування щодо змін клімату (у тому числі право на кліматичну освіту); право участі у виробленні політики та у заходах щодо протидії змінам клімату; право на захист безпечного клімату державою; право участі у здійсненні державою заходів із захисту безпечного клімату; право доступу до національних і міжнародних юрисдикційних (у тому числі судових) і неюрисдикційних засобів захисту права на безпечний клімат; право вимагати оцінки впливу господарської діяльності на можливі зміни клімату; право на відшкодування шкоди, заподіяної несприятливими кліматичними змінами та господарською діяльністю, що їх зумовила. Кліматичними правами людей, які перебувають у вразливому становищі, є: право додержання гендерного балансу у здійсненні заходів, пов'язаних зі зміною клімату; права дітей, зумовлених кліматичними ризиками; права корінних народів реагувати на зміни клімату (включно з правом на вільну, попередню та усвідомлену згоду); права «кліматичних біженців»; право захисників довкілля вимагати додаткового захисту держави від переслідувань, залякувань та насильства.

7. На сьогодні превалюючою формою захисту кліматичних прав людини залишається саме міжнародно-договірна форма, зумовлена

транснаціональним характером зміни клімату та початковим пріоритетним науково-теоретичним осмисленням й усвідомленням специфіки впливу кліматичної кризи на права людини саме на міжнародному рівні.

8. Інституціалізація захисту кліматичних прав людини першопочатково відбувається на рівні міжнародно-правової договірної бази; така інституціалізація на сьогодні не має завершеного характеру; її розвиток характеризується відсутністю єдиного уніфікованого й систематизуючого договору, який би передбачав чіткий перелік таких прав людини, а перелік кліматичних прав людини на міжнародно-правовому рівні не є завершеним і його розширення триває.

9. Включення кліматичних прав до текстів національних конституцій відповідає парадигмі розширення обсягу конституційного регулювання екологічних прав людини. Наразі 11 зі 197 держав світу вже включили до своїх національних конституцій відправні правові норми щодо змін клімату, що безпосередньо впливає на правове визнання й обґрунтування кліматичних прав людини, а також на можливості їх захисту в судовому порядку.

10. На підставі аналізу змісту європейського кліматичного законодавства виокремлені такі кліматичні права громадян ЄС: 1) право на кліматично нейтральне суспільство; 2) право на передбачуваність і впевненість для всіх суб'єктів господарювання, включаючи підприємства, працівників, інвесторів і споживачів, у здійсненні заходів, спрямованих на відвернення та/або подолання негативних наслідків зміни клімату; 3) право на поступове зменшення викидів парникових газів; 4) право на інформування щодо зміни клімату; 5) адаптивна «тріада» прав (право на адаптацію до зміни клімату, право на посилення стійкості до зміни клімату, право на зменшення вразливості до зміни клімату); 6) право на забезпечення справедливих умов адаптації до кліматичної політики; 7) права на участь громадськості у формуванні кліматичної політики.

11. Захист кліматичних прав людини потребує не лише конституційного визнання цих прав, але й чіткого їх законодавчого закріплення,: 1) воно є неодмінним елементом законодавства про зміну клімату, що формується в різних державах, напрямом формування і реалізації державної кліматичної політики в різних країнах; 2) закріплення цих прав людини на законодавчому рівні відбувається через прийняття спеціальних законів про зміни клімату, що мають характер рамкових або узагальнюючих нормативно-правових актів та приймаються під безпосереднім впливом міжнародно-правової бази, змін кліматичної ситуації, вимоги представників національного і світового громадського екологічного руху; 3) важливе значення в законодавчому закріпленні мають процесуальні (процедурні) кліматичні права людини, які є найбільш важливими з точки зору забезпеченості їх правореалізаційним механізмом, зокрема з точки зору можливостей їх судового захисту; 4) розвиток законодавчого регулювання кліматичних прав людини характеризується високим динамізмом, у ряді випадків випереджає конституційне їх закріплення; 5) законодавчий захист кліматичних прав виявляється значимим для країн, що розвиваються, зокрема тих, в яких кліматична криза проявляється з особливою гостротою.

12. Поступово в різних країнах судові інструменти захисту кліматичних прав людини виходять на перший план. Поширення набуває термін «кліматичні судові процеси», що зазвичай використовується для позначення судових позовів, поданих до міжнародних або національних судових або квазісудових органів, що порушують питання права чи фактів щодо кліматознавства, пом'якшення наслідків зміни клімату або адаптації до такої зміни. У цих процесах переважну більшість справ було порушено проти держав та органів державної влади корпораціями, за якими за кількістю поданих позовів ідуть окремі особи, уряди та неурядові організації. Відповідачами в кліматичних справах, заснованих на кліматичних правах людини, зазвичай є держави та органи державної влади (93 із 112 справ).

13. Оскільки право на безпечне довкілля вважається основним у системі всіх екологічних прав, а їх складовою (підсистемою) виступають кліматичні права людини, то останні є своєрідними засобами його деталізації (конкретизації) та забезпечення його захисту, або ж гарантіями, які розширюють межі його змісту. Отже, кліматичні права виступають своєрідною формою прояву, конкретизації та деталізації базового екологічного права людини стосовно певної предметно визначеної сфери довкілля – а саме сфери зміни клімату.

14. Право на інформацію про зміну клімату та її наслідки розглянуте, як різновид права на екологічну інформацію, що предметно обмежений сферою зміни клімату та її наслідками. Його ключовими складовими є можливості вільно, безперешкодно та своєчасно отримувати (набувати у будь-який не заборонений законом спосіб), використовувати, у тому числі накопичувати (концентрувати) та поширювати (реалізовувати) достовірну (об'єктивну, неспотворену) і зрозумілу (таку, що можливо осмислити без необхідності застосовувати додаткові знання чи навички) інформацію про зміни клімату та їх наслідки, а також мати безперешкодний доступ до такої інформації та засобів її поширення, незважаючи на фінансові чи інші обставини (без зайвого фінансового обтяження), право мати і висловлювати свою думку, а також мати достатній рівень поінформованості (для кожного члена суспільства) з питань зміни клімату та їх наслідків (можливість мати достатню освіту з питань клімату), який дозволяє адекватно оцінювати наявні відомості (дані) щодо кліматичної проблематики у світлі захисту прав людини.

15. Із правом на інформацію про зміни клімату і їх наслідки тісно пов'язане і право на участь у формуванні та в реалізації кліматичної політики. Саме належне інформування громадян про кліматичні проблеми є передумовою для формулювання й інституціалізації автономного права на участь у кліматичній політиці. Це право означає можливість і реальну здатність громадян брати участь у підготовці проектів, їхньому опрацюванні,

взаємодії з органами публічної влади на всіх етапах підготовки таких проектів, висловленні пропозицій щодо змісту відповідних документів та необхідності їх прийняття, а також участі в їх реалізації та контролі за цією реалізацією..

16. Одним з фундаментальних кліматичних прав людини є право на збалансований кліматичний розвиток, який характеризує розвиток клімату як системи та всіх його компонентів у тривалій перспективі, зокрема, і як такий напрям цього розвитку, який, задовольняючи потреби людини, не ставить під загрозу інтереси, потреби та права як нинішнього, так і майбутніх поколінь людини, не повинен призводити до погіршення кліматичних умов для життя і здоров'я як нинішнього, так і майбутніх поколінь людей, а має стимулювати такі орієнтації розвитку науково-технічного прогресу, економіки, інвестицій, інституційних змін, в яких відповідні зміни мають узгоджуватися з імперативами збереження і відтворення сприятливого для життя і здоров'я людини клімату та всіх його компонентів.

17. Кліматична криза, спричинена зокрема парниковим ефектом розглядається як об'єктивна підстава для виокремлення в системі кліматичних людських прав окремого автономного права на запобігання антропогенним викидам парникових газів, яке означає можливість і реальну здатність людини (як індивідуальне право) і громадськості (як колективне право) звертатися до держави, її органів і посадових осіб, а також до суб'єктів господарської діяльності (у тому числі недержавних) щодо вжиття належних (необхідних задля збереження сприятливих для життя і здоров'я як нинішнього, так і майбутніх поколінь людей умов) заходів зі зменшення обсягу та інтенсивності викидів парникових газів в атмосферу з метою досягнення такого їх рівня, який би не впливав на зміну клімату.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аврамова О., Жидкова О. Четверте покоління прав людини : постановка проблеми. Право України. 2010. № 2. С. 101-107.
2. Адам В.М. Екологічна функція держави : теоретико-правове дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 – теорія та історія держави і права, історія політичних і правових учень. Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2014. 22 с.
3. Актуальні проблеми міжнародного права навколишнього середовища : підручник / С. М. Кравченко, А. О. Андрусевич, Дж. Бонайн ; за заг. ред. С. М. Кравченко. Львів : Вид. центр ЛНУ, 2002. 336 с.
4. Алексі Р. Інституціоналізація прав людини в демократичній конституційній державі. Філософія прав людини / За заг. ред. Ш. Госепата та Г. Ломанна. Пер. з нім. О. Юдіна та Л. Доронічевої. Київ : Ніка-Центр, 2008. 320 с. С. 172-189.
5. Алексі Р. Існування прав людини. Право України. 2011. № 8. С. 121-130.
6. Алексі Р. Теорія дискурсу та права людини. Філософія права і загальна теорія права. 2013. № 1. С. 73-98. Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/filpr_2013_1_10.
7. Антонович М.М. Права людини за конституційним та міжнародним правом : порівняльний аспект. Наукові записки НаУКМА. 2000. Т. 18 : Правничі науки. С. 16-20.
8. Бааджи Н.А. Право на доступ до екологічної інформації в законодавстві ЄС та України. Юридичний науковий електронний журнал. 2023. № 2. С. 618-621.
9. Бабенко К.А. Права людини як об'єкт конституційного захисту. Бюлетень Міністерства юстиції України. 2008. № 4. Режим доступу: <https://baas.gov.ua/ua/proekty/articles/>.

10. Бадида А.Ю. Соціальна держава в умовах глобалізації : теоретичні та порівняльно-правові аспекти : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2017. 215 с.
11. Барабаш О.О. Четверте покоління прав людини : загальнотеоретична характеристика. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки. 2016. № 837. С. 213–217.
12. Базельська конвенція про контроль за транскордонним переміщенням небезпечних відходів та їх видаленням. Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_022#Text.
13. Балюк Г.І., Ковальчук Т.Г. Правове регулювання забезпечення екологічної безпеки в Україні. Режим доступу : <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/35/543/1151-1?inline=1>.
14. Басай О.В. Загальні засади (принципи) цивільного законодавства України: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2014. 36 с.
15. Бедний О.І. Зміст та значення принципів належного врядування в адміністративному праві України. Нове українське право. 2021. Вип. 3. С. 134-139.
16. Берченко Г.В. Преамбула конституції : юридична природа та практика внесення змін. Прикарпатський юридичний вісник. 2020. Вип. 5 (34). С. 44-48.
17. Бисага Ю.М., Палінчак М.М., Бєлов Д.М., Данканич М.М. Права людини. Ужгород : Закарпатський нац. ун-т, 2003. 188 с.
18. Бобкова А.Г. Хозяйственно-правовое обеспечение использования природных ресурсов: состояние и перспективы развития. Правовая система Украины : история, состояние и перспективы. Харків : Право, 2011. Т. 4. С. 448-478.

19. Богініч О.Л. Гуманізація правового розвитку – вимога розвитку сучасної правової системи. Вісник Міністерства юстиції України. 2019. № 10(216). С. 37-40.
20. Бордун-Комар Н.І. Захист прав людини в Україні у контексті основних типів праворозуміння : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 «Філософія права». Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2021. 270 с.
21. Борщевська О. М., Іванова О. М., Право на екологічну інформацію та інформацію про стан довкілля як складові здійснення прав людини на безпечне навколишнє природне середовище. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2018. № 1. С. 136–140.
22. Бочарова Н.В. Конституційні реформи в Латинській Америці крізь призму неоконституціоналізму. Конституційно-правові академічні студії. 2018. № 2. С. 106-113.
23. Братасюк О.Б., Ментух Н.Ф. Поняття та класифікація цифрових прав в Україні. Юридичний науковий електронний журнал. 2021. № 10. С. 58-61.
24. Бредіхіна В.Л. Конституційні засади права громадян на безпечне навколишнє природне середовище / За ред. проф. М.В. Шульги: Монографія. Харків : Видавець ФО-П Вапнярчук Н.М., 2008. 168 с.
25. Бровко Н. І., Терещук М. М. Право на екологічну інформацію як складова конституційного права людини на інформацію. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. 2022 № 55. С. 23-26.
26. Брюггер В. Образ людини у концепції прав людини. Проблеми філософії права. 2003. Т. 1. С. 136-146.
27. Булавіна С., Давидова Т. «Захист» та «охорона»: теоретичні аспекти юридичних термінів. Історико-правовий часопис. 2017. №1 (9). С. 27-31.

28. Бьокенфьорде Е.-В. Чи є демократія необхідною вимогою прав людини? Філософія прав людини / За заг. ред. Ш. Госепата та Г. Ломанна. Пер. з нім. О. Юдіна та Л. Доронічевої. Київ : Ніка-Центр, 2008. 320 с. С. 163-171.
29. Васильченко О. П., Матат А. В. Конституційні права людини : зміст, функції та рамки обмеження. Права людини в Україні та у зарубіжних країнах : проблеми теорії та нормативно-правової регламентації : колективна монографія / Національний університет "Одеська юридична академія". Львів; Торунь : Ліга-Прес, 2020. С. 45-66.
30. Васильчук Л.Б., Бисага Ю.М. Реалізація права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в Україні : монографія. Ужгород : Видавничий центр ДВНЗ «Ужгородський національний університет», 2019. 208 с.
31. Вербеек А. Планетарна безпека : наслідки кліматичних змін для безпеки. Режим доступу : <https://www.nato.int/docu/review/uk/articles/2019/12/10/planetarna-bezpeka-nasldki-klmatichnih-zmn-dlya-bezpeki/index.html>.
32. Верлос Н.В. Конституціоналізація цифрових прав людини : вітчизняна практика та зарубіжний досвід. Часопис Київського університету права. 2020. № 2. С. 129–133.
33. Взаємодія громадського кліматичного руху та органів влади у 2021 році. Режим доступу : <https://cedos.org.ua/researches/vzayemodiya-gromadskogo-klimatychnogo-ruhu-ta-organiv-vlady-u-2021-rocz/>.
34. Віденська конвенція про охорону озонного шару. Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_088#Text.
35. Відновлювана енергетика та енергоефективність у XXI столітті : матеріали XXII міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 20-21 травня 2021 р.) / наук. ред.: Кудря С.О., Рєзцов В.Ф., Суржик Т.В., Рєпкін О.О., Кузнецов М.П., Васько П.Ф., Морозов Ю.П., Головка В.М., Будько В.І., Ключ В.П., Ключ С.В., Яценко Л.В. Київ : Інтерсервіс, 2021. 1104 с.

36. Вовк В.М. Соматичні права як кластер юридичних гарантій «самовласності» в контексті трансгуманізму. Філософські та методологічні проблеми права. 2020. № 2 (20). С. 68–72.

37. Воеводін І.С. Закріплення екологічних прав людини в міжнародних універсальних актах у галузі захисту навколишнього середовища. Юридичний науковий електронний журнал. 2020. № 9. С. 356-359.

38. Всесвітня хартія природи : Прийнята резолюцією 37/7 Генеральної Асамблеї ООН 28 жовтня 1982 року. Режим доступу: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/charter_for_nature.shtml

39. Геєць В.М. Економіка України в імперативах низьковуглецевого розвитку. Вісник Національної академії наук України. 2022. № 3. С. 8-17.

40. Гетьман А.П. Концепція розвитку екологічного права та законодавства як передумова забезпечення національної екологічної політики. Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук. 2014. № 1. С. 107–114.

41. Гетьман А. Розуміння верховенства права в системі екологічного законодавства України. Право України. 2017. № 5. С. 44-62.

42. Гетьман А.П., Костицький В.В. Екологічні права людини в національній і міжнародній правовій доктрині. Проблеми законності : акад. зб. наук. пр. Харків : Право, 2013. Вип. 124. С. 68–80.

43. Гетьман А., Костицький В. Становлення та розвиток інституту екологічних прав людини у законодавстві України. Право України. 2012. № 1-2. С. 180-202.

44. Гиляка О.С. Права людини в Україні : проблеми реалізації і захисту та перспективи розвитку. Людська гідність і права людини як основа конституційного устрою держави : збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції «Людська гідність і права людини як основа

конституційного устрою держави» (м. Хмельницький, 19–20 жовтня 2018 року). Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2018. С. 85-89.

45. Головатий С. Вітальна промова. Збірник матеріалів І Маріупольського конституційного форуму «Людська гідність та забезпечення прав людини в умовах суспільних трансформацій». Київ : ВАІТЕ, 2021. С. 24-25.

46. Головатий С. Про людські права : Лекції. Київ : Дух і Літера, 2016. 760 с.

47. Головка О.М. Цифрова культура та інформаційна культура : права людини в епоху цифрових трансформацій. Інформація і право. 2019. № 4(31). С. 37-44.

48. Грицкевич С. Конституційні екологічні права в системі конституційних прав людини і громадянина. Право України. 2001. № 8. С. 54-57.

49. Грищук О.В. Людська гідність у праві : філософські проблеми. Київ : Атіка, 2007. 432 с.

50. Грищук О. Людська гідність як антропологічна підстава прав людини. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. 2006. Вип. 1. С. 317-324.

51. Грищук О.В. Філософія конституційних цінностей : монографія. Київ: ВАІТЕ, 2019. 416 с.

52. Громовчук М.В. Реалізація та захист соматичних прав людини у процесі біомедичних досліджень : релігійний та правовий аспект : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : : 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет». Ужгород, 2021. 37 с.

53. Громовчук М.В. Реалізація та захист соматичних прав людини у процесі біомедичних досліджень : релігійний та правовий аспект : дис. ... д-ра

юрисд. наук : 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет». Ужгород, 2021. 423 с.

54. Грушкевич Т.В. Правова природа конституційних екологічних прав. Університетські наукові записки. 2013. № 4. С. 293-304.

55. Гудима Д.А. Права людини : антрополого-методологічні засади дослідження. Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України / Редкол.: П.М. Рабінович (голов. ред.) та ін. Серія І. Дослідження та реферати. Вип. 20. Львів : Край, 2009. 292 с.

56. Гудима Д.А. Права людини : досвід дослідження з позиції соціально-антропологічного підходу. Проблеми філософії права. 2006-2007. Том IV-V. С. 167-178.

57. Гудима Д.А. Філософсько-антропологічний підхід – методологічний фундамент сучасної юридичної науки. Проблеми філософії права. 2003. Т. 1. С. 122-125.

58. Гусарев С.Д. Гуманізм як основоположна ідея сучасного правового світогляду. Альманах права. 2012. Вип. 3. С. 47-51.

59. Декларація з навколишнього середовища та розвитку: прийнята Конференцією ООН з проблем навколишнього середовища та розвитку, Ріо-де-Жанейро, 1992 р. Режим доступу: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/riodecl.shtml.

60. Декларація Конференції Організації Об'єднаних Націй з проблем оточуючого людину середовища : прийнята Конференцією Організації Об'єднаних Націй з проблем навколишнього середовища, Стокгольм, 1972 р. Режим доступу : https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declarathenv.shtml.

61. Демчук Т.І. Правове забезпечення реалізації права на доступ до екологічної інформації : дис. ... д-ра філософії : 081 «Право». Національний університет «Одеська юридична академія», Міністерство освіти і науки України, Одеса, 2021. 254 с.
62. Денисов В., Фалалєєва Л. Наднаціональність як правова реальність міжнародної інтеграції. Право України. 2018. № 1. С. 214-231.
63. Деревянко Н.З. Теорія «покоління прав людини» та її вплив на нормативне забезпечення реалізації права на отримання професійної правничої допомоги в Україні. Науковий вісник публічного та приватного права. 2020. Вип. 3-2. С. 97-101.
64. Добрянський С.П. Актуальні проблеми загальної теорії прав людини. Львів : Астрон, 2006. 120 с.
65. Добрянський С.П. Актуальні проблеми загальної теорії прав людини : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 – теорія та історія держави і права, історія політичних і правових учень. Одеська національна юридична академія, Одеса, 2003. 180 с.
66. Добрянський С.П. Права людини та мораль : до питання про їхнє співвідношення. Здійснення прав людини в Україні та суспільна мораль (наукові статті й законопроекти, пропозиції). Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України / Редкол.: П.М. Рабінович (головн. ред.) та ін. Серія І. Дослідження та реферати. Вип. 23. Львів : Край, 2010. С. 14-21.
67. Добрянський С.П. Цінність прав людини у світлі універсальності їх концепції. Актуальні проблеми держави і права. 2008. Вип. 40. С. 30-34.
68. Дохійська поправка до Кіотського кліматичного протоколу від 08.12.2012 року. (FCCC/KP/CMR/2012/13/Add.1). Режим доступу : <https://unfccc.int/resource/docs/2012/cmp8/eng/13a01.pdf>.

69. Дубовіч І.А. Теоретико-методологічні та практичні еколого-економічні та правові засади розв'язання глобальних проблем зі зміни клімату. Міжнародні економічні відносини та світове господарство. 2016. № 8. С. 67-70.
70. Європейський зелений курс : Брюссель, 11.12.2019 р. COM (2019) 640 final. Режим доступу : <https://www.rac.org.ua/uploads/content/600/files/edg-translation-ukr-final.pdf>.
71. Екологічне право України. Академічний курс : Підручник / За заг. ред. Ю. С. Шемшученка. Київ : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2005. 848 с.
72. Екологічне право України. Загальна частина : підручник / М.В. Краснова, Ю.А. Краснова. Київ : ВПЦ "Київський університет", 2021. 191 с.
73. Еколого-правовий статус людини і громадянина: ретроспективний та перспективний погляди : зб. матеріалів міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 31 травня 2019 року) / Київський національний університет ім. Т.Г. Шевченка, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; за заг. ред. Краснової М.В., Коваленко Т.О. Чернівці : Кондратьєв А.В., 2019. 392 с.
74. Завальнюк В.В. Методологічні основи та основні принципи юридичної антропології : загальна характеристика. Актуальні проблеми політики. 2017. Вип. 59. С. 15-25.
75. Загальна декларація прав людини : прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
76. Загальна теорія права : підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. 396 с.
77. Загоруй І.С. Поняття «права людини» : теоретико-правові підходи до розуміння прав людини. Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка. 2016. Вип. 2 С. 66-82.

78. Загоруй Л.М., Загоруй І.С. До питання про класичне, некласичні постнекласичне розуміння прав людини. Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка. 2015. № 4. С. 16-24.
79. Заєць А.П. Ідеї природного права у творчості Гуго Гроція. Наукові записки НаУКМА. 2017. Т. 200. Юридичні науки. С. 16-20.
80. Закаль О.О. Концепція захисту кліматичних прав людини. Екологічне право. 2019. Вип. № 4. С. 22–26.
81. Закаль О.О. Міжнародно-правові механізми формування політики боротьби із зміною клімату та місце в них захисту прав людини. Екологічне право. 2021. Вип. № 1-4 С. 33–39.
82. Закаль О.О. Правовий статус кліматичних біженців, як глобальний виклик людства. Екологічне право. 2020. Вип. № 3. С. 20–24.
83. Закаль О.О. Право на безпечне та придатне довкілля: сутність та судовий захист. Екологічне право. 2022. Вип. № 1-2. С. 17–26.
84. Закаль О.О. Теоретико-правові основи феномену кліматичних прав людини. Держава та регіони. Серія: Право. 2022. Вип. № 4 (78). С. 299-305.
85. Закаль О.О. Механізми судового захисту реалізації права на екологічну безпеку. Електронне науково-фахове видання «Юридичний науковий електронний журнал». 2022. Вип. № 9. С. 663-667.
86. Закаль О.О. Міжнародно-правові проблеми захисту кліматичних прав людини. Правові новели. 2023. Вип. № 19/2023. С. 454-461.
87. Згурська В.Л. Сучасна критика концепції громадської участі. Держва і право : Юридичні і політичні науки. 2013. Вип. 60. С. 473–478.
88. Зміна клімату : наслідки та заходи адаптації : аналітична доповідь / [С.П. Іванюта, О.О. Коломієць, О.А. Малиновська, Л.М. Якушенко]; за ред. С.П. Іванюти. Київ : НІСД, 2020. 110 с.
89. Зубко Д.О., Копиця Є.М. Кліматичний закон ЄС : правовий аналіз та перспективи впровадження в Україні. Multidisziplinäre Forschung :

Perspektiven, Probleme und Muste : зб. наукових праць ЛОГОС (26.11.2021, Відень, AUT). 2021. Vol. 1. P. 86-89.

90. Зубко Д.О., Копиця Є.М. Щодо правового статусу кліматичних біженців. Збірник наукових праць ЛОГОС. 2021. № 5. С. 115-116.

91. ЄС представив план справедливого «зеленого» переходу, сподівається створити 1 млн робочих місць до 2030 р. Електронний ресурс. Режим доступу : <https://ua.interfax.com.ua/news/greendeal/785984.html>.

92. Іванків І.Б. Права людства : монографія. Київ : Ваіте, 2020. 157 с.

93. Іванків І.Б. Права людства : стан та перспективи їх забезпечення : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» (081 – Право). Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ, 2019. 214 с.

94. Ільків Н.В. Екологічне право України. Курс лекцій. Львів : б.в., 2013. 218 с.

95. Калишук Л.А. Становлення та розвиток екологічних прав громадян у національному та міжнародному праві. Південноукраїнський правничий часопис. 2009. № 4. С. 126-128.

96. Калюжний К. Р. Юридична природа суб'єктивного права на інформацію. Юридичний вісник. 2015. № 3 (36). С. 42-46.

97. Каньдя О.А. Четверте покоління прав людини : нагальна потреба чи свідчення втрати моральності. Режим доступу: <http://cki.org.ua/wp-content/uploads/2014/05>.

98. Кіотський протокол до Рамкової конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату. Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_801#Text.

99. Кобецька Н.Р. Екологізація законодавства у сфері використання природних ресурсів. Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України. 2014. Вип. 35. С. 160–171.

100. Кобецька Н.Р. Екологічне право України : навч. посіб. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 352 с.
101. Кобецька Н.Р. Кліматичні біженці : виклик міжнародній політиці, безпеці та правопорядку. Особливості правового регулювання екологічних, земельних, аграрних, природоресурсних відносин в умовах глобалізації: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Івано-Франківськ – м. Яремче, 20–22 вересня 2019 р.) / відп. ред. Н.Р. Кобецька. Івано-Франківськ : Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника, 2019. С. 32-35.
102. Ковалів М.В., Єсімов С.С., Ярема О.Г. Інформаційне право України : навчальний посібник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. 416 с.
103. Кожан В.В. Особисті права та свободи людини : загальнотеоретичне дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2016. 229 с.
104. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля : ратифіковано Законом № 832-XIV від 06.07.1999 року. Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_015#Text.
105. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 04.11.1950 року. Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
106. Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text.
107. Конвенція про охорону біологічного різноманіття: прийнята Конференцією ООН з проблем навколишнього середовища та розвитку, Ріо-де-Жанейро, 1992 р. Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_030#Text.

108. Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 року : ратифіковано Постановою Верховної Ради УРСР № 789-XII від 27.02.1991 року. Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.
109. Кондур Е. Поняття та історія становлення екологічних прав і обов'язків людини і громадянина. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО. Випуск 17. 2011. С. 174-177.
110. Конституція України від 28 червня 1996 року. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141.
111. Концепція «зеленого» енергетичного переходу України до 2050 року. Режим доступу : <https://www.ntseu.net.ua/stories/547-concept-2050>.
112. Концепція реалізації державної політики у сфері зміни клімату на період до 2030 року : затверджено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 7 грудня 2016 року № 932. <https://www.kmu.gov.ua/npas/249573705>.
113. Корнієнко І.В. Історичні етапи розвитку поколінь прав людини. Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчяпроголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України) : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ.конф. (м. Одеса, 21 трав. 2021 р.) / за загальною редакцією С.В. Ківалова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. Т. 1. С. 136-138.
114. Корольова В. Право на безпечне для життя і здоров'я довкілля в системі особистих немайнових прав фізичної особи. Legal Bulletin. 2023. С. 37-41. Режим доступу : <https://lbku.krok.edu.ua/index.php/legal-bulletin/article/view/353/294>.
115. Короткий Т.Р. Гуманізація міжнародного права. Наукові праці Одеської національної юридичної академії / голов. ред. С.В. Ківалов ; МОН України, ОНЮА. Одеса : Юрид.л-ра, 2008. Т. VII. С. 170-181.
116. Короткий Т.Р. Екологізація міжнародного права крізь призму екологічних прав людини. Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.), Л. І. Кормич (заст. голов. ред.), М. А.

Польовий (відп. секр.) [та ін.] ; НУ «ОЮА», Південноукр. центр гендер. проблем. Одеса, 2012. Вип. 44. С. 130-143.

117. Костицький В. Вибрані проблеми теорії права : підручник. Київ : Гельветика, 2022. 522 с.

118. Костицький В.В., Костицька І.О. Конституційна екологічна держава. Науково-практичний журнал «Екологічне право». 2018. Вип. 3-4. С. 32-36.

119. Костицький В.В., Закаль О.О. Право на інформацію про зміну клімату та їх наслідки: теоретико-правові проблеми. Правова позиція (правонаступник наукового журналу «Вісник Академії митної служби України) Серія: Право. 2023. Вип. № 1 (38). С. 213-218.

120. Костицький В.В., Закаль О.О. Зміст конституційного права на інформацію про зміни клімату та їх наслідки. Екологічне право. 2023. Вип. № 1-4. С. 19-23.

121. Кравченко С. Зміна клімату, біорізноманіття і права людини : вплив, синергія й інтегрування. Екологія. Право. Людина. 2011. № 13-14 (53-54). С. 9-28.

122. Краснова М. Принцип екологізації національної правової системи України : науково-методологічні аспекти. Екологічне право. 2016. № 1-2. С. 106-108.

123. Краснова М.В., Краснова Ю.А. Реалізація та захист екологічних прав громадян : теоретико-правові аспекти : наукове видання. Київ : ФОП Ямчинський О.В., 2021. 149 с.

124. Краснова М.В., Краснова Ю.А. Реалізація та захист екологічних прав громадян : теоретико-правові аспекти : наукове видання. Київ : ФОП Ямчинський О.В., 2021. 149 с.

125. Красовський К.Ю. Природні права людини в українському конституціоналізмі : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 – теорія та історія

держави і права; історія політичних і правових учень (юридичні науки). ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК». Київ, 2021. 253 с.

126. Креативність загальнотеоретичної юриспруденції : монографія / [Ю.М. Оборотов, В.В. Завальнюк, В.В. Дудченко та ін.] ; за ред. Ю.М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2015. 488 с.

127. Крусян А.Р. Гуманізація та гуманістична функція (роль) конституційного права в правовій системі України. Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку України в умовах європейської інтеграції : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 18 травня 2018 р.) У 2-х т. Т. 1 / відп. ред. Г.О. Ульянова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 276-279.

128. Кузьо М. Як Верховна Рада може вплинути на озоновий шар? Українська правда. 29.09.2018 року. Режим доступу : <https://www.pravda.com.ua/columns/2018/09/29/7193474/>.

129. Кучера Т.М. Евристично-гуманістичний потенціал антропоного принципу як можливість нової онтології. Антропний принцип в контексті актуальних проблем філософії науки : матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції, Львів, 15–16 грудня 2016 р. Львів : ЛНМУ ім. Данила Галицького, 2016. С. 54-56.

130. Кучинська О.П., Іванов М.С. Загальнотеоретичне та праксеологічне розуміння прав людини. Вісник кримінального судочинства. 2017. № 1. С. 142-148.

131. Кушакова-Костицька Н.В. Право на інформацію в інформаційну епоху (порівняльне дослідження) : монографія / наук. ред. М.В. Костицький. Чернівці : Технодрук, 2018. 300 с.

132. Лавренюк Т.А. Принципи господарського права як засіб правового регулювання. Економічна теорія та право. 2017. № 2 (29). С. 146–156.

133. Лазарєв В.В. Сучасний науковий дискурс про типологію прав людини. Становлення громадянського суспільства в Україні : матеріали

міжнародної науково-практичної конференції(м. Дніпро, 1-2 травня 2020 р.).
Дніпро : ГО «Правовий світ», 2020. С. 34-36.

134. Латишева В., Плескун О., Таран І. Характеристика еколого-правових засобів подолання наслідків зміни клімату. Підприємництво, господарство і право. 2021. № 5. С. 83-87.

135. Легенченко М.О. Поняття охорони й захисту права та їх співвідношення. Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. / редкол.: С.В. Ківалов (голов. ред.), В.М. Др'омін (заст. голов. ред.) Ю.П. Аленін [та ін.] ; МОН України; НУ ОЮА. Одеса : Юрид. л-ра, 2014. Вип. 72. С. 59-65.

136. Ломанн Г., Г'осепат Ш. Вступ. Філософія прав людини / За редакції Ш. Г'осепата та Г. Ломанна; Пер. з нім. О. Юдіна та Л. Доронічевої. 2-ге вид. Київ : Ніка-Центр, 2012. С. 15-31.

137. Максимов С. К генезису прав человека и толерантности как европейских ценностей. Права людини : філософські, теоретико-юридичні та політологічні виміри : Статті учасників I Міжнародного круглого столу (м. Львів, 28 — 29 жовтня 2016 року). Львів : Видавництво ЛОБФ «Медицина і право», 2017. С. 147-153.

138. Максимов С. Концепція правової реальності. Право України. 2013. № 4. С. 25-50.

139. Максимов С.И. Правовая реальность : опыт философского осмысления. Харьков : Право, 2002. 326 с.

140. Мамутов В.К. Экологизация хозяйственного права. Науковий вісник УкрДЛТУ : Екологізація економіки як інструмент сталого розвитку в умовах конкурентного середовища: зб. наук.-техн. праць. Нац. лісотехнічний ун-т України. Львів : УкрДЛТУ, 2005. Вип. 15. С. 112–114.

141. Мар'юк І. Захист соматичних прав людини в українському законодавстві. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право. 2016. Вип. 40. С. 138–141.

142. Массей Е. Досвід Європейського Союзу в адаптації до зміни клімату та застосування його в Україні. ОБСЄ в Україні. Київ : б.в., 2012. Режим доступу : <https://www.osce.org/files/f/documents/a/9/93311.pdf>.

143. Мачуський В.В. Загальні засади публічного адміністрування кліматичних відносин в Європейському Союзі. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». 2023. № 2. С. 184-187.

144. Медведєва М.О. Процесуальні екологічні права у міжнародному праві та праві України. Екологічне право України. 2016. № 1-2. С. 108-109.

145. Мехед Н., Демидова О. ООН визнала право кліматичних біженців на притулок. Режим доступу : <https://www.dw.com/uk/%D0%BE%D0%BE%D0%BD-%D0%B2%D0%B8%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D0%B0-%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE-%D0%BA%D0%BB%D1%96%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B8%D1%85-%D0%B1%D1%96%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D0%B2-%D0%BD%D0%B0-%D0%BF%D1%80%D0%B8%D1%82%D1%83%D0%BB%D0%BE%D0%BA/a-52092067;>

146. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права. Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text.

147. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148-VIII від 19.10.1973 року. Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.

148. Монреальський протокол про речовини, що руйнують озоновий шар. Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_215#Text.

149. Музика В.В. До питань про особливості та труднощі атрибуції порушень прав людини, що пов'язані зі зміною клімату. Актуальні проблеми політики. 2019. Вип. 63. С. 271-282.
150. Муравйова С.В. Екологічні та кліматичні кризи як фактор розвитку сучасного конституціоналізму та екологічної безпеки. Проблеми законності. 2022. Вип. 159. С. 129-159.
151. Мушак Н.Б. Концептуальні підходи до класифікації прав людини в умовах глобалізаційних процесів. Часопис Київського університету права. 2011. № 2. С. 298-301.
152. Наука і цінності людського буття : колективна монографія / [Альчук М.П., Бойченко М.І., Вишинський С.Д. та ін.] ; за заг. ред. д-ра філос. наук, проф. В.П. Мельника. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2013. 550 с.
153. Непийвода І., Непийвода В. Корупційні ризики як завада для міжнародно-правового режиму зміни клімату. Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2022. Випуск 74. С. 130-138.
154. Несинова С.В, Князева Ю.С. Нове покоління прав людини : сучасні проблеми класифікації. Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія : Юридичні науки. 2015. № 2. С. 36–42.
155. Ніжинська Ю.С. Гідність людини як моральна основа її прав. Режим доступу : http://elar.naiau.kiev.ua/bitstream/123456789/4137/1/-%20ЗБІРНИК%20ТЕЗ%20%20ост._p122-123.pdf.
156. Носік В.В. Проблеми земельного, аграрного, екологічного права у забезпеченні реалізації цілей сталого розвитку в Україні. Правове забезпечення соціально-економічного розвитку : стан та перспективи. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 35-річчю кафедри господарського права Донецького національного університету імені Василя Стуса (м. Вінниця, 11–12 жовтня 2019 р.). Вінниця, 2019. С. 231–233.

157. Оборотов Ю.М. Традиції та новації в правовому розвитку : загальнотеоретичні аспекти : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень. Одеська національна юридична академія. Одеса, 2003. 38 с.

158. Оверковська Т.К. Правові засади охорони клімату в Україні. Право і суспільство. 2022. № 6. С. 145-151.

159. Огляд реалізації основних положень Кіотського протоколу до Рамкової Конвенції ООН про зміну клімату та зобов'язання країн-членів ОЕСР і Євросоюзу щодо виконання рекомендацій Паризької Конференції. Київ : Б.м., 2017. 108 с. Режим доступу : https://ua.energy/wp-content/uploads/2017/05/3.-Osn_polozh_SOR21.pdf.

160. Орловська Я.Б. Місце і роль права фізичної особи на безпечне для життя і здоров'я довкілля у загальній системі особистих немайнових прав. Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». 2019. № 2(20). Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2019/n2/19oybonp.pdf>.

161. Основи міжнародно-правових стандартів прав людини : навч.-метод. посібник / за ред. О.В. Бігняка. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2019. 168 с.

162. Основні права людини : німецько-український правовий вимір : монографія / за ред. Мельника Р.С. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. 404 с.

163. Павко Я. Особливості кліматичної політики України в контексті міжнародно-правового досвіду. Голос України, 4 лютого 2021 року.

164. Павко Я. Проблема гендерної нерівності в умовах кліматичних змін. Голос України, 2 квітня 2021 року. <http://www.golos.com.ua/article/344117>;

165. Павко Я.А. Роль Організації Об'єднаних Націй у міжнародно-правовій охороні клімату. Київський часопис права. 2022. № 4. С. 232-239.

166. Павлова О.В. Вплив міжнародного законодавства на розвиток екологічної демократії в Україні. Проблеми законності. 2015. Вип. 128. С. 165-174.

167. Панкевич О.З. Природа колективних людських прав та їх співвідношення з індивідуальними правами (у світлі Загальної декларації прав людини). Вісник Національної академії правових наук України. 2018. Т. 25. № 3. С. 62-77.

168. Паризька угода 2015 року : Угоду ратифіковано Законом № 1469-VIII від 14.07.2016 року. Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_l61#Text.

169. Перетворення нашого світу : Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 р. : прийнято Резолюцією 70/1 Генеральної Асамблеї ООН від 25 вересня 2015 року. Режим доступу : https://www.ua.undp.org/content/dam/ukraine/docs/SDGreports/Agenda2030_UA.pdf.

170. Петренко Д.В. Зміна клімату як загроза глобальній екологічній безпеці. Безпека у сучасному світі : матеріали наукової конференції, 27-28 вересня 2019 р., м. Дніпро / Дніпр. нац. ун-т ім. О. Гончара ; наук. ред. О.Ю. Висоцький. Дніпро : Охотнік, 2019. С. 87-89.

171. Петришин О.В., Гиляка О.С. Права людини у цифрову епоху : виклики, загрози та перспективи. Вісник Національної академії правових наук України. 2021. Т. 28. № 1. С. 7-35.

172. План заходів щодо виконання Концепції реалізації державної політики у сфері зміни клімату на період до 2030 року : затверджено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 6 грудня 2017 року № 878. Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/878-2017-%D1%80#Text>.

173. Полич В.П. Правові засади боротьби зі зміною клімату в праві Європейського Союзу : дис. ... д-ра філософії за спеціальністю 293

«Міжнародне право». Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України. Харків, 2022. 265 с.

174. Поліщук І.В. Міжнародно-правові аспекти судового захисту екологічних прав громадян. Юридичний вісник. 2019. № 4 (53). С. 15-20.

175. Положення про участь громадськості у прийнятті рішень у сфері охорони довкілля : затверджено Наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 18.12.2003 року № 168. Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0155-04#Text>.

176. Потапчук Г. Екологічний конституціоналізм : до питання про елементно-блокову структуру побудови та принципи її функціонування. Публічне право. 2022. № 2 (46). С. 5-18.

177. Потапчук Г. Екологічний конституціоналізм : до питання про методологію пізнання (розуміння, визначення та дослідження). Публічне право. 2022. № 4 (48). С. 38-53.

178. Прилуцький С.В. Вступ до теорії судової влади. (Суспільство. Правосуддя. Держава) : монографія. Київ : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2012. 317 с.

179. Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку : Закон України від 08.02.1995 року. Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/39/95-вр#Text>.

180. Про громадські об'єднання : Закон України від 22 березня 2012 року № 4572-VI. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2013, № 1, ст. 1.

181. Про доступ громадськості до екологічної інформації та про скасування Директиви Ради 90/313/ЄЕС : Директива 2003/4/ЄЕС від 28 січня 2003 року. Режим доступу : <https://ips.ligazakon.net/document/EU030129>
<https://ips.ligazakon.net/document/EU030129>.

182. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики : Постанова Кабінету Міністрів України від 3 листопада

2010 року № 996. Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF#Text>.

183. Про засади моніторингу, звітності та верифікації викидів парникових газів : Закон України від 12 грудня 2019 року № 377-IX. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2020, № 22, ст. 150.

184. Про затвердження Національного плану дій з охорони навколишнього природного середовища на період до 2025 року : розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 квітня 2021 року № 443-р. Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/443-2021-%D1%80#Text>.

185. Про затвердження Положення про громадських інспекторів з охорони довкілля : Наказ Міністерства екології та природних ресурсів України від 27.02.2002 року № 88. Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0276-02#Text>.

186. Про затвердження Положення про участь громадськості у прийнятті рішень у сфері охорони довкілля : Наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 18.12.2003 року № 168. Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0155-04#Text>.

187. Про захист економічної конкуренції : Закон України від 11.01.2001 року № 2210-III. Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2210-14#n10>.

188. Про Звернення Верховної Ради України до Конференції Організації Об'єднаних Націй зі зміни клімату, яка включатиме проведення 26-ї сесії конференції сторін Рамкової Конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату, 16-ї Сесії Конференції Сторін, яка є Народою Сторін Кіотського Протоколу, та 3-ї сесії конференції сторін, яка є нарадою сторін Паризької Угоди, Генеральної Асамблеї ООН, Європейського Союзу, Ради Європи, парламентських асамблей, Європейського Парламенту, Міжпарламентського Союзу, інших регіональних і міжнародних організацій, урядів та парламентів іноземних держав, на підтримку глобальних цілей з

питань зміни клімат : Постанова Верховної Ради України від 5 листопада 2021 року № 1870-IX. Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1870-20#Text>.

189. Про енергетичну ефективність : Закон України від 21 жовтня 2021 року № 1818-IX. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2022, № 2, ст. 8.

190. Про забезпечення умов для більш широкої участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики : Указ Президента України від 31 липня 2004 року № 854/2004. Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/854/2004#Text>.

191. Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 року. № 2657-XII. Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>.

192. Про Кліматичну програму України : Постанова Кабінету Міністрів України : від 28 червня 1997 року № 650. Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=650-97-%EF>.

193. Про Національний реєстр викидів та перенесення забруднювачів : Закон України від 20 вересня 2022 року № 2614-IX. Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2614-20#Text>.

194. Про Національну стратегію у сфері прав людини : Указ Президента України від 24 березня 2021 року № 119/2021. Режим доступу : <https://www.president.gov.ua/documents/1192021-37537>.

195. Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки : Указ Президента України від 7 вересня 2021 року № 487/2021. Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021#Text>.

196. Про необхідність забезпечення здорового навколишнього середовища в інтересах добробуту людини : Резолюція 45/04 Генеральної Асамблеї ООН. Режим доступу : undocs.org/ru/A/RES/45/94.

197. Про Основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності : Закон України від 5 квітня 2007 року № 877-V. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2007, № 29, ст. 389.

198. Про Основні засади державної екологічної політики України на період до 2030 року : Закон України від 28 лютого 2019 року № 2697-VIII. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2019, № 16, ст. 70.

199. Про охорону атмосферного повітря : Закон України від 16 жовтня 1992 року № 2707-XII. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992, № 50, ст. 678.

200. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25 червня 1991 року № 1264-XII. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1991, № 41, ст. 546.

201. Про оцінку впливу на довкілля : Закон України від 18 грудня 2017 року № 2059-VIII. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2017, № 29, ст. 315.

202. Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : Закон України від 16.09.2014 року №1678-VII. Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1678-18>.

203. Про регулювання господарської діяльності з озоноруйнівними речовинами та фторованими парниковими газами : Закон України від 12 грудня 2019 року № 376-IX. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2020, № 21, ст. 145.

204. Про схвалення Стратегії екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату на період до 2030 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 20 жовтня 2021 року № 1363-р. Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1363-2021-%D1%80#Text>.

205. Право людини на чисте, здорове і стає навколишнє середовище: резолюція 48/13 Ради ООН з прав людини від 8 жовтня 2021 року. Режим

доступу : <https://documents-dds-nu.un.org/doc/UNDOC/GEN/G21/289/50/PDF/G2128950.pdf?OpenElement>.

206. Проблеми реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні : монографія / кол. авт.; за ред. Н.М. Оніщенко, О.В. Зайчука. Київ : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2007. 424 с.

207. Прохоренко К. Аксіологічні питання об'єктивації клімату в екологічному праві України. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. 2011. Вип. 87. С. 71-73.

208. Прохоренко К.А. Клімат як об'єкт еколого-правової охорони в Україні : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.06. Київський нац. університет ім. Т.Г. Шевченка. Київ, 2013. 16 с.

209. Прохоренко К. Теоретичні аспекти поняття "клімат" в еколого-правовому регулюванні. Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Юридичні науки. 2011. Вип. 86. С. 104-106.

210. Рабінович П. Буттєві потреби людини – генератор її основоположних прав. Права людини : філософські, теоретико-юридичні та політологічні виміри : збірка статей учасників II Міжнародного круглого столу (м. Львів, 24–26 листопада 2017 року). Львів : ЛОБФ «Медицина і право», 2018. С. 135-139.

211. Рабінович П.М. Основоположні права людини : соціально-антропна сутність, змістова класифікація. Вісник Національної академії правових наук України. 2013. № 2 (73). С. 10-16.

212. Рабінович П. Основоположні права людини : терміно-поняттєвий інструментарій дослідження та викладання. Право України. 2015. № 2. С. 9-23.

213. Рабінович П.М., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина : Навчальний посібник. Київ : Атіка, 2004. 464 с.

214. Радзієвська В. Права людини нового покоління та їх міжнародно-правове регулювання. [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/NvknUvs/20105/radzivsa.ht;

215. Разметаєва Ю.С. Доктрина та практика захисту прав людини : навчальний посібник. Київ : ФОП Голембовська О.О., 2018. 364 с.

216. Разметаєва Ю.С. Цифрові права людини та проблеми екстериторіальності в їх захисті. Право та державне управління. 2020. №4. С. 18-23.

217. Рамкова конвенція Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату : ратифіковано Законом України № 435/96-ВР від 29.10.1996 року. Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_044#Text.

218. Рішення Конституційного Суду України (Перший сенат) у справі за конституційною скаргою Плєскача В'ячеслава Юрійовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень другого речення частини четвертої статті 42 Закону України „Про Конституційний Суд України“ від 22 січня 2020 року № 1-р(І)/2020. Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va01p710-20#Text>.

219. Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) від 16 вересня 2021 року № 6-р(ІІ)/2021 у справі за конституційними скаргами Крупка Дмитра Володимировича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини першої статті 81, частини першої статті 82 Кримінального кодексу України, Костіна Володимира Володимировича, Мельниченка Олександра Степановича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини першої статті 82 Кримінального кодексу України та за конституційною скаргою Гогіна Віктора Івановича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини першої статті 81 Кримінального кодексу України (справа про перегляд вироку особі, караній на довічне позбавлення волі). Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-21#Text>.

220. Робоча група неурядових організацій з питань зміни клімату. Результати 16-тої конференції Сторін Рамкової конвенції ООН про зміну клімату в Канкуні. Екологія. Право. Людина. 2011. № 11-12 (51-52). С. 29-37.

221. Романко С. Еколого-правова політика України у сфері зміни клімату. Підприємництво, господарство і право. 2019. № 9. С. 88-94.
222. Руссо Ж-Ж. Про суспільну угоду, або принципи політичного права / Пер. з фр. та ком. О. Хома. Київ : Port-Royal, 2001. 349 с. Режим доступу : <http://litopys.org.ua/rousseau/rous01.htm>.
223. Савенко В.В. Правова реальність як структурована площина реалізації права. Філософські та методологічні проблеми права. 2015. № 1-2 (9-10). С. 57-66.
224. Савчин М.В. Конституційне право України : підручник / відп. ред. проф., д.ю.н. М.О. Баймуратов. Київ : Правова єдність, 2009. 1008 с.
225. Савчин М. Сучасні тенденції конституціоналізму у контексті глобалізації та правового плюралізму : монографія. Ужгород : РІК-У, 2018. 440 с.
226. Сатохіна Н.І. Обґрунтування прав людини : реконструкція проблеми. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». 2016. № 1 (28). С. 119-127.
227. Сачук Б.П., Хасія М.В. Становлення четвертого покоління прав людини. Молодий вчений. 2019. № 10 (74). С. 601-604.
228. Світовий маніфест правового гуманізму. Загальна декларація прав людини як основа міжнародного та національного правозахисту : монографія / за ред. проф. П.М. Рабіновича // Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України. Львів : БФ «Медицина і право», 2018. Вип. 33. 180 с.
229. Серебро М.В. Постнекласичні тенденції в методології юриспруденції. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО. Вип. 55. Т. 1. 2019. С. 54-58.
230. Сірант М.М. Адміністративно-правова характеристика діяльності органів публічної влади щодо забезпечення екологічної безпеки в умовах

глобалізаційних викликів : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Національний університет «Львівська політехніка» Міністерства освіти і науки України. Львів, 2021. 509 с.

231. Сопілко І.М. Теоретико-правові підходи до розуміння суб'єктів права окремими галузевими науками. Юридичний вісник, 2008. № 4(9). С. 66-70.

232. Справедливий перехід задля реалізації кліматичних амбіцій. Режим доступу : <https://fpsu.org.ua/napryamki-diyalnosti/mizhnarodna-robota/16281-spravedlivij-perekhid-zadlya-realizatsiji-klimatichnikh-ambitsij>.

233. Стратегія низьковуглецевого розвитку України до 2050 року. Режим доступу : https://mepr.gov.ua/files/docs/Proekt/LEDS_ua_last.pdf.

234. Сучасні проблеми міжнародного права. Liber Amicorum до 60-річчя проф. М.В. Буроменського : монографія / авт. кол.; за ред. В.М. Репецького та В.В. Гутника. Львів; Одеса : Фенікс, 2017. 564 с.

235. Сушик О.В. Правова характеристика Паризької угоди як основи формування національної політики протидії змінам клімату (кліматичної політики). Нове українське право. 2021. Вип. 4. С. 124-130.

236. Тиріна М. Покоління прав людини : проблеми сучасної класифікації. Держава і право. 2011. Вип. 52. С. 728–732.

237. Тихомирова Є. Міжнародно-правове та організаційне оформлення архітектури кліматичних змін. Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії. 2018. № 2. С. 3-12.

238. Тодыка Ю.Н., Тодыка О.Ю. Конституционно-правовой статус человека и гражданина в Украине : монография. Киев : Концерн «Видавничий дым «Ін Юре», 2004. 368 с.

239. Турянський Ю. Права людини нового покоління : суспільна мораль vs людська гідність. Публічне право. 2019. № 3(35). С. 9-15.

240. Турянський Ю.І. Соматичні права людини в сучасній доктрині конституціоналізму : теоретико-правове дослідження : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Національний університет «Львівська політехніка» Міністерства освіти і науки України. Львів, 2020. 482 с.

241. Турянський Ю.І. Соматичні права як новітня юридична категорія. Право і суспільство. 2020. Вип. 1. С. 110–115.

242. Фелонюк Д.Л. Сучасна екологічна політика України : правові засади інституційно-функціонального забезпечення формування та здійснення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 – земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право. Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2023. 22 с.

243. Христова Г.О. Впровадження доктрини позитивних зобов'язань держави щодо прав людини в національний правопорядок. Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини : зб. наук. ст. Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 15 вересня 2012 р.) / за ред. С.В. Ківалова ; НУ «ОЮА». Одеса : Фенікс, 2012. С. 426-437.

244. Христокін Г.В. Ідея прав людини : пошук нових підходів обґрунтування в добу глобальних трансформацій. Філософські та методологічні проблеми права. 2021. № 1 (21). С. 92-98.

245. Хто може бути позивачем у справах щодо відшкодування шкоди довкіллю? Режим доступу : <http://epl.org.ua/announces/hto-mozhe-butyo-pozyvachem-u-spravah-shhodo-vidshkoduvannya-shkody-dovkillyu/>.

246. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, №№ 40-44, ст. 356.

247. Четверте покоління прав людини : особливості правового регулювання, проблеми та перспективи розвитку в сфері охорони здоров'я :

монографія / за заг. ред.: д.ю.н., проф. С.Б. Булеци; д.ю.н., доц. М.В. Менджул.
Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2020. 444 с.

248. Чорна С. Роль судової влади в конституційно-правовому механізмі захисту прав і свобод людини. Підприємництво, господарство і право. 2020. № 8. С. 186-190.

249. Шевчук С. Людська гідність у системі конституційних цінностей. Право України. 2018. № 9. С. 29-40.

250. Шомпол О.А. Міжнародно-правові засади забезпечення екологічних прав людини. Актуальні проблеми міжнародних відносин. 2009. Вип. 83 (Частина II). С. 183-187.

251. Штаченко М.О. Гідність людини як джерело стандартів конституційних прав. Людська гідність і права людини як основа конституційного устрою держави: збірник тез наук.-практ. конф. 19–20 жовтня 2018 р. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2018. С. 369-372.

252. Шутько В.С. Міжнародно-правове регулювання проблеми зміни клімату. Молодий вчений. 2019. № 10 (74). С. 634-637.

253. Щербина В.С. Господарське право : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 480 с.

254. Щербина В.С. Суб'єкти господарського права : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 264 с.

255. Щербина В.С. До питання щодо принципів господарського права. Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України. 2014. № 1. С. 85–92.

256. Юркевич Ю.М., Дутко А.О. та ін. Особисті немайнові права особи : навч. посібник / за ред. А.О. Дутко. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. 444 с.

257. Яковшина Т.Ф. Адаптація ЄС до змін клімату та стійкі урбоекосистеми : Навчальний посібник. Дніпро : ПДАБА. 2023. 109 с.

258. Ямненко Т.М., Григорович М.В. Стратегічні дії Європейського Союзу щодо зміни клімату : інтеграційні перспективи України. Юридичний вісник. 2022. №4 (65) С. 36-42.

259. A New Climate Change Agreement Must Include Human Rights Protection for All” (17 October 2014). Режим доступу : https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/HRBodies/SP/SP_To_UNFCCC.pdf.

260. A safe climate : good practices. Note by the Secretary-General Supplementary information on the report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment. A/74/161 Annex. Режим доступу : <http://srenvironment.org/sites/default/files/Reports/2019/CC%20Good%20Practices%20Annex.pdf>.

261. Achieving climate justice for developing countries. Режим доступу : <https://insights.taylorandfrancis.com/social-justice/cop-27-global-south>;

262. Adelman S. Humans rights in a Paris agreement : too little, too late? Transnational Environmental Law, 7:1 (2018). P. 17–36.

263. Adelman S. Human rights in pursuit of climate justice. Wisconsin International Law Journal. 2021. Vol. 38. P. 171–196.

264. African (Banjul) Charter on Human and Peoples’ Rights, adopted 27 Jun. 1981. Режим доступу : <http://hrlibrary.umn.edu/instreet/z1afchar.htm>.

265. African Union Convention for the Protection and Assistance of Internally-Displaced Persons in Africa (Kampala Convention), adopted 23 Oct 2009. Режим доступу : <https://au.int/en/treaties/african-union-convention-protection-and-assistance-internally-displaced-persons-africa>.

266. Akandji-Kombe J.-F. Positive obligations under the European Convention on Human Rights. A guide to the implementation of the European Convention on Human Rights. Council of Europe : Human rights handbooks, 2007. 72 p.

267. Algeria's Constitution of 2020. Режим доступа : https://www.constituteproject.org/constitution/Algeria_2020.pdf?lang=en.
268. Alston P. A Third Generation of Solidarity Rights : Progressive Development or Obfuscation of International Human Rights Law? *Netherlands International Law Review*. 1982. № 3. P. 307–322.
269. Alston P. Conjuring up New Human Rights : A Proposal for Quality Control. *American Journal of International Law*. 1984. № 78. P. 607–621.
270. An Act to amend the Constitution of Zambia. Режим доступа : [https://www.parliament.gov.zm/sites/default/files/documents/amendment_act/Constitution%20of%20Zambia%20\(Amendment\),%202016-Act%20No.%202_0.pdf](https://www.parliament.gov.zm/sites/default/files/documents/amendment_act/Constitution%20of%20Zambia%20(Amendment),%202016-Act%20No.%202_0.pdf).
271. Andersen H. Substantive Due Process as a Principle of Law to Protect the Right to a Safe Climate in a European Context. Режим доступа : [file:///C:/Users/Asus/Downloads/SSRN-id4293320%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/Asus/Downloads/SSRN-id4293320%20(1).pdf).
272. Anisimova H., Kopytsia I. The Role of Courts in Environmental Rights Protection in the Context of the State Policy of Ukraine. *Access to Justice in Eastern Europe*. 2021. 2(10). P. 164-176.
273. Apar J. The concept of 'climate refugee'. Towards a possible definition. *European Parliamentary Research Service*. February 2019. Режим доступа : [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2018/621893/EPRS_BRI\(2018\)621893_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2018/621893/EPRS_BRI(2018)621893_EN.pdf).
274. Application № 39371/20 «Duarte Agostinho and Others v. Portugal and Others»: communicated on 13.11.2020. Режим доступа : <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-206535>.
275. Application № 34068/21 «Greenpeace Nordic and Others v. Norway»: communicated on 16.12.2021. Режим доступа : <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-214943>.

276. Application «X v. Austria»: introduced on 25.03.2021. Режим доступа : <https://www.michaelakroemer.com/wp-content/uploads/2021/04/rechtsanwaeltin-michaela-kroemer-klimaklage-petition.pdf>.

277. Armando Carvalho and Others v The EU Parliament and Council Case T-330/18 (8 May 2019). Режим доступа : https://climatecasechart.com/wp-content/uploads/non-us-case-documents/2019/20190515_Case-no.-T-33018_judgment-1.pdf.

278. Ashgar Leghari v Federation of Pakistan et al., Lahore High Court, W.P. No. 25501/2015, Order of 4 September 2015. Режим доступа : https://climatecasechart.com/wp-content/uploads/non-us-case-documents/2015/20150404_2015-W.P.-No.-25501201_decision.pdf.

279. Atapattu S. Climate Change, Human Rights, and COP 21 : One Step Forward and Two Steps Back or Vice Versa?’(2016) 17(2). Georgetown Journal of International Affairs. P. 47–55.

280. Atapattu S. Human rights approaches to climate change : Challenges and opportunities. Abingdon : Routledge, 2016. 348 p.

281. Atapattu S. The Public Health Impact of Global Environmental Problems and the Role of International law’(2004) 30 American Journal of Law & Medicine. P. 283–304.

282. Baldin S. Towards the judicial recognition of the right to live in a stable climate system in the European legal space? Preliminary remarks. Saggi – DPCE online. 2020/2. P. 1419-1446.

283. Bandera G. How climate colonialism affects the Global South. Режим доступа : <https://www.fairplanet.org/story/how-climate-colonialism-affects-the-global-south/>.

284. Bassiouni C.M. International Crimes : Jus Cogens and Obligation Erga Omnes. (1996) 59(4) Law & Contemporary Problems. P. 63–74.

285. Batros B. and Khan T. Thinking Strategically about Climate Litigation. Social Science Research Network. 2020. Режим доступа : <https://papers.ssrn.com/abstract=3564313>;
286. Beitz C. The Force of Subsistence Rights. Cruft, R., Liao, S., and Renzo, M. (eds.), 2015, Philosophical Foundations of Human Rights. Oxford : Oxford University Press, 2015. 720 p.
287. Bell D. Does anthropogenic climate change violate human rights? Critical Review of International Social and Political Philosophy. 2011. 14 (2). P. 99–124.
288. Bell D. Climate Change and Human Rights. WIREs Climate Change. 2013. № 4. P. 159–170.
289. Bodansky D. Introduction : Climate Change and Human Rights : Unpacking the Issues. Georgia Journal of International & Comparative Law. 2010. 38. P. 511–524.
290. Bolivia (Plurinational State of)'s Constitution of 2009. Режим доступа : https://www.constituteproject.org/constitution/Bolivia_2009.pdf.
291. Bonavero Institute of Human Rights, Oxford University. Режим доступа : <https://www.law.ox.ac.uk/content/civil-liability-gross-human-rights-abuses>.
292. Bouwer K. The Unsexy Future of Climate Change Litigation. Journal of environmental law. 2018. Vol. 30. № 3. P. 483-506.
293. Boyd D.R. The Constitutional Right to a Healthy Environment. Environment : Science & Policy for Sustainable Development. 2012. № 54 (4). P. 3-15.
294. Boyd D.R. The Environmental Rights Revolution : A Global Study of Constitutions, Human Rights and the Environment. Vancouver : University of British Columbia, 2010. 821 p.
295. Boyle A. Human Rights and the Environment : Where Next? European Journal of International Law 2012. Volume 23. Issue 3. P. 613-642.

296. Boyle A. Human Rights or Environmental Rights? A Reassessment. *Fordham Environmental Law Review*. 2006. Volume 18. № 5. P. 471-511.
297. Boyle A. & Anderson M.R. Human Rights Approaches to Environmental Protection. Oxford : Oxford University Press, 1998. 334 p.
298. Brandstedt E. & Bergman A.-K. Climate rights : feasible or not? *Environmental Politics*. 2013. Vol. 22. № 3. P. 394-409.
299. Brewer-Carías A.R. Constitutional Protection of Human Rights in Latin America. A Comparative Study of Amparo Proceedings. Cambridge and New York: Cambridge University Press, 2008), pp. xv+432.
300. Bunch C. Women's Rights as Human Rights : Toward a Re-Vision of Human Rights. *Human Rights Quarterly*. 1990. № 12. P. 486–498.
301. Business and Human Rights centre 'Mandatory Due Diligence' (Business & Human Rights Resource Centre). Режим доступа : <https://www.business-humanrights.org/en/big-issues/mandatory-due-diligence/>.
302. Canadian Supreme Court in *Nevsun Resources Ltd v Araya*, 2020 SCC 5 (CanLII) (28 February 2020). Режим доступа : <https://www.canlii.org/en/ca/scc/doc/2020/2020scc5/2020scc5.html>.
303. Caney S. Climate change, human rights and moral thresholds. In : S. Humphreys, ed. *Human rights and climate change*. Cambridge : Cambridge University Press, 2009. P. 69–90.
304. Caney S. Cosmopolitan justice, rights and global climate change. *Canadian Journal of Law and Jurisprudence*. 2006. XIX (2). P. 255–278.
305. Caney S. Global poverty and human rights: the case for positive duties. In : T. Pogge, ed. *Freedom from poverty as a human right : who owes what to the very poor?* Oxford : Oxford University Press, 2007. P. 275–302.
306. Caney S. Human rights and global climate change. In : R. Pierik and W. Werner, eds. *Cosmopolitanism in context : perspectives from international law and political theory*. Cambridge : Cambridge University Press, 2010. P. 19–45.

307. Caney S. Human rights, climate change, and discounting. *Environmental Politics*. 2008. 17 (4). P. 536–555.
308. Chapman A.R. and Ahmed A.K. Climate Justice, Humans Rights, and the Case for Reparations. *Health Hum Rights*. 2021 Dec; 23(2). P. 81–94.
309. Charter of the United Nations and the Statute of International Court of Justice San Francisco (1945). Режим доступа : <https://treaties.un.org/doc/publication/ctc/uncharter.pdf>.
310. Chess C. & Purcell K. Public Participation and the Environment : Do We Know What Works? *Environ. Sci. Technol*. 1999. Vol. 33. Iss. 16. P. 2685–2692.
311. Chile 2022-Draft of 4 Jul 2022. Режим доступа : https://constituteproject.org/constitution/Chile_2022D?lang=en.
312. Cima E. The right to a healthy environment : Reconceptualizing human rights in the face of climate change. *Review of European, Comparative & International Environmental Law*. 2022. Volume 31, Issue 1. P. 38-49.
313. City of Lyon v French Deposits and Consignments Fund. Режим доступа : <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62009CJ0524>.
314. Climate change act. 2008. Режим доступа : <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2008/27/contents>.
315. Climate Change 2007: The Physical Science Basis. Summary for Policymakers. Contribution of Working Group I to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). 10th Session of Working Group I of the IPCC, Paris, February 2007. Режим доступа : https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2020/02/ar4-wg1-sum_vol_en.pdf.
316. Climate Change 2022: Impacts, Adaptation and Vulnerability : Working Group II Contribution to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change. Режим доступа : https://report.ipcc.ch/ar6/wg2/IPCC_AR6_WGII_FullReport.pdf.

317. Climate change : Drivers of Insecurity and the Global South. Режим доступа :

<https://www.files.ethz.ch/isn/146109/Climate%20Change%20and%20Insecurity%20in%20the%20Global%20South.pdf>;

318. Coccoli J. The Challenges of new technologies in the implementation of human rights : An analysis of some critical issues in the digital era, peace human rights governance. Peace Human Rights Governance (PHRG). 2017. Vol. 1. № 2. P. 223-250.

319. Collins P. Sustainable development : Definition, objectives and examples. Режим доступа :

<https://climate.selectra.com/en/environment/sustainable-development>.

320. Commission Regulation (EU) No 601/2012 of 21.06.2012 on the monitoring and reporting of greenhouse gas emissions pursuant to Directive 2003/87/EC of the European Parliament and of the Council. Режим доступа : <https://eurlex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A32012R0601>.

321. Commission Regulation (EU) No 600/2012 of 21.06.2012 on the verification of greenhouse gas emission reports and tonne-kilometre reports and the accreditation of verifiers pursuant to Directive 2003/87/EC of the European 220 Parliament and of the Council. Режим доступа : <https://eurlex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?uri=CELEX:32012R0600>.

322. Commune de Grande Synthe v France. Режим доступа : https://climatecasechart.com/wp-content/uploads/non-us-case-documents/2019/20190123_Not-Yet-Available_press-release-2.pdf.

323. Constitution of the Republic of Ecuador. Режим доступа : https://www.constituteproject.org/constitution/Ecuador_2021?lang=en.

324. Cormacain R. Constitutional Preambles : A Comparative Analysis. Theory & Practice of Legislation. 2018. № 6. P. 140-154.

325. Côte d'Ivoire's Constitution of 2016. Режим доступа : https://www.constituteproject.org/constitution/Cote_DIvoire_2016.pdf?lang=en.

326. Court on its own motion v State of Himachal Pradesh and others. Режим доступа : https://climatecasechart.com/wp-content/uploads/non-us-case-documents/2016/20160509_2013-CWPIL-No.-15-of-2010_order-1.pdf.

327. Constitution of the Kingdom of Thailand. Режим доступа : [https://constitutionnet.org/sites/default/files/2017-05/CONSTITUTION+OF+THE+KINGDOM+OF+THAILAND+\(B.E.+2560+\(2017\)\).pdf](https://constitutionnet.org/sites/default/files/2017-05/CONSTITUTION+OF+THE+KINGDOM+OF+THAILAND+(B.E.+2560+(2017)).pdf).

328. Cuba's Constitution of 2019. Режим доступа : https://www.constituteproject.org/constitution/Cuba_2019.pdf?lang=en.

329. Council Decision 93/389/EEC of 24 June 1993 for a monitoring mechanism of Community CO₂ and other greenhouse gas emissions. Official Journal, L 167, 9.7.1993. P. 31–33.

330. Council of Europe. Manual on Human Rights and the Environment. Principles Emerging from the Case-Law of the European Court of Human Rights' (2012). Режим доступа : https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/dh_dev_manual_environment_eng.

331. Cullet P. Differentiation. In : Lavanya Rajamani and Jacqueline Peel (eds.), The Oxford Handbook of International Environmental Law (2nd edn, Oxford University Press, 2021). 1232 p.

332. Daly E. The Ecuadorian Exemplar : The First Ever Vindications of Constitutional Rights of Nature. Review of European Community & International Environmental Law. 2012. № 21(1). P. 63–66.

333. Daly E., May J.R. Comparative Environmental Constitutionalism. Jindal Global Law Review. 2015. № 6. P. 9-30.

334. Danthinne A., Eliantonio M. & Peeters M. Justifying a Presumed Standing for Environmental NGOs : A Legal Assessment of Article 9(3) of the Aarhus Convention. 2022. 31 RECIEL 3. P. 411-420.

335. De Bolla P. The Architecture of Concepts : The Historical Formation of Human Rights. New York : Fordham University Press, 2013. 298 p.

336. Dellinger M. Ten Years of the Aarhus Convention : How Procedural Democracy Is Paving the Way for Substantive Change in National and International Environmental Law. Режим доступа : https://www.colorado.edu/law/sites/default/files/DELLINGER%20_corrected_%20v2.pdf.

337. Decision No 406/2009/EC Of the European Parliament and of the Council of 23 April 2009 on the effort of Member States to reduce their greenhouse gas emissions to meet the Community's greenhouse gas emission reduction commitments up to 2020. Режим доступа : <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2009:140:0136:0148:EN:PDF>.

338. De Schutter O. Economic, Social and Cultural Rights as Human Rights : An introduction, (2013) cridho Working Paper 2, 6. Режим доступа : <http://cridho.uclouvain.be/documents/Working.Papers/CRIDHO-WP2013-2-ODESchutterESCRights.pdf>;

339. De Vilchez P. and Savaresi A. The Right to a Healthy Environment and Climate Litigation : A Game Changer? Yearbook of International Environmental Law. 2021. 32. P. 3-19.

340. De Vilchez Moragues P. Climate in Court. Defining State Obligations on Global Warming through Domestic Climate Litigation. Cheltenham : Edward Elgar Publishing Ltd., 2022. 352 p.

341. De Vilchez Moragues P. and Savaresi A. The Right to a Healthy Environment and Climate Litigation : A Mutually Supportive Relation? Social Science Research Network. 2021. Режим доступа : <https://papers.ssrn.com/abstract=3829114>.

342. Directive 2003/4/EC of the European Parliament and of the Council of 28 January 2003 on public access to environmental information and repealing Council Directive 90/313/EEC. Official Journal. 2003. L 041. P. 26-32.

343. Directive 2003/35/EC of the European Parliament and of the Council of 26 May 2003 providing for public participation in respect of the drawing up of

certain plans and programmes relating to the environment and amending with regard to public participation and access to justice Council Directives 85/337/EEC and 96/61/EC. Режим доступа : https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:4a80a6c9-cdb3-4e27-a721-d5df1a0535bc.0004.02/DOC_1&format=PDF.

344. Directive 2003/87/EC of the European Parliament and of the Council of 13 October 2003 establishing a scheme for greenhouse gas emission allowance trading within the Community. Режим доступа : <https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32003L0087>.

345. Dominican Republic's Constitution of 2015. Режим доступа : https://www.constituteproject.org/constitution/Dominican_Republic_2015.pdf.

346. Donald K. & Shelton D. Environmental Protection and Human Rights. Cambridge : Cambridge University Press, 2012. 1124 p.

347. Donnelly J. International Human Rights Law : Universal, Relative, or Relatively Universal. In : Mashood Baderin and Manisuli Ssenyonjo (eds), International Human Rights Law : Six Decades after the udhr and Beyond. Ashgate Publishing, Ltd., 2010. 571 p.

348. Downs J. A Healthy and Ecologically Balanced Environment : An Argument for a Third Generation Right. Duke Journal of Comparative & International Law. 1993. 2. P. 351–386.

349. Draft Declaration on Human Rights and Climate Change. Режим доступа : <http://gnhre.org/wpcontent/uploads/2015/11/GNHRE-draft-declaration1.pdf>.

350. Dupuy P.-M. Formation of Customary International Law and General Principles. In : Daniel Bodansky, Jutta Brunnée and Ellen He (eds). The Oxford Handbook of International Environmental Law. Oxford : Oxford University Press, 2007. P. 449–466.

351. Ebbesson J. Principle 10 : Public Participation. in : Jorge E. Viñuales (ed.), *The Rio Declaration on Environment and Development : A Commentary*. (Oxford University Press, 2015). 665 p.
352. Ecuador 2008 (rev. 2021). Режим доступа : https://www.constituteproject.org/constitution/Ecuador_2021?lang=en.
353. *Environmental Constitutionalism : Hardback* / Edited by J.R. May. Edward Elgar Publishing, 2016. 1072 p.
354. EU lawmakers back stricter emission caps in climate change fight. Режим доступа : <https://www.pbs.org/newshour/world/eu-lawmakers-back-stricter-emission-caps-in-climate-change-fight>.
355. Fit for 55. European Council. Council of the European Union. Режим доступа : <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/green-deal/fit-for-55-the-eu-plan-for-agreen-transition/#:~:text=Fit%20for%2055%20refers%20to,line%20with%20the%202030%20goal>.
356. FitzPatrick W.J. Climate Change and the Rights of Future Generations Social Justice beyond Mutual Advantage. *Environmental Ethics*. 2007. Vol. 29. Issue 4. P. 369-388.
357. Foster S. R., Galizzi P. Human Rights and Climate Change : Building Synergies for a Common Future. *Encyclopaedia of environmental law: volume I climate change law*. 2016. № 4. P. 43-53.
358. Franklin J.C. Human Rights Contention in Latin America : A Comparative Study. *Human Rights Review*. 2014. Vol. 15. P. 139–158.
359. Friends of the Irish Environment et al. v. Fingal County Council et al., High Court of Ireland, Judgment, 2017 No. 201 JR, 21 November 2017. Режим доступа : https://climatecasechart.com/wp-content/uploads/non-us-case-documents/2017/20171121_2017-No.344-JR_judgment.pdf.
360. *Future Generations v Ministry of Environment and Others*, Colombian Supreme Court, judgement 5 April 2018 (11001-22-03-000-2018-00319-01).

Режим доступа : https://climate-laws.org/geographies/colombia/litigation_cases/future-generations-v-ministry-of-the-environmentand-others.

361. G7. A New Climate for Peace. Режим доступа : <https://www.newclimateforpeace.org/#report-top>.

362. Gambia (The) 2020 – Draft of 29 Mar. 2020. Режим доступа : https://constituteproject.org/constitution/Gambia_2020D.pdf?lang=en.

363. Gardiner S. Human Rights in a Hostile Climate. In : Holder C. and Reidy D. (eds.). Human Rights : The Hard Questions. Cambridge : Cambridge University Press, 2013. P. 211-230.

364. Gargarella R. Sobre el “nuevo constitucionalismo latinoamericano”. Revista Uruguay de Ciencia Política. 2018. V. 27. № 1. P. 109-129.

365. Gellers J.C. Explaining the Emergence of Constitutional Environmental Rights : A Global Quantitative Analysis. Journal of Human Rights and the Environment. (2015) 6(1). P. 75–97.

366. Gewirth A. The Community of Rights. Chicago : University of Chicago Press, 1996. 380 p.

367. Ghaleigh N.S., Setzer J., Welikala A. The Complexities of Comparative Climate Constitutionalism. Journal of Environmental Law, Volume 34, Issue 3, November 2022. P. 517–528.

368. Gilabert P. Human Dignity and Human Rights. Oxford : Oxford University Press, 2018. 368 p.

369. Global Carbon Budget 2022 / P. Friedlingstein et al. Earth System Science Data. 2022. Vol. 14. Iss. 11. Режим доступа : <https://essd.copernicus.org/articles/14/4811/2022/>.

370. Global Climate Litigation Report : 2020 Status Review’ (UNEP 2020). Режим доступа : <https://www.unep.org/resources/report/global-climate-litigation-report-2020-status-review>.

371. Gould C. Globalizing Democracy and Human Rights. Cambridge : Cambridge University Press, 2004. 288 p.
372. Grantham Research Institute at LSE and the Sabin Center at Columbia Laws School. Режим доступа : <https://climate-laws.org/>.
373. Gear A. Towards 'Climate Justice'? A Critical Reflection on Legal Subjectivity and Climate Injustice : Warning Signals, Patterned Hierarchies, Directions for Future Law and Policy". Journal of Human Rights and the Environment. 2014(2/0). P. 103-133.
374. Greenpeace Luxembourg v Schneider (2016). Режим доступа : https://climatecasechart.com/wp-content/uploads/non-us-case-documents/2019/20191217_Not-available_judgment.pdf
375. Griffin J. On Human Rights. Oxford : Oxford University Press, 2008. 339 p.
376. Hannum H. The Status of the Universal Declaration of Human Rights in National and International Law. Georgia Journal of International and Comparative Law. 1998. Vol. 25. P. 287–397.
377. Harris P. World ethics and climate change : from international to global justice. Edinburgh : Edinburgh University Press, 2010. 214 p.
378. Hartmann J. and Savaresi A. Corporate Actors, Environmental Harms and the Draft UN Treaty on Business and Human Rights : History in the Making?' [2021] QIL QDI. Режим доступа : <http://www.qil-qdi.org/corporate-actors-environmental-harms-and-the-draft-un-treaty-on-business-and-human-rights-history-in-the-making/>.
379. Hayward T. Human rights versus emissions rights : climate justice and the equitable distribution of ecological space. Ethics and International Affairs. 2007. 21 (4). P. 431–450.
380. Henkin L. The Age of Rights. New York : Columbia University Press, 1990. Pp. xi, 220.

381. Hewitson B. and others. 2014 : Regional Context. In : Barros V. Ricardo and others (eds), Climate Change 2014 : Impacts, Adaptation, and Vulnerability. Part B : Regional Aspects. Contribution of Working Group ii to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change. (Cambridge University Press, 2014). P. 1133–1197.

382. Hiskes R.P. The Human Right to a Green Future : Environmental Rights and Intergenerational Justice. Cambridge : Cambridge University Press, 2009. 171 p.

383. Human Rights. Stanford Encyclopedia of Philosophy [Электронный ресурс]. Режим доступа : <http://seop.illc.uva.nl/search/searcher.py?query=human+rights;>

384. Human Rights and Revolutions / J.N. Wasserstrom, L. Hunt, and M.B. Young, eds. Lanham and Oxford : Rowman and Littlefield, 2000. xii + 253 pp.

385. Human rights protection mechanisms in Africa : Strong potential, weak capacity. Режим доступа: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/briefing_note/join/2013/491487/EXPO-DROI_SP\(2013\)491487_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/briefing_note/join/2013/491487/EXPO-DROI_SP(2013)491487_EN.pdf);

386. Humphreys S. Climate Justice : The Claim of the Past. Journal of Human Rights and the Environment 5(0), 2014. P. 134–148.

387. Humphreys S. Introduction : human rights and climate change. In : S. Humphreys, ed. Human rights and climate change. Cambridge : Cambridge University Press, 2010. P. 1–35.

388. Hunt L. The French Revolution and Human Rights. Boston, Mass. : Bedford Books of St. Martin's Press, 1996. 150 p.

389. Hurlbert M. & Gupta J. The Split Ladder of Participation : A Diagnostic, Strategic, And Evaluation Tool To Assess When Participation Is Necessary. Environmental Science & Policy. 2015. 50. P. 100-113.

390. InterAmerican Commission on Human Rights, ‘Indigenous and Tribal Peoples’ Rights over their Ancestral Lands and Natural Resources. Norms and

Jurisprudence of the Inter-American Human Rights System' (2010) 35 American Indian Law Review. Режим доступа : <https://digitalcommons.law.ou.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1068&context=ailr>.

391. Inter-American Court of Human Rights in *Kaliña and Lokono Peoples v Suriname*, 2015. Режим доступа : https://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/resumen_309_ing.pdf

392. International Centre for Settlement of Investment Disputes in *Urbaser S.A. and Consorcio de Aguas Bilbao Bizkaia, Bilbao Biskaia Ur Partzuergoa v The Argentine Republic*, 2016. Режим доступа : <https://jusmundi.com/fr/document/decision/en-urbaser-s-a-and-consorcio-de-aguas-bilbao-biskaia-bilbao-biskaia-ur-partzuergoa-v-argentine-republic-award-thursday-8th-december-2016>.

393. Inuit Circumpolar Council Canada. Petition to Inter-American Commission on Human Rights to oppose climate change caused by the United States of America. Режим доступа : http://climatecasechart.com/climate-change-litigation/wp-content/uploads/sites/16/non-us-case-documents/2005/20051208_na_petition.pdf.

394. Ishay M. *The History of Human Rights*. Berkley : University of California Press, 2008. 480 p.

395. Jaria-Manzano J. and Borrás S. Introduction to the Research Handbook on Global Climate Constitutionalism in : Jordi Jaria-Manzano and Susana Borrás (eds), *Research Handbook on Global Climate Constitutionalism* (Edward Elgar Publishing 2019). P. 1-16.

396. Jegede A.O. Arguing the Right to a Safe Climate under the UN Human Rights System. *International Human Rights Law Review*. 2020. 9(2). P. 184-204.

397. Jegede A.O. Rights away from home : Climate-induced Displacement of Indigenous Peoples and the Extraterritorial Application of the Kampala Convention. *African Human Rights Law Journal*. 2016. 16(1). P. 58–82.

398. Jegede A.O. Should a Human Right to a Safe Climate Be Recognized Under the AU Human Rights System? Режим доступа : https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-030-46523-0_3/.

399. Jeffords C. & Minkler L. Do Constitutions Matter? The Effects of Constitutional Environmental Rights Provisions on Environmental Outcomes. *Kyklos*, Wiley Blackwell. 2016. V. 69 (2). P. 294-335.

400. Judgment in the Case of «Chapman v. the United Kingdom» (Application № 27238/95), 18.01.2001. Режим доступа : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59154>.

401. Judgment in the Case of Cordella and Others v. Italy. Judgement of the European Court of human rights of 21.01.2019. Режим доступа : <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-189645>.

402. Judgment in the Case of «Fredin v. Sweden (№. 1)» (Application № 2033/86). Режим доступа : <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57651>.

403. Judgment in the Case of «Hamer v. Belgium» (Application № 21861/03), 27.11.2007. Режим доступа : <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-83537>.

404. Judgment in the Case of «Kyrtatos v. Greece» (Application № 41666/98). Режим доступа : <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61099>.

405. Juliana v United States, Case № 6:15-cv-01517-TC, 2016 WL 6661146 (10 November 2016). Режим доступа : <https://biotech.law.lsu.edu/cases/environment/Juliana.htm>.

406. Juliana v. United States, 217 F. Supp. 3d 1224, 1250 (D. Or. 2016), rev'd, 947 F.3d 1159 (9th Cir. 2020). Режим доступа : <https://casetext.com/case/juliana-v-united-states-3>.

407. Julien H. Is There a Human Right to Safe Motherhood within the United Nations Legal System? *Queen Mary Human Rights Review*. 2015. 2 (1). P. 1–29.

408. Kahl V. A human right to climate protection – Necessary protection or human rights proliferation? Режим доступа : <https://journals.sagepub.com/doi/epub/10.1177/09240519221092595>.
409. Karayığit M.T., Kiliç M. The legal status and protection of climate refugees in the EU. AkdHFD Y. Haziran. 2021. S. 13-38.
410. Kateb G. Human Dignity. Cambridge, MA : Harvard University Press, 2011. 238 p.
411. Keller H., Heri C. The Future is Now : Climate Cases Before the ECtHR. Nordic Journal of Human Rights. 2022. Vol. 40. P. 153-174. Режим доступа : <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/18918131.2022.2064074>.
412. Klimaseniorinnen. Application to the European Court of Human Rights, November 2020. Режим доступа : https://en.klimaseniorinnen.ch/wp-content/uploads/2023/02/TRA_EN_53600_20_GC_OBS_GVT_SUI_05_12_22_Annexe.pdf.
413. Knox J.H. Linking Human Rights and Climate Change at the United Nations. Harvard Environmental Law Review. 2009. Vol. 33 (2). P. 477-499.
414. Kormann C. The Right to a Stable Climate Is the Constitutional Question of the Twenty-first Century. Режим доступа : <https://www.newyorker.com/news/daily-comment/the-right-to-a-stable-climate-is-the-constitutional-question-of-the-twenty-first-century>.
415. Kotzé L.J. Arguing Global Environmental Constitutionalism. Transnational Environmental Law. 2012. № 1(1). P. 199–233.
416. Kotzé, L.J. & Villavicencio Calzadilla, P. Somewhere Between Rhetoric and Reality : Environmental Constitutionalism and the Rights of Nature in Ecuador. Transnational Environmental Law. 2017. V. 6. Issue 3. P. 401-433.
417. Krauss W., von Storch H. Post-normal practices between regional climate services and local knowledge. Nat Cult. 2012. 7(2). P. 213-230.
418. Lazar N.C. Time Framing in the Rhetoric of Constitutional Preambles. Law & Literature. 2021. № 33. P. 1–21.

419. Lei de Bases do Clima. Режим доступа : <https://files.dre.pt/1s/2021/12/25300/0000500032.pdf>.

420. Ley Marco Sobre Cambio Climático. Режим доступа : <https://www.lse.ac.uk/GranthamInstitute/wp-content/uploads/2018/04/1638161-1.pdf>.

421. Lewis B. Human rights duties towards future generations and the potential for achieving climate justice. *Netherlands Quarterly of Human Rights*. 2016. Vol. 34/3 P. 206–226.

422. Lho'imggin et al. v Her Majesty the Queen. Режим доступа : https://climatecasechart.com/wp-content/uploads/non-us-case-documents/2020/20201116_NA_decision.pdf.

423. Mahoney J. *The Challenge of Human Rights : Origin, Development, and Significance*. Oxford : Blackwell. 2007. 215 p.

424. 'Mandatory Due Diligence' (Business & Human Rights Resource Centre). Режим доступа : <https://www.business-humanrights.org/en/big-issues/mandatory-due-diligence/>.

425. Markell D., Ruhl J.B. An Empirical Assessment of Climate Change in the Courts : A New Jurisprudence or Business As Usual? *Florida Law Review*. 2012. V. 64. Iss. 1. P. 14-72.

426. Marks S.P. Emerging Human Rights : A New Generation for the 1980s? *Rutgers Law Review*. 1981. Iss. 33 P. 435-451.

427. Martin F.F., Schnably S.J., Wilson R.J., Simon J.S. and Tushnet M.R. *International Human Rights and Humanitarian Law : Treaties, Cases, and Analysis*. Cambridge : Cambridge University Press, 2006. 990 p.

428. May J.R. & Daly E. Can the U.S. Constitution Encompass a Right to a Stable Climate? (Yes, it Can.). *UCLA Journal of Environmental Law and Policy*. 2021. Iss. 39(1). P. 39-64.

429. May J.R. & Daly E. *Global Judicial Handbook on Environmental Constitutionalism*. Widener University Delaware Law School, 2017. 104 p.

430. Mayer B. Climate Change Mitigation as an Obligation Under Human Rights Treaties? American Journal of International Law , Volume 115, Issue 3, July 2021. P. 409-451.

431. Mayer B. Human Rights in the Paris Agreement. Climate law. 2016. № 6. P. 109-117.

432. Maxwell L. et al. Standards for Adjudicating the Next Generation of Urgenda-Style Climate Cases. Journal of Human Rights and the Environment. 2022. Vol. 13. № 1. P. 35–63.

433. McHugh J.T. Comparative Constitutional Traditions. New York : Peter Hang, 2002. 235 p.

434. McInerney-Lankford S. Climate Change and Human Right: an Introduction to Legal Issues. Harvard Environmental Law Review 2009. 33. P. 431-437.

435. Merry S. Human Rights and Gender Violence : Translating International Law into Local Justice. University of Chicago Press, 2006. 264 p.

436. Mexican General Law on Climate Change. Режим доступа : <https://storage.googleapis.com/cclow-staging/7y1jtu8fvqrbgvgq3dvkmh76tb66?GoogleAccessId=laws-and-pathways-staging%40soy-truth-247515.iam.gserviceaccount.com&Expires=1678960751&Signature=dWb9L%2BCwv9EBYRkcH9cXu4RbJcqL%2FpXUhwxtHaHh7Tc8m6lZun7gso7Pox%2BNXCj2slNBkKIVtfCgkIUsGSSriSFeFoYKe9SnnMlLJZjC9gYMiRu%2F8FAKlFuhI0V6AtL82pgDD4ANXMlPgrqsZbr3wvpqzrzii1acUs36IX8dZOZtEgeN8YqGSU52v8hvgPxUZufNv5XPqdWwZy19zBKGN8mjKvv2DGoAyhsWPZW%2FhSJOX71%2FhoPvsz1C56UOIw%2FIWwgTWVcT0uxHeYRuizex82MYHOETMFQMVoWTjAjL%2BZbiCAHEmBHudhsGRporgPvMXrm%2F1WFAtd2aDsm0uxWig%3D%3D&response-content-disposition=inline%3B+filename%3D%22f%22%3B+filename%2A%3DUTF-8%27%27f&response-content-type=application%2Fpdf>.

437. Méheut C. France Drops Plans to Enshrine Climate Fight in Constitution. The New York Times, 6 July 2021). Режим доступа : <https://www.nytimes.com/2021/07/06/world/europe/france-climate-change-constitution.html>.

438. Milieudefensie v Royal Dutch Shell RB 26 May 2021, ECLI:NL:RBDHA:2021:5337, English translation ECLI:NL:RBDHA:2021:5339.

439. Miller D. Grounding Human Rights. Critical Review of International Social and Political Philosophy. 2012. № 15. P. 207–227.

440. Mintzer I., Michel D. Climate change, rights of future generations and intergenerational equity : an in-expert exploration of a dark and cloudy path. Int. J. Global Environmental Issues, 2001. Vol. 1. №. 2. P. 203-222.

441. Mittal N., Perera N., Korkeala O. Learning Materials: Leaving No-one Behind in the Climate and Environment context. 2016. Режим доступа : https://assets.publishing.service.gov.uk/media/58483145e5274a130300005f/EOD_LNB_Learning_Materials_FINAL.pdf.

442. Moore M.S. Legal Reality : A Naturalist Approach to Legal Ontology. Law and Philosophy. 2002. Vol. 21. № 6. P. 619-705.

443. Muradova L., Walker H. and Colli F. Climate Change Communication and Public Engagement in Interpersonal Deliberative Settings : Evidence from The Irish Citizens' Assembly. Climate Policy. Taylor & Francis Journals. 2020. Vol. 20(10). P. 1322-1335.

444. Nature and Youth and Greenpeace Norway v The Government of Norway, Oslo District Court, Summons, 18 October 2016. Режим доступа : <https://www.domstol.no/globalassets/upload/hret/decisions-in-english-translation/hr-2020-2472-p.pdf>.

445. Need for a Constitutional and Statutory Framework on the Environment and Climate Change in Sri Lanka. Режим доступа : <https://www.ft.lk/opinion/Need-for-a-constitutional-and-statutory-framework-on-the-environment-and-climate-change-in-Sri-Lanka/14-715165>.

446. New Constitutionalism in Latin America : Promises and Practices / Ed. by Detlef Nolte and Almut Schilling-Vacaflor. Burlington, VT : Ashgate, 2012. 436 p.

447. New Pentagon Report : “The effects of a changing climate are a national security issue. Режим доступа : <https://web.archive.org/web/20190119121457/https://climateandsecurity.org/2019/01/18/new-pentagon-report-the-effects-of-a-changing-climate-are-a-national-security-issue/>;

448. Nickel J. Making Sense of Human Rights. 2nd edition. Malden, MA : Blackwell Publishing, 2007. 288 p.

449. Notre Affaire à Tous and Others v Total. Режим доступа : https://climatecasechart.com/wp-content/uploads/non-us-case-documents/2020/20200128_NA_complaint.pdf.

450. Nussbaum M. Women and Human Development : The Capabilities Approach, Cambridge, MA : Harvard University Press, 2000. 336 p.

451. Odenbaugh J. Subsistence Versus Sustainable Emission? Equity and Climate Change Environmental Philosophy. 2010. №7(1). P. 1–15.

452. O’Gorman R. Environmental Constitutionalism : A Comparative Study. Transnational Environmental Law. 2017. V. 6. Issue. 3. P. 435-462.

453. Office of the High Commissioner for Human Rights, “COP21, ‘States’ human rights obligations encompass climate change’ – Un Expert” (3 December 2015). Режим доступа : <https://www.ohchr.org/en/press-releases/2015/12/cop21-states-human-rights-obligations-encompass-climate-change-un-expert>.

454. OHCHR. International Human Rights Law. Режим доступа : <http://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/internationallaw.aspx>.

455. Orgad L. The Preamble in Constitutional Interpretation. International Journal of Constitutional Law. 2010. Vol. 8. № 4. P. 714-738.

456. Osofsky H.M. The Inuit Petition as a bridge? Beyond dialectics of climate change and indigenous peoples' rights. *American Indian Law Review*. 2006. Vol. 31. P. 675-697.
457. Otto I.M., Reckien D., Reyer C.P.O. et al. Social vulnerability to climate change : a review of concepts and evidence. *Reg Environ Change*. 2017. Vol. 17. P. 1651–1662.
458. Parliament and Council Directive 2014/95/EU of 22 October 2014 amending Directive 2013/34/EU as regards disclosure of non-financial and diversity information by certain large undertakings and groups (Text with EEA relevance) [2014] OJ L330/1. Режим доступа : <https://www.eumonitor.eu/9353000/1/j9vvik7m1c3gyxp/vjulbucedvz6>.
459. Pasquale V. *Climate Constitutionalism Momentum. Adaptive Legal Systems*. Cham : Springer Nature Switzerland AG, 2022. P. 41-82.
460. Peel J. Issues in climate change litigation. *Carbon and Climate Law Review*. 2011. Vol. 1. P. 15–24.
461. Peel J. and Osofsky H.M. A Rights Turn in Climate Change Litigation. *Transnational Environmental*. 2018. Vol. 7. P. 37-67.
462. Peel J. & Osofsky H.M. Litigating the right to a sustainable climate system. Режим доступа : <https://www.openglobalrights.org/litigating-the-right-to-a-sustainable-climate-system/>.
463. Peters B. Unpacking the Diversity of Procedural Environmental Rights: The European Convention on Human Rights and the Aarhus Convention. *Journal of Environmental Law*. 2018. Vol. 30. Issue 1. P. 1–27.
464. Petition Requesting for Investigation of the Responsibility of the Carbon Majors for Human Rights Violations or Threats of Violations Resulting from the Impacts of Climate Change ('Carbon Majors Petition'), Republic of the Philippines Commission on Human Rights, CHR-NI-2016-0001 (2016). Режим доступа : <https://climate.law.columbia.edu/sites/default/files/content/Wentz-and-Burger-2016-12-Submission-Case-No.-CHR-NI-2016-0001.pdf>.

465. Pino G.G., Viñas M.H., and Pizarro S.S. Third Time's a Charm? Chile Embarks on a New Constitution-making Process. Режим доступа : <https://constitutionnet.org/news/third-times-charm-chile-embarks-new-constitution-making-process>.

466. Policy brief Global trends in climate change legislation and litigation : 2018 snapshot. Режим доступа : <http://www.lse.ac.uk/GranthamInstitute/wp-content/uploads/2018/04/Global-trends-in-climate-change-legislation-and-litigation-2018-snapshot-3.pdf>.

467. Posner E.A. Climate change and international human rights litigation: A critical appraisal. University of Pennsylvania Law Review. 2006. Vol. 155. P. 1925–1944.

468. Preston B.J. The Evolving Role of Environmental Rights in Climate Change Litigation. Chinese J. of Environmental Law. 2018. Vol. 2. P. 131-164.

469. PSB et al. v Brazil (on Amazon Fund), Federal Supreme Court of Brazil, 5 June 2020. Режим доступа : https://climatecasechart.com/wp-content/uploads/non-us-case-documents/2020/20200612_ADO-59DF_complaint.pdf.

470. Regulation 2037/2000 of the European Parliament and of the Council of 29.06.2000 on substances that deplete the ozone layer. Режим доступа : <https://eurlex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32000R2037>.

471. Regulation (EC) No 842/2006 of the European Parliament and of the Council of 17 May 2006 on certain fluorinated greenhouse gases. OJ L 161, 14.6.2006, p. 1–11. Режим доступа : <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32006R0842>.

472. Regulation (EU) 2018/1999 of the European Parliament and of the Council of 11 December 2018 on the Governance of the Energy Union and Climate Action. Режим доступа : https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv%3AOJ.L_.2018.328.01.0001.01.ENG.

473. Regulation 2019/631 of 17 April 2019 setting CO2 emission performance standards for new passenger cars and for new light commercial vehicles, and repealing Regulations (EC) No 443/2009 and (EU) No 510/2011 (recast). Режим доступа : <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A02019R0631-20211202>.

474. Regulation (EU) 2021/1119 of the European Parliament and of the Council of 30 June 2021 establishing the framework for achieving climate neutrality and amending Regulations (EC) No 401/2009 and (EU) 2018/1999 ('European Climate Law'). Режим доступа : <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32021R1119>.

475. Report of the Secretary-General. Climate Change and its Possible Security Implications, A/64/350 (11 Sept. 2009). Режим доступа : <https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/sg%20report%202009.pdf>

476. Report of the Special Rapporteur on the Issue of Human Rights Obligations Relating to the Enjoyment of a Safe, Clean, Healthy and Sustainable Environment. (2016). A/HRC/31/52. P. 16–18. Режим доступа :

477. Report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment. A/HRC/37/59. Режим доступа : <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G18/017/42/PDF/G1801742.pdf?OpenElement>.

478. Report of the Special Rapporteur on the Issue of Human Rights Obligations Relating to the Enjoyment of a Safe, Clean, Healthy and Sustainable Environment. (2019). A/74/161. Режим доступа : <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N19/216/42/PDF/N1921642.pdf?OpenElement>.

479. Report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment Note by the Secretariat. Режим доступа : Режим доступа :

[https://documents-dds-](https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G18/017/42/PDF/G1801742.pdf?OpenElement)

[ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G18/017/42/PDF/G1801742.pdf?OpenElement](https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G18/017/42/PDF/G1801742.pdf?OpenElement).

480. Research Handbook on Global Climate Constitutionalism / Edited by Jordi Jaria-Manzano and Susana Borrás. Cheltenham, UK : Edward Elgar Publishing 2019. 352 p.

481. Resolution 7/23. Human rights and climate change. Режим доступа : https://ap.ohchr.org/documents/E/HRC/resolutions/A_HRC_RES_7_23.pdf.

482. Resolution 10/4. Human rights and climate change. Режим доступа :
Режим доступа : https://ap.ohchr.org/documents/E/HRC/resolutions/A_HRC_RES_10_4.pdf.

483. Resolution adopted by the Human Rights Council 18/22. Human rights and climate change. Режим доступа : <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/G11/167/48/PDF/G1116748.pdf?OpenElement>.

484. Resolution adopted by the Human Rights Council 26/27. Human rights and climate change. Режим доступа : <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G14/083/51/PDF/G1408351.pdf?OpenElement>.

485. Resolution adopted by the Human Rights Council on 2 July 2015 29/15. Human rights and climate change. Режим доступа : <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G15/163/60/PDF/G1516360.pdf?OpenElement>.

486. Resolution adopted by the Human Rights Council on 1 July 2016 32/33. Human rights and climate change. Режим доступа : <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G16/157/72/PDF/G1615772.pdf?OpenElement>.

487. Resolution adopted by the Human Rights Council on 22 June 2017 35/20. Human rights and climate change. Режим доступа : <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G17/184/52/PDF/G1718452.pdf?OpenElement>.

488. Resolution adopted by the Human Rights Council on 5 July 2018 38/4. Human rights and climate change. Режим доступа : <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G18/214/16/PDF/G1821416.pdf?OpenElement>.

489. Resolution adopted by the Human Rights Council on 12 July 2019 41/21. Human rights and climate change. Режим доступа : <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G19/223/65/PDF/G1922365.pdf?OpenElement>.

490. Resolution adopted by the Human Rights Council on 16 July 2020 44/7. Human rights and climate change. Режим доступа : <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G20/189/33/PDF/G2018933.pdf?OpenElement>.

491. Resolution adopted by the Human Rights Council on 14 July 2021 47/24. Human rights and climate change. Режим доступа : <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G21/199/69/PDF/G2119969.pdf?OpenElement>.

492. Resolution adopted by the Human Rights Council on 7 July 2022 50/9. Human rights and climate change. Режим доступа : <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G22/406/80/PDF/G2240680.pdf?OpenElement>.

493. Richelle J. Environmental procedural rights before European courts : still searching for a common script or multiplying avenues of protection? REALaw.blog, Режим доступа : <https://realaw.blog/2022/02/24/1096/>.

494. Right to a healthy environment : good practices. Report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment (A/HRC/43/53). Режим доступа : <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G19/355/14/PDF/G1935514.pdf?OpenElement>.

495. Rodríguez-Garavito C. Litigating the Climate Emergency : The Global Rise of Human Rights-Based Litigation for Climate Action. Social Science Research Network. 2021. Режим доступа : <https://www.law.nyu.edu/sites/default/files/Litigating%20the%20Climate%20Emergency%20-ia%20remediated.pdf>.

496. Savaresi A. Human Rights and the Impacts of Climate Change : Revisiting the Assumptions. Oñati Socio-Legal Series. 2021. 11(1). P. 231-253.

497. Savaresi A. The Paris Agreement : A New Beginning? Journal of Energy & Natural Resources Law. 2016. Vol. 34. Iss. 1. P. 16-26.

498. Savaresi A. and Auz J. Climate Change Litigation and Human Rights : Pushing the Boundaries. *Climate Law*. 2019. Vol. 9. P. 244-262.
499. Savaresi A. and Setzer J. Mapping the Whole of the Moon : An Analysis of the Role of Human Rights in Climate Litigation. Режим доступа : https://www.academia.edu/45145709/Mapping_the_Whole_of_the_Moon_An_Analysis_of_the_Role_of_Human_Rights_in_Climate_Litigation.
500. Savaresi A. and Setzer J. Rights-Based Litigation in the Climate Emergency : Mapping the Landscape and New Knowledge Frontiers. *Journal of Human Rights and the Environment*. 2022. Vol. 13. № 1. P. 7–34.
501. Savaresi A. and Wewerinke-Singh M. Friends of the Earth (Netherlands) v Royal Dutch Shell : Human Rights and the Obligations of Corporations in the Hague District Court Decision (31 May 2021). Режим доступа : <https://gnhre.org/2021/05/31/friends-of-the-earth-netherlands-v-royal-dutch-shell-human-rights-and-the-obligations-of-corporations-in-the-hague-district-court-decision/>.
502. Shue H. Global environment and international inequality. *International Affairs*. 1999. Vol. 75. Iss. 3. P. 531–545.
503. Shue H. Human rights, climate change, and the trillionth ton. In : D.G. Arnold, ed. *The ethics of global climate change*. Cambridge : Cambridge University Press, 2011. 292-315.
504. Secretary-General. The highest aspiration : a call to action for human rights, remarks made to the Human Rights Council on 24 February 2020. Режим доступа : www.un.org/sg/en/content/sg/statement/2020-02-24/secretary-generals-remarks-the-un-human-rights-council-%E2%80%9Cthehighest-aspiration-call-action-for-human-rights-delivered-scroll-down-for-all-english.
505. Sen A. Elements of a Theory of Human Rights. *Philosophy & Public Affairs*. 2004. Vol. P. 315–356.

506. Setzer J., de Carvalho D.W. Climate litigation to protect the Brazilian Amazon : Establishing a constitutional right to a stable climate. Review of European, Comparative & International Environmental Law. 2021. Vol 30. P. 197–206.

507. Setzer J. & Higham C. Global Trends in Climate Litigation : 2021 Snapshot. London : London School of Economics and Political Science School of Economics, 2021. Режим доступа : https://www.lse.ac.uk/granthaminstitute/wp-content/uploads/2021/07/Global-trends-in-climate-change-litigation_2021-snapshot.pdf.

508. Shelton D. Human Rights and the Environment Substantive Rights. In : Research Handbook on International Environmental Law / Malgosia Fitzmaurice, David M. Ong & Panos Merkouris eds.. Edward Elgar Publishing Ltd., 2011. P 265-283.

509. Shelton D. Human Rights, Environmental Rights, and the Right to Environment. Stanford Journal of International Law. 1991. Vol. 28(1). P. 103-138.

510. Silverman-Roati K. US Climate Litigation in the Age of Trump : Full Term. Sabin Centre for Climate Change Law, 2021. Режим доступа : https://scholarship.law.columbia.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1034&context=sabin_climate_change.

511. States' Human Rights Obligations in the Context of Climate Change. Режим доступа : https://www.ciel.org/wp-content/uploads/2020/03/States-Human-Rights-Obligations-in-the-Context-of-Climate-Change_2020-Update.pdf;

512. Stavropoulou M. The Right Not to be Displaced. American University International Law Review. 1994. Vol. 9. Iss. 3. P. 689–749.

513. Stein M.A. Disability Human Rights. California Law Review. 2007. Vol. 95. P. 75–121.

514. Stein P.L. Specialist Environmental Courts : The Land and Environment Court of New South Wales, Australia. Enviro. Law Rev. 2002. Vol. 1. P. 5-25.

515. Sumner L. The Moral Foundation of Rights. Oxford : Clarendon Press, 1987. 224 p.
516. Syropoulos S., Markowitz E. Taking responsibility for future generations promotes personal action on climate change. Режим доступа : <https://blogs.lse.ac.uk/businessreview/2021/08/23/taking-responsibility-for-future-generations-promotes-personal-action-on-climate-change/>.
517. Talbott W. Human Rights and Human Well-Being, Oxford : Oxford University Press, 2010. 410 p.
518. Tasioulas J. On the Foundations of Human Rights. R. Cruft, S. Liao, and M. Renzo (eds.), Philosophical Foundations of Human Rights, Oxford : Oxford University Press, 2015. P. 45-70.
519. The 2015 Draft Yemeni Constitution. Режим доступа : [https://constitutionnet.org/sites/default/files/2017-07/2015%20-%20Draft%20constitution%20\(English\).pdf](https://constitutionnet.org/sites/default/files/2017-07/2015%20-%20Draft%20constitution%20(English).pdf).
520. The Cambridge handbook of new human rights : recognition, novelty, rhetoric / ed. by A. von Arnould, K. von der Decken, M. Susi. Cambridge University Press ; Cambridge, United Kingdom ; New York, NY : Cambridge University Press, 2020. 720 p.
521. The Climate change and the Global South at COP27. Режим доступа : <https://insights.taylorandfrancis.com/social-justice/cop-27-global-south>.
522. The Climate Change Performance Index 2022. URL: <https://newclimate.org/resources/publications/the-climate-change-performance-index-2022>
523. The Climate Crisis is a Child Rights Crisis : Introducing the Children's Climate Risk Index. New York : United Nations Children's Fund (UNICEF), 2021. 128 p. Режим доступа : <https://www.unicef.org/media/105376/file/UNICEF-climate-crisis-child-rights-crisis.pdf>.
524. The Constitution of the Socialist Republic of Vietnam (2013). Режим доступа :

[https://constitutionnet.org/sites/default/files/tranlation_of_vietnams_new_constituti
on_enuk_2.pdf](https://constitutionnet.org/sites/default/files/tranlation_of_vietnams_new_constituti
on_enuk_2.pdf).

525. The Human Right to a Healthy Environment / Knox J.H. and Pejan R., (eds). Cambridge University Press, 2018. 306 p.

526. The Cancun Agreements. Режим доступа : http://unfccc.int/meetings/cop_16/items/5571.php;

527. Thomson J. The Realm of Rights. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1990. 373 p.

528. Tigre M.A. Advancements in Climate Rights in Courts Around the World. Режим доступа : <https://news.climate.columbia.edu/2022/07/06/advancements-in-climate-rights-in-courts-around-the-world/>.

529. Tomuschat C. Human Rights : Between Idealism and Realism. Oxford University Press, 2014. 528 p.

530. Tunisia's Constitution of 2014. Режим доступа : https://www.constituteproject.org/constitution/Tunisia_2014.pdf.

531. Ugarte P.S. EL Nuevo constitucionalismo latinoamericano (una perspectiva crítica). Режим доступа : <https://archivos.juridicas.unam.mx/www/bjv/libros/7/3271/22.pdf>.

532. UN General Assembly (UNGA). United Nations Framework Convention on Climate Change: resolution / adopted by the General Assembly, 20 January 1994, A/RES/48/189 (20 January, 1994). Режим доступа : <file:///C:/Users/Asus/Downloads/ares48189.pdf>.

533. UN human rights in Africa. Режим доступа : <https://www2.ohchr.org/english/ohchrreport2019/documents/Africa.pdf>.

534. UN OHCHR Report, 2009. Режим доступа: https://www.ohchr.org/sites/default/files/I_OHCHR_Rep_2009_complete_final.pdf.

535. UN Special Rapporteur on Human Rights and the Environment.
Режим доступа : <http://www.srenvironment.org/report/mapping-report-2014>.

536. UN Special Rapporteur on Human Rights and the Environment.
Framework Principles on Human Rights and the Environment, UN Human Rights
Special Procedures: 2018, (Framework Principles on Human Rights and the
Environment). Режим доступа :
<https://www.ohchr.org/sites/default/files/FrameworkPrinciplesUserFriendlyVersion.pdf>.

537. Understanding Human Rights and Climate Change : Submission of the
Office of the High Commissioner for Human Rights to the 21st Conference of the
Parties to the United Nations Framework Convention on Climate Change. Режим
доступа :
<https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/ClimateChange/COP21.pdf>.

538. UNHRC Res 26/9 ‘Elaboration of an international legally binding
instrument on transnational corporations and other business enterprises with respect
to human rights’ (14 July 2014) UN Doc A/HRC/RES/26/9. Режим доступа :
<https://www.ihrb.org/pdf/G1408252.pdf>.

539. UNEP. ‘Environmental Rule of Law : First Global Report’ (2019).
Режим доступа :
<http://www.unenvironment.org/resources/assessment/environmental-rule-law-first-global-report>.

540. UNHRC Res 26/9 ‘Elaboration of an international legally binding
instrument on transnational corporations and other business enterprises with respect
to human rights’ (14 July 2014) UN Doc A/HRC/RES/26/9. Режим доступа :
<https://www.ihrb.org/pdf/G1408252.pdf>.

541. United Nations Department of Economic and Social Affairs. Global
Framework for Climate Services. 2016. Режим доступа :

<https://sustainabledevelopment.un.org/index.php?page=view&type=30022&nr=123&menu=3170>.

542. United Nations, General Assembly. Human Rights Council, 41st Meeting, Human Rights and Climate Change' A/HRC/7/L. 21/Rev. 1 (Mar. 28, 2008). Режим доступа : http://ap.ohchr.org/documents/E/HRC/resolutions/A_HRC_RES_7_23.pdf.

543. United Nations, General Assembly. Protection of global climate for present and future generations, 70th Plenary Meeting, A/RES/43/53. Режим доступа : <http://www.un.org/documents/ga/res/43/a43r053.htm>.

544. United Nations, General Assembly. Setting international standards in the field of human rights. (4 December 1986) UN Doc A/RES/41/120. Режим доступа : <https://www.refworld.org/docid/3b00eff34f.html>.

545. United Nations International Strategy for Disaster Reduction. Poverty & Death : Disaster mortality 1996–2015. 2016. Режим доступа : http://www.unisdr.org/files/50589_creddisastermortalityallfinalpdf.pdf.

546. UNHCR. Report of the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights on the Relationship between Climate Change and Human Rights, UN Doc A/ HRC/10/61 at 28 (2009). Режим доступа : <http://www2.ohchr.org/english/issues/climatechange/study.htm>.

547. United Nations Human Rights Council. Climate Change and Poverty., 25 June 2019. Режим доступа : https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Poverty/A_HRC_41_39.pdf.

548. UN Human Rights Council. Safe Climate : A Report of the Special Rapporteur on Human Rights and the Environment; UN Human Rights Council : Geneva, Switzerland, 2019. Режим доступа : <https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Environment/SREnvironment/Report.pdf>.

549. Urgenda Foundation v The State of the Netherlands C/09/456689 / HA ZA 13-1396 (2015). Режим доступа : <https://climatecasechart.com/wp->

content/uploads/non-us-case-documents/2015/20150624_2015-HAZA-C0900456689_decision-1.pdf.

550. Uvin P. From the Right to Development to the Rights-Based Approach : How 'Human Rights' Entered Development. *Development in Practice*. Taylor & Francis Journals. 2007. Vol. 17(4-5). P. 597-606.

551. Vanderheiden S. *Atmospheric justice : a political theory of climate change*. New York : Oxford University Press, 2008. 282 p.

552. Varadi A. Defining the Role of the Aarhus Convention as Part of National, International and EU Law : Conclusions of a Case-Law Analysis. In : *Hungarian Yearbook of International law and European Law* (2019). Eleven International Publishing, Den Haag. P. 121-138.

553. Vašák K. *Human Rights : A Thirty-Year Struggle : the Sustained Efforts to give Force of law to the Universal Declaration of Human Rights*. UNESCO Courier. 1977. № 11. P. 29–32.

554. Vasak K. Les différentes catégories des droits de l'homme in Lapeyre / F. de Tinguy and K. Vasak (eds). / *Les dimensions universelles des droits de l'homme*. 1990. Vol. I. 332 p.

555. Vasak K. Pour une troisieme generation des droits de l'homme. *Studies and Essays on International Humanitarian Law and Red Cross Principles* / Ed. by C. Swinarski. Hague, 1984. P. 837-839.

556. Vaughan C., Buja L, Kruczkiewicz A. Goddard L. Identifying research priorities to advance climate services. *Climate Services*. 2016. Vol. 4. P. 65–74.

557. Vaughan C., Dessai S. Climate services for society: origins, institutional arrangements and design elements for an evaluation framework. *Wiley Interdiscip Rev Clim Chang*. 2014. Vol. 5. P. 587–603.

558. Vaughan C, Dessai S., Hewitt C. Surveying climate services: what can we learn from a bird's eye view? *Weather, Climate and Society*. 2018. Vol. 10. P. 373–395.

559. Venezuela (Bolivarian Republic of)'s Constitution of 1999 with Amendments through 2009. Режим доступа : https://www.constituteproject.org/constitution/Venezuela_2009.pdf?lang=en.

560. Verein Klima Seniorinnen Schweiz and Others v. Switzerland (relinquishment). Режим доступа : <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=002-13649>.

561. Von Normann M. Does a Human Rights-based Approach to Climate Change lead to Ecological Justice? delivered at Lund Conference on Earth System Governance. Towards a Just and Legitimate Earth System Governance : Addressing Inequalities. Apr. 18–20, 2012.

562. Weber T. Are Climate Activists Protected by the Aarhus Convention? A note on Article 3(8) Aarhus Convention and the new Rapid Response Mechanism for Environmental Defenders. 2022. Review of European, Comparative & International Environmental Law. 2022. Vol. 32. Iss. 1. P. 67-76.

563. Weis L.K. Environmental constitutionalism : Aspiration or transformation? International Journal of Constitutional Law, 2018. Vol. 16. Iss. 3. P. 836–870.

564. Wellman C. Solidarity, the Individual, and Human Rights. Human Rights Quarterly. 2000. Vol. 22. P. 639–657.

565. Wesburd M.A. The International Court of Justice and the Concept of State Practice. University of Pennsylvania Journal of International Law. 2009. Vol. 31. Iss. 2. P. 295–372.

566. Wibeck V., Dahlgren M.A., and Öberg G. Public Participation in Climate Science and Policy. Wiley Interdis. Rev.: Climate Change. 2017. Vol. 2. P. 431-443.

567. Wilson G. Envisioning nature's right to a stable climate system. Law & Policy Journal. Vol. 10. Iss. 1. P. 60-79. Режим доступа : <https://nsglc.olemiss.edu/sglpj/vol10no1/4-wilson.pdf>.

568. Wood M.C. Atmospheric Trust Litigation: Securing a Constitutional Right to a Stable Climate System. *Colo. Nat. Resources, Energy & Envtl. L. Rev.* 2018. Vol. 29. Iss. 2. P. 321-339.

569. Woods-Wilford I. The Right to a Safe Climate. Режим доступа : <https://ilg2.org/2020/08/28/the-right-to-a-safe-climate/>.

570. World Meteorological Organization. White paper on the contribution of the global framework for climate services to transforming our world: the 2030 agenda for Sustainable Development (Agenda 2030). Geneva: World Meteorological Organization (WMO); 2017. Режим доступа : https://www.unoosa.org/documents/pdf/psa/activities/2019/UNChinaSymSDGs/Presentations/Balogh_WMO_V1.pdf.

571. Yoshida K. & Setzer J. The Trends and Challenges of Climate Change Litigation and Human Rights. 2020. *European Human Rights Law Review*. 2020. Vol. 2 P. 140-152

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Закаль О.О. Концепція захисту кліматичних прав людини. Екологічне право. 2019. Вип. № 4. С. 22–26.
2. Закаль О.О. Правовий статус кліматичних біженців, як глобальний виклик людства. Екологічне право. 2020. Вип. № 3. С. 20–24.
3. Закаль О.О. Міжнародно-правові механізми формування політики боротьби із зміною клімату та місце в них захисту прав людини. Екологічне право. 2021. Вип. № 1-4 С. 33–39.
4. Закаль О.О. Право на безпечне та придатне довкілля: сутність та судовий захист. Екологічне право. 2022. Вип. № 1-2. С. 17–26.
5. Закаль О.О. Теоретико-правові основи феномену кліматичних прав людини. Держава та регіони. Серія: Право. 2022. Вип. № 4 (78). С. 299-305.
6. Закаль О.О. Механізми судового захисту реалізації права на екологічну безпеку. Електронне науково-фахове видання «Юридичний науковий електронний журнал». 2022. Вип. № 9. С. 663-667.
7. Костицький В.В., Закаль О.О. Право на інформацію про зміну клімату та їх наслідки: теоретико-правові проблеми. Правова позиція (правонаступник наукового журналу «Вісник Академії митної служби України) Серія: Право. 2023. Вип. № 1 (38). С. 213-218.
8. Закаль О.О. Міжнародно-правові проблеми захисту кліматичних прав людини. Правові новели. 2023. Вип. № 19/2023. С. 454-461.
9. Костицький В.В., Закаль О.О. Зміст конституційного права на інформацію про зміни клімату та їх наслідки. Екологічне право. 2023. Вип. № 1-4. С. 19–23.

Тези наукових доповідей

10. Закаль О.О. Правовий статус кліматичних біженців – глобальний виклик людства. Міжнародна науково-практична онлайн конференція: «На сторожі

земельного ладу: до 20-річчя Земельного Кодексу України»: м. Київ, 2021–Київ: С. 156-159.

11. Закаль О.О. Стан захисту прав людини в Україні на доступ до інформації про кліматичні зміни. Права людини в епоху цифрових трансформацій XII Міжнародна науково-практична конференція, м. Київ, 25 лютого 2022 року. – Київ: С. 76-78.

12. Закаль О.О. Право на безпечне та придатне довкілля сутність та судовий захист. Захист суверенітету, територіальної цілісності і національної безпеки як спільна справа держави та Українського народу: Міжнародна науково-практична конференції м. Київ 24 березня 2023 року. – Київ: С. 70-72

13. Закаль О.О. Кліматична децентралізація – запорука сталого розвитку регіонів. Децентралізація публічної влади в Україні: здобутки, проблеми, перспективи: V Міжнародна науково-практична конференція м. Київ-Львів-Щецин 12 травня 2023 року. – Київ: 187-190.